2009 MAJ 06.
51964
F 555

tiszatáj
63. ÉVFOLYAM

RADNÓTI 100

Juhász Ferenc verse

Tandori Dezső esszéje

Bíró-Balogh Tamás, Gergely Gábor, Kovács Krisztina, Lengyel András, Péter László, Sebők Melinda, Turi Tímea tanulmánya

Darvas Ferenc emlékezése a bori táborra

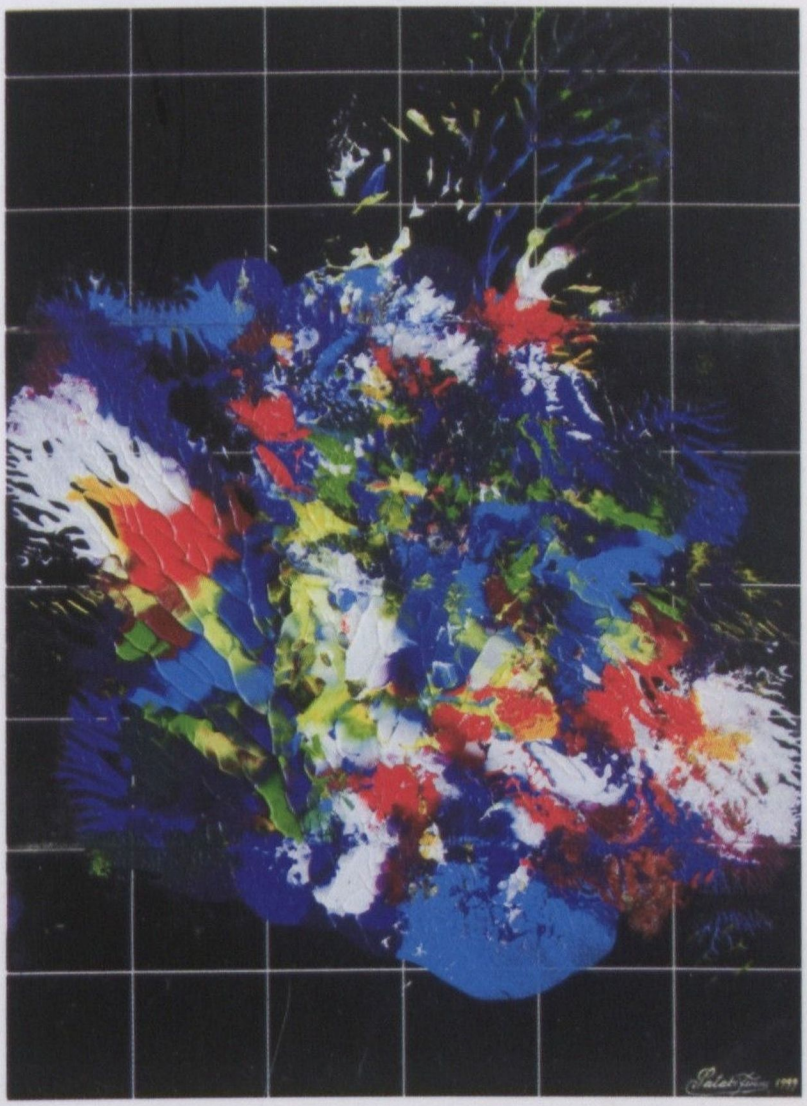

5
2009. május

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:
OLASZ SÁNDOR

Szerkesztő:
HÁSZ RÓBERT

A szerkesztőség tagjai:

ANNUS GÁBOR
(művészeti szerkesztő)

DOMÁNYHÁZI EDIT
(nyelvi lektor)

HAJÓS JÓZSEFNÉ
(szerkesztőségi titkár)

---

tiszatáj

Megjelenteti a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat, Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a József Attila Alapítvány ,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával.

Felelős kiadó: Tiszatáj Alapítvány.
Szedés, tördelés: Tiszatáj Alapítvány.
A lapot nyomja: Garmond 2000 Kft., Szeged.
Felelős vezető: Kinyik Erika.

maszre

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Internet: **www.tiszataj.hu** e-mail: **tiszataj@tiszataj.hu**

Szerkesztőség: 6741 Szeged, Rákóczi tér 1. Tel. és fax: (62) 421-549. Levélcím: 6701 Szeged, Pf. 149.
Terjeszti: Lapker (Magyar Lapterjesztő Rt.)
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága 1008. Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440
További információ: 06 80/444-444
Egyes szám ára: 500 forint.
Előfizetési díj: negyedévre 1200, fél évre 2400, egész évre 4800 forint.

ISSN 0133 1167

Tartalom

LXIII. ÉVFOLYAM, 5. SZÁM

2009. MÁJUS

JUHÁSZ FERENC: Kristály-súly szívverésű ember-világítótorony 3

TANDORI DEZSŐ: Apollinaire romantikus társa, Radnóti (Két „háborús költő”) 8

PÉTER LÁSZLÓ: Pontos vers az alkonyatról 10

PÉTER LÁSZLÓ: Radnóti Miklós szegedi lakásai 14

Radnóti Miklós ma is meglévő szegedi lakásai 20

LENGYEL ANDRÁS: Radnóti, Vas István és az Őszi rombolás 22

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS: A költő és fordítója (Radnóti Miklós és Szemere László) 30

SEBŐK MELINDA: A haláltudat mint líratörténeti-líraelméleti reprezentáció Radnóti Miklós *Istenhegyi kert*jében 44

GERGELY GÁBOR: Radnóti Miklós szubjektumalkotása eclogáinak dialogikus szerkezetében 51

RADNÓTI MIKLÓS: Május című verse Pataki Ferenc metszetével és kézírásával 62

TURI TÍMEA: Hazugság és formahűség (Az *Ikrek hava* mint az önéletírás születése) 63

KOVÁCS KRISZTINA: „Lélek és forma” Kaffka Margit művészi fejlődése (Radnóti Miklós doktori disszertációjáról) 74

JON ROBERTS: Radnóti Miklós verseinek fordítása elé 86

RADNÓTI MIKLÓS: Száll a tavasz... (Előhang az Eclogákhoz) – Spring Flies... (Preface to the Eclogues); Hatodik ecloga (Töredék) – Sixth Eclogue (A Fragment); Hetedik ecloga – Seventh Eclogue (*Jon Roberts* fordításai) 88

FENYVESI FÉLIX LAJOS: Májusi reggel 96

CSAPODY TAMÁS: Darvas Ferenc 98

DARVAS FERENC: Bori tartózkodásom leírása (1943–1944) 100

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

PATAKI FERENC *Virágháló* című festménye a címlapon
Radnóti Miklós egyetemista korában a 7. oldalon
Radnóti Miklós és *Fanni* a 9. és a 85. oldalon
NICOLAS MULLER fotói *Radnóti*ról a 13. oldalon
Radnóti strandol az 50. oldalon
OLASZ ATTILA felvételei a 20–21. oldalon
A bori notesz két lapja a 84–85. oldalon
Lager Heidenau képe a 87. oldalon
Darvas Ferenc a 99. oldalon

JUHÁSZ FERENC

Kristály-súly szívverésű ember-világítótorony

Mert az voltál!
Kristály-súly szívverésű ember-világítótorony.
Zárt és rejtelmes, mint egy atom.
Elpusztításra-sose-váró, mint minden hatalom.
Nyárhajnali virradás-rózsafény és temető-szagú alom.
Halál-jövő, hisz halál-alkalom.
Sejtelem bánat-virág egy ősz-kezdeti vérző alkonyon.
Tisztaság.
Pusztaság.
A reményből kifakadt elmúlás-ág.
Sose-vénülő ifjúság.
Szederfa fehér ikraujj-gyümölcsű lombzenéje,
viharzápor-kéje
laza-lágy szomjúság,
zöld szomorúság.
Halál-kiválasztott: győztesen megölt szigorúság.
Te előre-megfeszített lét-tudat, tarkón-lőtt világegyetem.
Te egyetlenem és mégse egyetlenem,
akire szívemet bíztam, míg felnőtté zuhantam.
Te mindig-remény
balga fény,
hiszékeny, gyermeteg tévedés.
De meghalni ez se kevés.

A múlt héten találkoztam veled.
Veled?
Nem veled.
Hiszen aki eleven még,
mert élet-hit, élet-akarat, élet-szentség,
hogy találkozhatna a régen sírgödörbe lőttel,

Petőfi Sándorral és a Petőfi Sándor-azelőttel,
a már föld-kosszá rohadt ifjúság-múltidővel?
Hisz ha a Földgolyóban élve befelé és lefelé halad
csak csontvázat talál, kopasz csont-torony-gótikát,
leesett alsó-állkapcsú, üres szemgödrű, tátott koponyát,
fogsoros csontbuborék-ásítást, szőrtelen hártyagömb-szavakat.
A múlt héten találkoztam veled.
Nem, nem veled, de feleségeddel: Fifivel,
egy élelmiszer-boltban, találkoztam az asszonyöreg-kicsivel,
bottal botorkált, félig vakon,
mint az ősz, mosolytalan mégis-bizalom.
Azt mondta: „Feri, még mindig bánt, hogy talán
meg tudtam volna menteni Miklóst. Hiszen ha élve nézne rám,
maguk biztos jó barátok lennének Miklóssal."
S én megcsókoltam őt:
a vaksi, öreg tántorgó kicsi nőt.
Behavaztam pislogás-sziromözönnel, az őszi lombhullás-riadóval.
Mint a fehér gyászt, télen marékkal szórt konyhasóval.
Fölgyújtottam öreg szép szóval.

S égtünk aztán mindketten,
mint fölgyújtott avarkazlak a temetőkertben.

Szívembe tettelek, szívembe teszlek.
Azért tegezlek.
Minden verseskönyved ott szorong
kamaszkorom óta könyvespolcomon.
Egy antikvárium raktárából vettem őket a Múzeum-körúton,
s te forogsz bennem, mint a cigány hajtotta talicskás köszörű-korong,
s szikra-köpése,
meg a késél édes szenvedése,
szétárad véremben, kilő szememből, villámokként ugrál arcomon.
Hisz alig élt, amíg élt
a világítótorony sötétség-kaszabolás,
hisz te sem voltál más:
elevenen járkáló halálraítélt!
Pedig voltak, akik kinevettek.
Barátaid barátaim lettek,
akik elhittek, gyűlöltek, rád nevettek, szerettek:
te Halál-halász,

Élet-kalász,
Áldozat-Aranyserleg,
akinek kehely-öblébe epét kevertek.
Üvegharang, akit vak kézzel a megalázás-sziklához vertek!

Bronz-karámfának dőlő bronzszobrodat én avattam Borban,
a haláltáborban.
S a rézbánya oly mély volt, mint a Himalájában
a sárgán virágzó tibeti völgy, s a völgy világmély torkában
a lefelé csigavonal autóút réz-koszorú talpán
a gigászi teherautók, mint miniatűr gyufásdobozok,
pedig nyolc kerekük, s a szikrázó keréktárcsa-dobok
vastagok voltak, mint a szuszogó bálna-orkán,
s mégis a titáni fordított réz-süvegben
a fordított méhkas szalmafonat szívüregben
a telihold kerekű teherautók oly picinyek voltak a rézpecséten,
mint a feketepettyes piros katicabogarak a fűkalász zöld hüvelyében
a kéken
rezzenő fölvágott, nyitott szív hús-alja izomtölcsér-csücskében
s nyüzsögtek a piros pontok, a fenékiszap enyvébe kevertek
s száradt az alkonyvér a szívműtét-szikén, operáló-késen.
S körben a titáni tölcsér-völgy sárgán és sejtelmesen virágzott,
mint a tavaszi aranyeső-bokrokkal áldott
boldog kert, mint a nyáréji tejút-hányadék égbolt.
Így volt!
És te nem lehettél velem,
hisz tarkón-lőtt a Gyűlölet, holtan sírba-rúgott a Félelem.

Egyszer talán láttalak is Bián,
mert gyerekként néztem a halálmenetet:
folytak, csoszogtak át a Fő-utcán csámpásan, reménytelenül
a szántóföldek vége esőlatyak sár-országúton, a magyar Via Dolorozán,
Via Appián
ahol Jézus hurcolta vért köpve, rogyadozva hatalmas tövis koszorú gó-
lyafészek-kalapban a keresztet,
ahol húszezer meztelen férfit, a lázadókat, keresztre szögeztek
s azok gyűrődtek, vonaglottak, mint horogra tűzött kukac, giliszta,
s azok aszalódtak, horpadtan ráncolódtak, mint a szilva-korongos szita,
s ki merte hinni akkor, hogy megmenekül?
Akit szuronypuskás csendőrök kísértek:

sok zöldláng-kakasfarok tollcsokros, fekete bársonykalapos sárga kisértet.
S nézte a falu a százezer dülledt darázs-szemű vánszorgó élő tetemet.

Akit a gyűlölet megaláz, aztán majd betemet.
Vagy be se temet.
De otthagy halottan a hóban:
kinyílt pipacshoz hasonló szájjal, lihegéstelen fogsor-riadóban.

Ki vagy te Barátom?
Nemcsak az, aki voltál.
Hiába jajgatok, belátom.
Hiszen csak az vagy, amit szóltál!
Emberkönny-sós
titok-óceán Radnóti Miklós.

Óceánsós bánat,
halál-öröm, élet-temető,
mennyei tető,
tizenegyezer-méter befele-láz
só-súlya megváltó mély-virág titok-varázs,
zárt özönlés, lágy ringás, nehéz zokogó víz-lobogás,
akiben áldozat, kárhozat, bűn, éhség, párduc-ragadozás,
halottak lombhullása óceán-alja vak avar,
átkozat, kárhozat, korhadás, rothadás,
sivár dülledt izzás: szemgolyó-parázs,
aki mégis tükre vagy a rádnéző csillag-téboly éjszakának,
aki örökké teherbe esel mégis,
magzatvizedben nyüzsög a halál és a remény is
millió alakú titok-alak,
takonylepedő lengés óriás, öldöklő fény-salak,
lámpa-barlang-száju szörny-dobozok, világító üstökös-halak.
Mert te vagy a megmaradás,
megszületés,
örök ringatás, befejezhetetlen temetés,
kikezdhetetlen boldog anyaméh, végzet-teremtés.
Az áldozat és az áldozati kés,
örökös bánat-aratás, boldog szent megfeszülés.

S úgy állsz ki könny-vízesés
önmagadból:
a körötted tenyésző só-súlyú végtelen habból,
a titok-óceán élet-ravatalból,
mint Isten szívébe döfő iszonyat-fényszigony
világítótorony.

TANDORI DEZSŐ

Apollinaire romantikus társa, Radnóti

KÉT „HÁBORÚS KÖLTŐ”

1957 őszétől, bár Szabó Lőrinc halála sokak lírai kedélyét realizmussal árnyékolta be – a történelmi ridegségeken túl –, jó néhányan, bölcsészgólyák az ELTE padjaiban, vadromantikus érzületeknek hódoltunk. Jékely egész pályámon elkísért, s most, hogy a páros kötetek esztendeje jött el nálam, mire az év véget ér *kettős* éve (Rilke, Jékely, Szép Ernő, Virginia Woolf, Pilinszky, jómagam a „Töredék...”-kel, majd 2009 végére megint Rilke, s úgy remélem, legjobb könyveim egyikeként), fokozott érzékenységgel gondolok vissza e megválogatottak, fordítottak és kommentáltak társaságában azokra, akikhez szakmai ismereteim nem, csak lelkesedésem emlékei fűzhetnek.

Ilyen költő a szememben Apollinaire, akinek akkor számunkra forradalmian – veszélyes szó, ha azokra az időkre gondolok –, elsodróan érdekes, újszerű, romantikus kötete, benne Vas István és Radnóti Miklós fordításai, mindennapi kenyerünket jelentették, jelentette úgy az egész.

Máig maradandó alaptételeim közé tartoznak a főleg Vas fordította hosszabb (félhosszú?) versek, elsősorban végződéseik. Arról, hogy aki meglelte önmagát halálon innen és túl, az emlékkel összevéti magát, és nincs szüksége többé senkire... és még más dolgok, melyek egészen a „Töredék...” kötetem gondolatibb részéig hatottak. Megjegyzem, most, hogy Rilkével foglalkoztam, nemcsak Nemes Nagy sok motívumát látom (logikusan!) Rilkénél, hanem a magam ellentét-érzékenységét is, és nemcsak romantikusabb „Töredék...”-verseimből. Apollinaire nálam, ha egy fokkal lejjebb is, jelentős poéta, akár Rilke.

Apollinaire fő szólamát azonban a romantikus, gyönyörűséges hangvételben fogant művek adják. S ezeknek Radnóti a leghitelesebb fordítója. Vas talán műfordítónak nagyobb, mint költőnek, Radnótinál nehezebb meghatározni ezt az arányt. De akkor, tizennyolc évesek, Jékely mellett Apollinaire-t szavalgattuk egymásnak, és főleg a Radnóti-változatokat.

A *Kikericsek,* így, a fordítás szövegében véve, a legszebb magyar versek között ragyognak, kék-lila gyémántok. Radnóti maga is romantikus költő volt, de igazi tökélyét a fordításokban érte el... egy darabig. Tragikus poétasors, hogy az embertelenségben, a nemzeti-szocializmus gyilkos háborújában ért el számára addig nem ígérkező, abszolút-jegyű magasokba lírájával. Végbevitte ezt a csodát, hogy legszebb, drámai, megrázóan elemi versei egyképp közkincsek *és* szakértői elismerés tárgyai.

Líránk jószerén senkihez nem hasonlítható alakja ő ezzel a páratlan fellobbanással. A kor és az ihlet találkozott, az élet visszaélt e nagy tehetséggel, s a talán lassú, nem is ily sikerű kibontakozás helyett a halhatatlanságot adta néki... a tényleges halál árnyékával.

A 80-as évek vége felé részt vettem emlékünnepségén a Radnóti Színházban, azóta megjelent verset is írtam emlékére, elsirattam őt.

Amíg magyar verset olvas magyarul értő ember, Radnóti Miklós elevensége halhatatlan lesz. Nem csupán emlékében él ő, de a leghívebb közegben: hűséges olvasóiában.

Én meg hűséges mondogatója vagyok klasszikus, mással nem helyettesíthető sorainak, verseinek – ha Apollinaire szava szól így, ha saját kétségbeesett, de mindennel dacoló bátor kiáltása, nagy átélése, megindító szépségű szerelmes szava a Kedveshez, ha csillagokat szólít.

PÉTER LÁSZLÓ

Pontos vers az alkonyatról

Tolnai Gábor azt állította, hogy e vers élményi háttere a Radnótival közös Bokor utcai lakásuk ablakából nyíló látványuk a Tiszára. „Kicsiny padlásszobám ablakából, ahonnan messze lehetett kitekinteni, hányszor bámultuk, bal felé nézve, a böcklini égővörös ragyogásban lemenő – ahogy ő írja, a bujdosó napot." Évekkel ezelőtt voltam ebben a padlásszobában magam is, de a versben megörökült táj képe nem azonos az onnan láthatóval. A hajdani vasúti töltés ugyanis eltakarja még azt a csekély árteret is, amely itt egyáltalán még van. Ezt onnan nem láthatni:

Kilenc perccel nyolc óra múlt,
kigyúlt a víz alatt a tűz,
és sűrűbb lett a parti fűz,
hogy az árnyék közészorúlt.

Az este jő, s a Tisza csak
locsog a nagy tutajjal itt,
mert úszni véle rest, s akit
figyelget: a bujdosó nap

Búvik magas füvek között,
pihen a lejtős földeken,
majd szerteszáll, és hirtelen
sötétebb lesz az út fölött.

Először a Népszava 1935. március 10-i számában jelent meg, majd az *Újhold* (Szeged, 1935) című kötetben. De a kéziraton keltezés bizonyítja a születés csaknem napnyi pontosságú idejét: *1934. szeptember*. Ekkor azonban Radnóti már nem a Bokor utcában lakott, hanem a Horthy Miklós (ma Dózsa György) u. 22. sz. ház második emeletén. Innen végképp nem láthatta a versbeli látképet. Nem kétlem, hogy onnan is láttak élményt nyújtó tiszai naplementét, de ebben a versben nem ezeknek az emléke rejlik.

A másik kortárs és barát, Baróti Dezső, Juhász Gyulának *Magyar táj magyar ecsettel* című versével vetette össze, anélkül, hogy közvetlen hatást tételezett volna föl köztük. „Radnóti egyik legszebb szegedi verse ez, amelyet nemcsak azért érdemes a Tisza vidéki alkonyatok költőjének, Juhász Gyul[ának] hasonló témájú versével összevetnünk, mert az összehasonlítás során alkotómódszerükről és stílusukról is hasznos megfigyeléseket tehetünk." De azért is, folytatta, mert a fiatal Radnótit a tiszai, közelebbről a szegedi táj

költői közé sorolhatjuk. Föl is sorolta, melyekre gondolt: *Tápé, öreg este; Télre leső dal; Zaj, estefelé; Táj, estefelé; Táj, változással.*

Magam még tovább mentem. Ahogy Juhász Gyula költészetében csaknem tucatnyi versből magától összeálló *ciklust* mutattam ki (vagy be), úgy Radnóti lírájában is fölfedeztem – ha jóval kevesebb versből is – bizonyos *tápai ciklust*. A költő legújabb és legalaposabb monográfusa, Ferencz Győző is észrevette, hogy a *Zaj, estefelé*, a *Péntek éji groteszk* ugyanúgy a falu képét jeleníti meg, mint a *Tápé, öreg este*. Sőt: a *Keseredő*, a *Kedvetlen férfiak verse*, az *Elégia vagy szentkép, szögetlen* szintén a falu, *gyanúm szerint e falu, azaz Tápé* életképszerű jeleneteit rögzíti. Radnótinak is van tehát szándéktalanul sorjázó *tápai ciklusa*. Első darabja a még Szegedre érkezése után kevéssel, 1930. december 6-án született *Tápé, öreg este*; az utolsó pedig az 1934 szeptemberében írt *Pontos vers az alkonyatról.*

Baróti 1977-ben visszavonta – egyébként kitűnő – ifjúkori Juhász-tanulmányának (1933) minősítését: utóbb már a *Magyar táj, magyar ecsettel* című verset nem ítélte a lírai impresszionizmus iskolapéldájának, mert sokkal fontosabbnak vélte a vers tájábrázolásának realisztikus elemeit. Radnótiét is ilyennek tartotta. Magam a *Tápé, öreg este* költői megoldásaiban még sok modoros, modernkedő vonást látok, a *Pontos vers az alkonyatról* viszont szerintem is e *lírai realizmus* kiváló, hibátlan megvalósulása. (Remélem, ezt a jelzős kifejezést a „szocialista realizmus" sematikus fölfogása nem kompromittálta.)

„Az első három strófában – idézem tovább Barótit – a természet egyes [értsd: bizonyos] elemeinek emberi tulajdonságokkal való felruházása sem annyira feltűnő, mint korábbi verseiben, talán ezért, hogy még jobban kiugrathassa a negyedik strófa erősen átantropomorfizált s ezáltal hangsúlyozottan az emberi társadalomra, sőt egyenesen a társadalmi harcokra utaló táj képének a puszta ábrázoláson túlmutató jelentését." S valóban: nem hallgathatom el, hogy 1930 és 1934 közt Radnótira – éppen Szegeden – nagyban hatott a munkásmozgalom, mégpedig mind a legális, a szociáldemokrata, mind az illegális, a kommunista is. A *Tápé, öreg este* és a *Pontos vers az alkonyatról* jelentős szemléleti és ábrázolásbeli különbségének ez egyik magyarázata. Ferencz Győző is úgy minősíti az utóbbit, mint amelynek hangja, nyelve, látásmódja, képisége már az érett versek felé mutat.

Amit Baróti a lírai realizmus testet öltéseként mutat be, azt Ferencz Győző a tárgyszerű ábrázolás eredményeként, tehát a költői fejlődés új állomásaként méltat az *Újhold* több versében, így ebben is. Mindjárt az első versszakok természeti képeiben, „ahol tehát a megfigyelt jelenséghez nem rendelődik külső értelmezési tartomány, nem más közlendő helyett áll, hanem önmaga tárgyi mivoltában jelenik meg, hogy a minél pontosabb nyelvi újrateremtés során verssé váljon". A vers címében a *pontos* jelző azt mutatja, hogy a maga módján Radnóti is tudatában volt ennek.

Lássuk ezután a Baróti szembeállította negyedik és a vele azonos hangütésű ötödik versszakot:

Híven tüntet két pipacs, nem
bánja, hogy őket látni még,
de büntet is rögtön az ég:
szuronyos szellővel üzen;

s mosolyg a szálldosó sötét,
hogy nem törik, csak hajlik a
virág, s könnyedén aligha
hagyhatja el piros hitét.

A természeti képeknek társadalmi szimbolikája Radnótinak már korábbi költészetében is hangsúlyos: *A fák vörös virágokat lázadnak* (*Tavaszi vers*, 1930). A *pipacs* jelképességét ez idő tájt több versében is kiaknázta (*Szerelmes vers november végén,* 1931; *Zápor után,* 1934); leghangsúlyosabban és legközérthetőbben ebben: *Pipacspirossal zendüljön a világ! (Pipacs*, 1933). A *szuronyos* jelző a mai versolvasó számára bizonyára csak általában a militarizmust idézi föl; nekünk, akik már akkor is éltünk, és számomra, akinek az édesapja csendőr tiszthelyettes (azaz altiszt) volt, 1933–35 közt a Szeged melletti másik falunak, Szőregnek őrsparancsnoka, közelebbről és pontosabban meghatározott, egyértelmű utalást jelent. Megértéséhez tudni kell, hogy egyrészt csendőrök csak falun voltak; városban, tehát Szegeden csak városi és állami rendőrök szolgáltak. Az akkor önálló községben, Tápén volt csendőrőrs; ők járőröztek, mindig kettesével, föltűzött szuronyokkal, kakastollas kalapban. Látványuk bosszantotta Radnótit; a Horthy-rendszer szimbólumát látta bennük:

N*apjaim tetején ülök, onnan*
lóg le a lábom, hajamon
hófelhő kalapoz, és szavaim
messze, kakastollak közt
port verve menetelnek!

Férfinapló (1931)

két csendőr, kiket árnyékuk kisért,
jött a szántáson tollasan által.

Táj, változással (1933)

A másik fegyveres testület tagjainak, a börtönőröknek jelzője, mivel ők nem föltűzött szuronyos puskával jártak, csak *puskás fegyőr* (*Személy harmadik*, 1932).

Ferencz Győző a negyedik szakasz kapcsán szól a vers formai jellegzetességeiről. „A rövidsoros formát nagyvonalúan kezeli. Ha akadnak még sorok, melyekben az intonálás bizonytalan, a vers összehatását nem rontják le.” „Radnóti itt már szinte tobzódik aprólékos megfigyelések leírásában. Hang, látásmód, technika már tökéletes egységben van…” 1934 őszére kialakította saját formanyelvét. Bori Imre pedig ennek kapcsán hívta föl a figyelmet a Radnóti lírájában elszaporodó rímes verselés növekvő szerepére. „A szokványos rímelésbe egy-egy futam erejéig költői finomságokat is bele tud lopni” – írta, és bizonyságul a harmadik versszakot (*között~fölött; földeken~hirtelen*) idézte. „Ez a páros rímbe áthajló kapcsoló rím hozza vizuális képét a domboldalon elnyújtózó árnyéknak, jobban, mint amit szó szerint a vers mond.”

Megint Barótit idézem: „Az egész verset lezáró ötödik strófa ezután ismét objektív tájfestés, de ezt most már zárójelbe teszi, s ezzel azt a benyomást kelti, hogy az előző strófa

emberi vallomásának elmondása után már nem nagyin érdekli, ami az egyébként is estébe feketedő természetben történik…”

(Így öregszik az alkonyat,
estének is mondhatni már,
feketén pillant a Tiszán,
s beleheli a partokat.)

IRODALOM

BORI Imre: Radnóti Miklós költészete. Újvidék, 1965.
BARÓTI Dezső: Kortárs útlevelére. Bp., 1977.
POMOGÁTS Béla: Radnóti Miklós. Bp., 1977.
FERENCZ Győző: Radnóti Miklós élete és költészete. Bp., 2005.
PÉTER László: Tápé, öreg este. Forrás, 2009. május.

PÉTER LÁSZLÓ

Radnóti Miklós szegedi lakásai*

Először 1969. november 7-én a *Délmagyarország*ban írtam Radnóti Miklós szegedi lakásairól. Ennek változata jelent meg *Szeged irodalmi emlékhelyei* (1974) című könyvemben. Előttem már egyetemi társa, barátja, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának hírneves tagja, Ortutay Gyula (1957), utánam pedig másik két barátja, Tolnai Gábor (1974) és Baróti Dezső (1977) számolt be a költő szálláshelyeiről, némelyikről nem csak hiteles, de szellemes leírást is nyújtva. Radnóti levelezésének legteljesebb ismeretében kiváló monográfusa, Ferencz Győző tette mára a lehető teljessé a listát (2005).

Az apátlan, anyátlan Radnótit anyai nagybátyja, Grosz Dezső nevelte. Ő kísérte Szegedre 1930. szeptember 11-én, amikor unokaöccse először a városba jött, hogy beiratkozzék az egyetemre. Az éjszakát szállodában töltötték. Nagybátyja másnap száz pengőt adott unokaöccsének, és visszautazott Pestre. A költő a Jerney-házban (Széchenyi tér 8. I. 15.) vett ki lakást. „Szegényszagú hónaposszoba" – ahogy Ortutay jellemezte. Olcsó volt, 25 pengő egy hónapra, mert még mindig ugyanezen az emeleten volt a belvárosi leányiskola. Az első világháború idején szorult ide; itt játszódott Móra Ferenc riportból (*Pétör a tejjel*, 1914) alkotott remek elbeszélésének, *A másik csaló*nak (1929) története. Radnóti a gyermekeknek unos-untig hallott dalából (*Kiskácsa fürdik…*) már 16-án verset írt *Kiskácsa fürdik* címmel. A *kácsa* mint alaktani (kiejtésbeli) tájszó már ekkor megragadt a fülében, s később is visszatért versében (*Zaj, estefelé*). Fifinek beszámoló levelében alaprajzot is közölt szobájáról. Így, szekrény, éjjeliszekrény, asztal, szék, mosdó és kályha volt benne. Nem volt azonban ablaka! Baróti szerint csak az folyosóra nyíló üveges ajtó szolgált némi világossággal.

Mégis itt húzta ki az egész tanévet, sőt 1931. szeptember 7-én a második tanév elejére is ide költözött. Csak a második félév elején, 1932. február elején talált új helyet. Ferencz Győző idézte Fifinek írt leveléből: „Megjártam vagy huszonöt helyet. Irtózatos! Micsoda lakások! Petróleumlámpa, gáz, zsidószag, kereszténszag, konyha-, öreg-, fiatalasszonyszag, pókháló, sötétség, légyköpéses tükrök, undorító bútorok, borzasztó délután volt." Aznap nem is talált megfelelőt, az éjszakát barátjáéknál, Reitzer Béláéknál, Újszegeden, a Pécskai u. 2. sz. házban töltött, s csak másnap tudta kivenni a Valéria (ma Bartók) tér 11. sz. ház I. emeleti 3. sz. „tűrhető" szobát. Ennek 35 P volt a bére.

Bizonyára ez is hozzájárult, hogy már egy hónap múltán elhagyta: március elsején átköltözött a Zrínyi u. 8. sz. házba, olcsóbb szállásba. „Az az öt pengő sokat számít." „Rendes iparosemberek, övék a kis ház, a Fogadalmi templom alatt. Van benne szekrény, mosdó, egy kis asztal, dívány és karosszék."

* A kéziratokat az MTA könyvtárának kézirattárából Radnóti Miklósné engedélyével közöljük.

szept. 12. Péntek. d. u.

Szegény Drága Élelem csak most tudok írni Neked. Tegnap szürkületben délben érkeztem meg ide, hajnalban indultunk. Éjjel még vele aludtam, nagybátyámmal a rákodóban s' nem tudtam írni neked. Annyit rohantam, hogy csak úgy betérdültem az ágyba. Szegényem, ahogy megérkeztem s' egyedül maradtam, hogy menjek az ebédemre, kiraktam a pósta a. kértem a leveledet. Keresik, nincs. Azt hittem meghalok. Meghittem nénze a G-nél, hátha oda ostobáról be. Ott volt. Mondd édes Egy hogy koronjem meg neked. Te Drága Minden. Itt hordom most a hivem fölött s' mai Kártyt elolvastam. tudom kivülröl. Édes Te írj gyorsan újra. Nézd milyen apró betűkkel irok, hogy sokat tudjak s' ne legyek szamár. Drága van mai trobám, itt lakom mai, de kortom még nincs. Talán 15-én megnyílik, ha van elég jelentkező a mádó menza. Ma két almát ebédeltem s' egy rúd csokoládét, amit Ilka rém csomagolt be. Visszámi bell a pénzre. Most ugyan itthagyott 100-at a nagybátyám mert első hónap, de sok a kiadás. A szoba egy kis luk, de 25 pengő. Nézd így néz ki Drága:

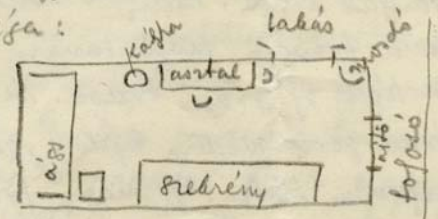

Ennyi az egész édes. Ablaka nincs is. De mai szerettem, hisz itt áll az asztalomon a kenyered s' az ágyam mellett az éjjeli szekrényen a másik fényképed a régi. Drága. Szamár volt mindjárt, hogy ilyen első, bármilyen szép is. Hát most tudom miért.

Ortutay Radnótinak ezzel az albérletével kapcsolatban Tolnaihoz hasonlóan emlékezett: „A kis szoba ablaka utcára néz, s bizony mi elég sokszor visszaéltünk az alkalommal, hogy boros kedvünkben álmából fölzörgessük. Kedvetlen volt ilyenkor: korán kibontakozott benne a rend, a mérték és a tisztaság iránti igény. Mit mondjak a szobáról? Ez is eléggé kietlen, hosszúkás, téglalap alakú szoba, olcsó, régi bútorok, a szobában mindig alkonyi félhomály. A lakásnak egyetlen ékessége az néhány könyv, amelyre mindennél jobban vigyázott. Ezekben a szobácskákban is, jól emlékszem, mindig példás a tisztaság, az íróasztalon is minden a helyén.

Baróti Dezső is jól emlékezett a Zrínyi utcai lakásra. „Ebben a borongós hangulatú szobában láttam először költői műhelyének apró kellékeit, az élesre, könnyedén futóra kihegyezett ceruzákat, a gondosan negyedívre vágott olcsó, barnás fogalmazópapirosokat, úgy bánt velük, mint pedáns mesterember a szerszámaival. Az íráshoz mindig egy kicsit szertartásosan kezdett hozzá. Gyakran ágyban írt, egy szellemes, maga szerkesztette kis írótáblán, melyre gumiszalaggal erősítette rá az olcsó kéziratpapirost…”

Itt lakott 1933. december 15-éig, a félév végéig. A második félévre, 1934. február 1-jére már ekkor kivette a Bokor u. 2. sz. ház magasföldszinti szobáját. Ez lett legszínvonalasabb szegedi lakása; itt írta doktori értekezését (Radnóczi Miklós: *Kaffka Margit művészi fejlődése*. Szeged, 1934. 104 l.). Fölötte, a padlásszobában lakott barátja, Tolnai Gábor.

A kicsiny utca végén, a vasúti töltés aljában húzódik meg az emeletes, kertes családi ház. Valószínűleg a húszas években építtette tulajdonosa, Wolf Ferenc (1874–1944) tiszti főorvos. 1911-ben ugyanis még a Kölcsey u. 10-ben lakott, 1927-ben már itt. Különc ember volt; agglegény, tavasztól őszig rövid nadrágban, mezítlábra fölvett szandálban kerékpározott a városban. Házának bejáratát kicsiny székelykapuval díszítette, de közben úgy hírlett, elszánt volksbundista. Ezért érthető, hogy a szovjet csapatok bevonulásának hírére, 1944. október 8-án este mérget vett be…

Ortutay így írta le a Bokor utcai lakást: „Reggelente az én tisztem volt a két nagyalvót fölkelteni, a kollégiumból jövet, hogy a nyelvészeti órákról el ne késsenek – az ébresztéshez mindegyre új meg új cseleket kellett kieszelnem. Ez már szép szoba volt, mind a kettő, tágas. Jó bútorok a szobákban, s az ablakokból vidéki kisvárosi tájakra láthatni, a ház alatt húzódott a vasúti töltés, s mindegyre hallatszott a vonatok hars füttyszava: közel volt a nagyállomás. Szerette Miklós ezt a szobáját, a furcsa házat is, s a világot járt főorvost, aki magányosan sétáltatta hatalmas kutyáját. A házban is, a lakásban is a főorvos utazási emlékeinek egzotikuma keveredett egy zárkózott családi ház és valami külföldi kis szálloda hangulatával. S mindez az álmos, lusta, széles Szegeden. A groteszk iránt fogékony szellemét szórakoztatta mindez. Erre a lakásására később is sokszor s derűvel emlékezett vissza.”

A lakótárs, Tolnai Gábor, 1969-ben, amikor a ház falán elhelyezett emléktáblát leleplezte, Radnóti rendszeretetét emelte ki, mint olyan tulajdonságát, amely *szobáját és költészetét* egyszerre jellemezte. „Miklós kicsiny szobájában – mondotta – mindég rend honolt, akár egy patikában. Mint ahogy előbb és később is, legalább maga körül igyekezett rendet tartani, rendet teremteni: a fasizmus végső elaljasodása idején tragikus ellentmondásként a fenekestül felfordult világgal. Rend volt körülötte itt is, a Bokor utcai albérleti szobában, ahol jól érezte magát: szerette ezt a házat, az erdélyi építészetre emlékeztető konstrukcióját. Kedvelte a környék csendjét, amit legfeljebb a Makóról, a pályaudvar felé vagy felől

Elküldöm Neked Szeretlenem Buday Szurkáét. kis idei kalendáriumát. Tegnap adták. Nem olyan régek a dalok, mint a régebbiekben, de az egész szép vagyon rét. Ugye örülni fogsz neki?

Faiadt vagok Fáságom, lefekszem. Még lerajzolom neked ezt az áthozott sobát. Itt megtalálsz Szája Élet.

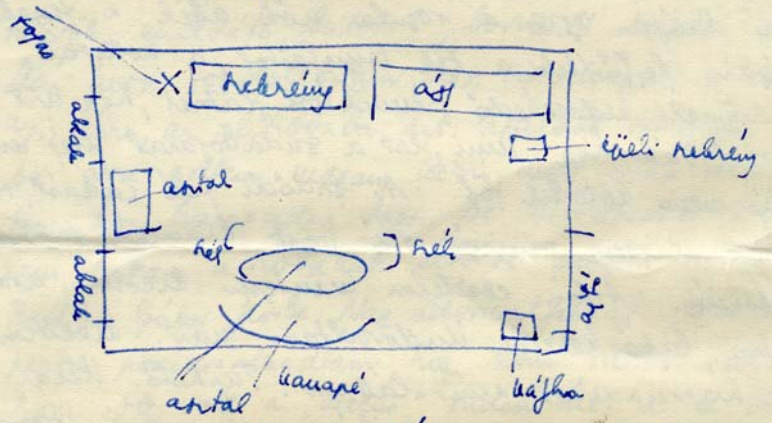

No, nem ilyen nagy Édes, mint amilyi hely a bútoszsznaimok között, mint a rajzon. Lefekszem Szája Éj. Jövök hozzád. Kisi felébredő Szeretlenem Te. Szája Te.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

kanyarodó vonatok füttyszava tört meg, s öröme tellett házigazdánk szenvedélyében: Wolf tiszti főorvos úrnak ugyanis óriási hanglemezgyűjteménye volt, és esténként remek zenei alkotások lemezeit forgatta, s a zene foszlányai átszűrődtek Miklós szobájába is. Néhányszor meg is hívott bennünket a tiszti főorvos úr hatalmas, teremszámba menő szobájába – amely egyként volt háló-, dolgozószoba és zeneterem – muzsikát hallgatni."

Alig ötven méterre esik ide a Bánomkert sor 7. sz. ház. Ma bérház. Valaha híres-hírhedt „közintézménye" volt a városnak: nyilvánosház volt, tulajdonosáról Angyal volt a neve. Radnóti 1934 augusztusában, az ötödik évre visszatérve a városba, rövid ideig itt vett ki szállást. Radnótit mindig izgatták a nevek; naplójából kis névgyűjteményt szedegettem össze. Fifinek az utca nevét is egykori rendeltetésével hozta összefüggésbe. Valójában ez a szó, ez az országszerte gyakori név – birtoklástörténeti emlék, némi népetimológiával fűszerezve. A legrégebbi előfordulású *Bánom kertek* (1776) a latin *banum* (tiltás) jogi műszóra mennek vissza: amint ezt Szabó Dénes remek okfejtéssel kimutatta (1970), a földesurak a török után, a 18. században ilyen jogi eszközökkel igyekeztek saját kezükbe venni gazdaságukat.

Egy hónapot sem töltött az Angyalban Radnóti: már szeptember elsején a Horthy Miklós u. 22. sz. (ma Dózsa György u. 8. sz.) ház második emeletére költözött. Ott lakott karácsonyig.

1935-ben már csak tanári szakvizsgáira jött Szegedre. Ekkor a Kölcsey u. 5. sz. házban Kugler Józsefnétól vett ki néhány napra szobát; amikor pedig 1936 szeptemberében pedagógiai vizsgájára jött, a Kölcsey u. 10-ben Becsei András kereskedőtől.

Hol fordult meg még Szegeden Radnóti? Természetesen minden lépését nem tudhatjuk. De azokat a helyeket, ahol biztosan járt, még fölsorakoztathatom. Az egyetem központi épületében és az Ady téri egyetemen szinte napi rendszerességgel. A Hét vezér utcai munkásotthonban gyakran. Sík Sándornál a piarista rendházban, a mai Bolyai Intézetben (Tisza Lajos körút 82.); Ligeti Jenőéknél a mai akadémiai székházban (Somogyi u. 7.) és Eidus Bentian vendégszerető asztalánál (Fekete Sas u. 22.) esetenként. Két ízben pedig, 1933. december 17-én és 1939. február 5-én verseivel szerepelt a Dugonics Társaság fölolvasóülésén a városháza közgyűlési termében.

Ez utóbbi lehetett utolsó útja Szegeden.

SZEGEDI LAKÁSAI

1930. szeptember 12-től Széchenyi tér 8. I. 15. Jerney-ház.
1932. február elejétől Valéria (ma Bartók) tér 11. I. 3.
1932. március 1-jétől Zrínyi u. 8.
1934. február 1-jétől Bokor u. 2. (Wolf Ferenc főorvosnál)
1934 augusztusában Bánomkert sor 7.
1934. szeptember 1-jétől Horthy Miklós u. 22. (ma Dózsa György u. 8. sz.)
1935. május elejétől Kölcsey u. 5. (Kuglernénál)
1936 szeptemberében Kölcsey u. 10. I. 8. (Becseiéknél)

Kedd este.

Jó napot Éva, most itt ülök az új szobámban, jó meleg, kényelmes, levetőzve ülök az asztalnál, telika-bát nélkül s nem fázom. Of szokat-lan. Jó ez a parkáfsa, csak azt bánom hogy kis szaga van. De hős ez van a rendes tűzhelynél is. Nézd kisim, így néz ki a szoba:

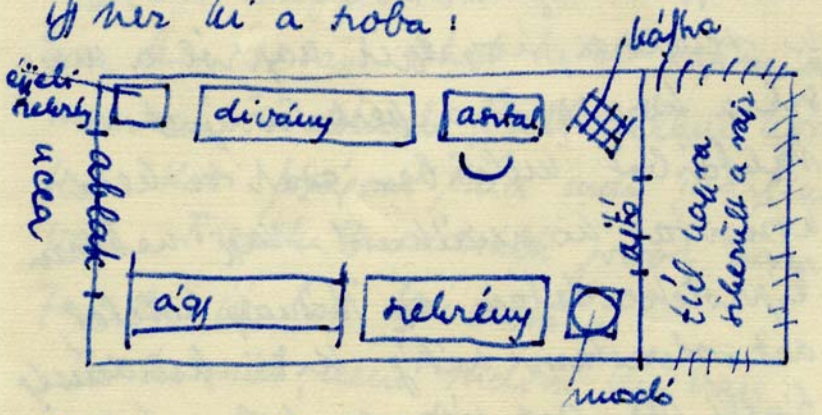

Persze nem ilyen széles szága, az ágy s a dívány között alig lehet elmenni. De hős úgyis akarok táncolni benne.

Úgy, úgy lehőr szága az Emmike be-szepsége. Of levert vagyok. Ebéd után

Radnóti Miklós ma is meglévő szegedi lakásai

1930. szeptember 12-től
Széchenyi tér 8. I. 15. Jerney-ház

1932. február elejétől
Valéria (ma Bartók) tér 11. I. 3.

1934. február 1-jétől
Bokor u. 2. (Wolf Ferenc főorvosnál)

1935. május elejétől
Kölcsey u. 5. (Kuglernénál)

1936 szeptemberében
Kölcsey u. 10. I. 8. (Becseiéknél)

LENGYEL ANDRÁS

Radnóti, Vas István és az Őszi rombolás

Ferencz Győző, Radnóti Miklós monográfusa szerint Radnótit „1935 után a legszorosabb barátság Vas Istvánhoz fűzte" (Ferencz 2005. 310.). Ez azonban nem volt mindig így, sőt a kapcsolat kimondottan rosszul indult. „Középiskolás koruk óta ismerték egymást, mindketten eljártak a Haladás Körbe, melynek Radnóti hamarosan elfogadott költője lett, Vas viszont kívül rekedt" (Ferencz 2005. 310.), s jó ideig a folytatás sem alakult jobban. Önéletrajzi könyvében maga Vas István beszélte el, hogy idegenkedtek egymástól: „Igen, a barátság későn jött létre köztünk, kezdetben csak néma megvetéssel néztük egymást, távolról. Persze, arról mégis értesültünk, hogy mit tartunk egymásról. Én is tudtam, hogy ő sincs rólam jobb véleménnyel, mint én róla. Különösen azon háborodott fel, hogy hexametereket írok: körülbelül olyan viszolygással ítélte meg őket, mint én a gimnáziumban Hegedűs Géza kacagányos és ótomobilos hexametereit" (Vas 1981. II. 163–164.). Két, majdani barátról lévén szó, ez a távolságtartás némileg meglepő, ha nem is egyedülálló. De közelebb jutunk a viszony megértéshez, ha észrevesszük, hogy e rivalizálás – mindkettőjükre jellemzően – elsősorban nem személyi kérdés volt, hanem versek körül forgott, akörül tehát, ami mindkettőjük, de kivált Radnóti számára a legfontosabb volt.

Az „előtörténet" legnevezetesebb (s egyben alighanem legkritikusabb) mozzanata is versek, jelesül Vas István készülődő első könyve körül alakult ki. Hogy mi történt ekkor, Vas emlékezéséből lehet tudni, őt újramondva ír az esetről Ferencz Győző is. Ami bizonyos: az első könyve megjelentetésére készülő Vas, Hont Ferenc révén, kapcsolatba került a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumával, s Hont fölajánlotta Vasnak, hogy – ha lesz elég előfizető – a könyvet a Művészeti Kollégium kiadja. Vas meg is kezdte az előfizetések gyűjtését, a kiadásból azonban mégsem lett semmi. Maga az érintett úgy tudta, hogy a könyv szegedi kiadásának „leghatározottabb ellenzője Radnóti volt" (Vas 1981, II. 234–235.) – Vas szegedi debütálása így elmaradt. Az *Őszi rombolás* végül máshol, más kiadói jegyzéssel jelent meg, 1932-ben. Nem tisztázott azonban (s emlékezések alapján nem is igen lehetne tisztázni), pontosan mikor zajlott le ez az affér, s Radnóti milyen érvekkel, hogyan akadályozta meg a könyv kiadását. (Erről, értelemszerűen, Vasnak sem lehettek pontos ismeretei: amit tudott, azt másodkézből, hallomásból tudhatta.) Az ördög azonban, mint mindig, ez esetben is a részletekben rejtőzik.

Szerencsére Buday György szegedi iratanyagában fönnmaradt egy fontos, a lényeget megvilágító dokumentum: Radnótinak az *Őszi rombolás*ról írott, belső, kollégiumi használatra készült „lektori jelentése". E dokumentum, melynek tintaírású autográf kézirata ma a szegedi múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében van, a következő:

Bizalmasan kezelendő!!

Beszámoló Vass István: Őszi rombolás c. kiadásra szánt verseskönyvéről, a Művészeti Kollégium 1932. szept. 30-án tartott szerk. biz. ülésén.

==

A kezemhöz kapott verses-könyv kéziratban egyetlen egy rossz – értem ez alatt, a nívót, az átlagos nívót meg nem ütő – vers sincs. De egyetlen egy Vass vers sem található a kötetben.

Ez a fiatal költő szinte szintézisét adja a Füst Milán-féle hatásoknak. Füst M.-on igen sok fiatal költő nevelődött, egyike azon egyéniségeknek a Ny. generációjából, akik elhatározó indítást adtak az utánuk jövőknek, gondolok itt Illyésre, Zelkre, Déryre és másokra, de ezek a hatást, Füst hatását mint hagyományt, költői örökséget kezelték, tanultak rajta és átalakították. Vagyis egyéniségek maradtak, vagy lettek. Vass István is lehet még egyéniség. Ma azonban epigon. Igaz, hogy a könyv első kötete lenne a költőnek, de meggyőződésem, hogyha fejlődik, akkor fejlődése útján le fogja tagadni ezt a könyvét. A könyv az új magyar líra útján járatos olvasónak nem nyújt semmit. Ilyen könyv kiadása a Koll. célja nem lehet. Lehet hogy Vass I. költő lesz a szó igazi értelmében. Ma nem az. Egy könyv létjogosultságát pedig nem igazolják az esetleg eljövendő jó kötetek, hogy [!] önmagában nem jogosult.

==

Szövegen alapuló megjegyzések; Tanúság c vers: Illyés, Zelk [,] József nyers hatása. Füst is.

Levél egy berlini barátomhoz:
a vers rossz.
Levél egy halott barátomhoz:
Illyés, József sorok.
Dicséret: József.
Aranyos ősz: egyetlen aránylag önálló verse, de nem nyújt semmit.
Férfikor II.: Füst Milán
Levél egy halott barátomhoz: rossz vers.
A tél: Füst.
Mint a róka: Füst.

==

R. M.

E dokumentum ismeretében néhány kérdés szinte automatikusan tisztázható. A bírálat, amely a jelek szerint meggyőzte a Szegedi Fiatalokat, hogy ne adják ki Vas könyvét, 1932. szeptember 30-án született, valószínűleg közvetlenül a „szerkesztő bizottsági" ülés előtt. Hont és Vas találkozása tehát ezt megelőzően történt, s Vas – személyesen bonyolított – előfizetés-gyűjtő akciója is ezt megelőzően indult. (Folytatni, persze, valószínűleg az elutasítás után is folytatta a gyűjtést, hiszen a kiadáshoz pénzre volt szüksége.) Az is azonnal kiderül, hogy Radnóti explicit érvei, ha voltak is személyes „szempontjai", költészetiek

voltak: majdani barátja kéziratát az *eredetiség hiányában* marasztalta el. Hogy igaza volte, kérdés, s az is megítélés kérdése, hogy ekkor, 1932 őszén magának a bírálónak a költészete mennyire volt „eredeti", s mennyire csak eredetieskedő – ismeretes, hogy olyan kitűnő kritikus, mint Komlós Aladár évtizedek távolából is úgy ítélte meg, hogy kevés jelentős költő indult olyan alacsony szintről, mint Radnóti (Komlós 1967. 179.). Jogosnak látszik tehát a föltételezés, hogy itt nem annyira az eredetiség és az eredetiség hiánya került egymással szembe, hanem inkább két különböző, egymással ütköző, de párhuzamos költészeteszmény.

A lektori vélemény közelebbi szemügyre vétele előtt azonban előzetesen érdemes néhány háttérösszefüggést fölidézni. Mindenekelőtt: Csaplár Ferenc (1967), majd az ő úttörő kismonográfiája nyomán Ferencz Győző (2005) is tévesen írja, hogy a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma 1930-ban jött létre, történetünk idején tehát már kétéves lett volna. A helyzet – s ez a szempontunkból is releváns – egészen más. Bár Buday György és a köréje gyülekező fiatalok a Művészeti Kollégium nevet már 1931-től használták, a „Művkoll" mint szervezet, csak 1932 őszén jött létre. Addig szervezetként csak a Bethlen Gábor Kör állott rendelkezésükre – a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, mint elnevezés először Buday fametszetkönyvén, a *Boldogasszony búcsúján* (1931) még csak mint (fiktív) kiadói név bukkant föl. Majd, példáját követve, Tolnai Gábor is e fiktív kiadói névvel jelentette meg szabadvers-könyvecskéjét. 1931-ben pedig a jó szimatú Buday rájött, hogy e jól hangzó, s két kiadvány által immár bevezetett nevet előadások rendezőjeként is lehet szerepeltetni. Így indult a „szegedi fiatalok (!) Művészeti Kollégiuma", azaz *előadássorozata*. Nem lényegtelen mozzanat, persze, hogy mindeközben a Bethlen Gábor Kört Buday, informálisan, egyre inkább felekezetközi, a reformátusok mellett katolikusokat és zsidókat is integráló szervezetté igyekezett átformálni. Méghozzá oly sikerrel, hogy több lépcsőben ugyan, de összeállt az a körben összejáró, de a kör kereteit feszegető „élcsapat", amelyből azután 1932 őszén formálisan is megalakult az immár „csupán" művészeti ambíciók kiélésére létrehozott Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. Azaz: a Művkoll megalakulása és a Radnóti lektori véleményét is eredményező kiadói tervek szorosan összefüggtek: azonos akció részei voltak.

E váltásnak két oka volt: egy orientáció-módosulás, amelynek következtében a legtehetségesebb és legambiciózusabb fiatalok egyre inkább a maguk öntörvényű útját akarták járni; s egy, Buday személyes körülményeiben rejtőző motiváció: egyetemi tanulmányai befejeztével Budaynak le kellett mondania a köri elnökségről. E két, merőben különböző, de mégis egy irányba vezető motívumot Buday úgy egyeztette össze, hogy a kör élére, utódjául barátját, a hozzá föltétlenül hű Ádám Lászlót állította, az „élcsapatból" pedig megszervezte a kör alapszabályi keretei közt működő, de saját autonómiáját kiépítő Művészeti Kollégiumot. E megoldásnak több előnye is volt: a kör, a református diákmozgalomnak ez a jól bevezetett, országosan elismert intézménye védőernyőt nyújtott a Művészeti Kollégiumnak, a Művkollban pedig – kettős fedezékben – immár nemcsak informálisan, hanem szervezetileg is jelen lehettek a nem reformátusok. A katolikus Ortutay Gyula például, vagy a baráti kör zsidó tagjai (Hont Ferenc, Radnóti, Reitzer Béla, vagy az ideje jelentős részét külföldön töltő Kárász Judit).

Mindez szempontunkból azért fontos, mert – mint a föntiekből is látható – a Művészeti Kollégium éppen 1932 őszén „állt föl". Ekkor választotta meg saját tisztikarát (elnök:

Buday, titkárok: Tolnai és Reitzer, jegyző: Ortutay); ekkor szervezték meg saját, a körétől immár független adminisztrációjukat – s *ekkor kezdték el szisztematikusan az ambíciójuknak leginkább megfelelő könyvkiadást is.*

Hont Ferenc tehát nem önkényesen, hanem, mondhatnánk, szinte szervezeti kötelességből ajánlotta föl Vas Istvánnak az együttműködés lehetőségét. (Hogy nagyon is tervezték külső szerzők szerepeltetését, azt mi sem mutatja jobban, minthogy Radnóti régi barátjának, Szalai Imrének könyvvel való szerepeltetése is a tervek között volt – igaz, végül őt is ejtették.)

Radnóti lektori véleményének egyik hozadéka ezzel a szituációval függ össze: kiderül belőle, hogy a könyvkiadáshoz, legalábbis kezdetben, formális „szerkesztő bizottságot" is működtettek. (Ennek munkája persze, aligha lehetett több mint a Művkoll heves baráti eszmecseréinek sorozata. De figyelemre méltó, hogy a jelek szerint komolyan vették magukat: formát adtak a dolognak.)

Az igazi kérdés azonban már túlmutat a Szegedi Fiatalokon, s magára a szövegre vonatkozik: mit tudhatunk meg a szövegből? Az első, ami kimondható: ez csakugyan elutasító, nemleges vélemény, s mint ilyen, jellemző a két költő *akkori* viszonyára. Ez még *nem* a barátság dokumentuma, sokkal inkább a vetélytárs rivalizáló megnyilatkozása. Ám ilyenként is gazdagítja ismereteinket az emlékezésekhez képest. Az egyik fél, Radnóti magatartása immár értelmezhető és mérlegelhető.

Mi a föltűnő a szövegben? Mindenekelőtt a költészet komolyan vétele. Itt nem a két ember közötti magánviszony tematizálódik, hanem magának a verskötetnek egy másik nézőpontból való mérlegelése. Radnóti számára, mint e kézirat is tanúsítja, a költészet szent dolog, komolyan veszi, sőt talán túl komolyan is. Ha figyelembe vesszük, hogy egy fiatal költő ír itt egy másik fiatal költő verseiről, ez a komolyság akár meg is mosolyogható. (Valójában persze, nagyon is jellemző Radnótira ez az attitűd: azt a szerepet próbálgatja, amire az életét föltette.)

Irodalomtörténeti nézőpontból érdekes az is, hogy Radnóti följegyzése utalásokat tartalmaz a könyv tartalmára (kilenc vers címét meg is adja), így a följegyzés és a (megjelent) könyv összevethető. S itt éri az embert az első meglepetés. Az *Őszi rombolás* úgynevezett ügyészségi kötelespéldánya fönnmaradt – ma az SZTE Egyetemi Könyvtára őrzi. (Raktári jelzete: 28629.) A sajtórendészeti feladatokat ellátó királyi ügyészség átvételi keletbélyegzőjéből pedig kiderül: a könyv 1932. szeptember 28-án (vagy: 23-án) hagyta el a nyomdát (a bélyegzőlenyomat utolsó száma némileg elmosódott) – azaz napokkal Radnóti bírálatának megszületése előtt a könyv már elkészült! Kérdés, hogyan magyarázható ez? Úgy gondolom, a könyv kiadásának terve már a nyár elején fölmerült, a szegediek azonban – mivel az egyetemi hallgatók a nyarat az egyetemtől távol töltötték – nem voltak döntési helyzetben. A döntés elhúzódott. Ám Radnóti elutasító véleménye – szóban, irodalmi pletykaként – már az írásbeli rögzítés előtt eljutott Vashoz, s őt ez lépésre kényszerítette. Kinyomtatta könyvét, kiadóként pedig – az akkori, meglehetősen általános szokás szerint – föltüntette a nyomdai munkákat végző nyomda nevét (Hungária Hírlapnyomda Részvénytársaság). A könyv így jó papíron, elegáns betűkkel lett kinyomva, csak a borítófedél sikeredett konvencionálisra – ez nélkülözi a tervezőgrafikus invencióját. Ám ez a fejlemény egyben már azt is jelzi: Radnóti írásos bírálata *post festa* született. A formális döntésnek Vas elébe ment.

Bírálatában Radnóti kilenc verset említ, a könyv 22 verset tartalmaz. Ha az említett versek címe mellé odajegyezzük a könyvbéli oldalszámokat, néhány összefüggésre automatikusan fény derül:

Tanúság: 52–55.
Levél egy berlini barátomhoz: 47–51.
Levél egy halott barátomhoz: 18–20.
Dicséret: 45–46.
Aranyos ősz: 38–40.
Férfikor II.: 25–26.
Levél egy halott barátomhoz: 41–44.
A tél: 16–17.
Mint a róka: 14–15.

Jól látható, hivatkozásait Radnóti nem a versek könyvbeli sorrendje szerint tette meg. Az említések sorrendje valószínűleg a bíráló preferenciáiról árulkodik, s a bíráló azokat a verseket említette előbb, amelyek vagy leginkább érdekelték, vagy amelyek leginkább alkalmasok voltak a „hibák" demonstrálására. Azaz érvként voltak forgathatók.

Hogy konkrét megjegyzéseiben igaza volt-e Radnótinak, e kilenc vers alapján elég nehéz megmondani. A „hatásokat" alighanem jól érzékelte. De az epigonság vádja megítélésem szerint már problematikusabb: Vas visszafogottsága mélyén ma már érzékelhetjük egyénisége, világlátása mozdulását. Sőt az is megállapítható, hogy az *Őszi rombolás* versei számos olyan kérdést is megpendítenek, amelyek – ma már tudjuk – Radnóti számára is fontosak, sőt élet- és költészetalakítók lettek (korkritika, a háború prognosztizálása stb.). Ha pedig a Radnóti által első helyen meghivatkozott (s leszólt) *Tanúság*ot végigolvassuk, kiderül: a vers rejtett polémia Radnótival – s egyben egy olyan magatartás előképe, amely utóbb a bíráló számára is fontos lett. A vers egyik gondolatmenete ugyanis ez (54–55):

Súlyos mesterség „ércnél maradandóbb" verset
írni, nehéz veretűt, szárnyas gonddal kalapálva
s készíteni sok arany szobrot kicsi bánataimból,
hol van azonban a zápor, sistergő harag innen,
mellyel súlyos, méltó versbe faragva mutatnám,
íme, így él a szegénység abban a korban, amelyről
mondják, hogy koronája az eddigi emberiségnek?
Ezt ha találnám, nem kérkednék daktylosokkal,
vaskos képek zűrzavarát vágnám szemetekbe

Nem kétséges, amikor Vas így beszélt, azt az alternatívát fogalmazta meg, amellyel a „lázadó", még harsány Radnóti és a visszafogottabb, oppozícióját formába szelídítő Vas ekkori költészete jellemezhető. Ám ma már tudjuk, utóbb Radnóti költészete is – megőrizve egyéniségét – éppen ebben az irányban bontakozott ki, végigjárva a Vas által tematizált „klasszicizáló" utat. S ez nem is véletlen: ugyanarra a helyzetre reagáltak mindketten, noha ekkor, 1932-ben még más-más válaszokat adtak. De a direkt lázadás lehetősége egyre inkább lezárult – a „növelő közösség", a Szegedi Fiatalok köre aktivitása maga is megtörőben volt már.

S hogy Vas István nagyon is közös problémákról beszélt, mutatják a *Tanúság* más helyei is. Aligha lényegtelen mozzanat például, hogy – ellentétben Radnótival – Vas már explicit alakban szól saját zsidóságáról, illetve zsidóként lehetséges magatartásáról (54.):

> mint a zsidóknak, örökrészem már századok óta
> gúny és fojtott fájdalom. Európának a szélén,
> bús Magyarországban lakozom s így jól tudom én, hogy
> mit tesz az elnyomatás. *Költői ragyogtak előttem,*
> *ők tanítottak a dacra, a távoli, drága szabadság*
> *fénye utáni, reménytelenül lobogó szerelemre.*

Ma már tudjuk, az identitásalakításnak ez a költészet vezérelte módja jelentékenyen meghatározta Radnóti identitásszerveződésének lehetőségeit is (vö. Lengyel 2009). E vonatkozásban persze nem arról van szó, hogy Vas – utóbb kibontakozó – „hatására" kellene gyanakodnunk. Célszerűbb a helyzet és az egyéniség azonos kimenetelű interakciójának szükségképpen rokon eredményével számolni. Az asszimiláció ugyanis, éppen a legszenzibilisebb, minden „apróságra" érzékenyen reagálók körében nem a 'dicső magyar nemzeti múlt', hanem „csak" a magyar kultúra csúcsteljesítményeihez, elsősorban költők műveihez vonatkoztatva zajolhatott le. A nagyon is esendő múlt ugyanis csak a viszonyokhoz való, e viszonyok fölé magasodó *reagálások* ismeretében válik olyanná, amelyhez hasonulni érdemes vagy vonzó. Az persze, a *Tanúság* ismeretében aligha tagadható, hogy e lehetőség tudatosításával Vas Radnóti előtt járt. S későbbi, ide vonatkozó eszmecseréik alighanem színezték Radnóti identitásszerveződésének folyamatát.

Hasonlóképpen közös – s Radnóti költészete és sorsa szempontjából meghatározóvá váló – anticipáció Vas itteni jóslata is: „S vallom, háború készül, szörnyűbb az eddigieknél, / nem szükségszerű, felsőbb törvény szabja meg útját, / készíti szántszándékkal előre az emberi gazság" (55.). Aki ismeri Radnóti költészetét, tudja, a háborúnak ez e megsejtése és a következményeivel való szembesülés egyre inkább Radnótinak is élménye lett, sőt egyre inkább e tudatban élte életét és alakította költészetét. Az igazán döntő beállítódásbeli mozzanat, amely megjelenik a *Tanúság*ban, s amely utóbb Radnótira is egyre inkább jellemző lett, mégsem ez. A döntő mozzanat, úgy hiszem, a költői magatartás, az életalakító művészi télosz Vas által adott megfogalmazása (53-54.):

> *Rettenetes a világ és az ember! Nem tagadom, hogy*
> *gyáván kerteltem sokat és ellankadt a lélek.*
> *Nem hallgathatok én. Költő vagyok és szavaimra*
> *bár nem hallgat a föld, mint egykor Orpheuséra*
> *itt az idő már tenni tanúságot a világról*
> *s vallani ellene. Hátha az írás megmarad és majd*
> *kései, méltóbb férfiak, így látják e sorokban*
> *lázadozásom egy aljas, emberietlen időben*
> *és ha az írás elvész, hallja saját komor őröm*
> *tiltakozásom s tiszta ha nem vagyok, oldjon azért fel!*

A verset, a *Tanúság*ot, amelyből ez a pár sor is való, láttuk, Radnóti csupán mint „hatástörténeti" dokumentumot emlegette. Ám a föntiek ismeretében aligha lehet kétséges,

hogy voltaképpen mégiscsak más, jelesül a vers fölvetette problémák súlya és ereje volt az, ami elsőként említtette meg vele a művet. Véleményét még az ellenkezés motiválta, a vers mint vers nem úgy szólt, ahogy ízlése szerint szólnia kellett volna, maga a vers azonban valamiképpen mégiscsak megfogta. Ha a *Tanúság*ot mentalitástörténeti problémák foglalatának tekintjük (s ennyit a vers megalkotottságának módját bírálva is el lehet ismerni róla!), Radnóti sem tagadhatta volna, hogy benne valódi problémák tematizálódtak. Vas és Radnóti későbbi, kibontakozó barátságának alapja, úgy vélem, itt érhető tetten. Ebben a vetélkedéssel elegy szellemi birkózásban formálódott ki a habitusok valamiféle összjátéka.

Ennek fölismerhetése a lektori vélemény előkerülésének legnagyobb hozadéka.

Irodalomtörténeti szempontból természetesen a bírálat részletmegjegyzései is tanulságosak. Radnóti „hatás"-vadászatából ugyanis kiderül, hogy kik voltak azok, akiknek „hatását" fölismerte (vagy fölismerni vélte) Vas verseiben. E vonatkozásban már maguk a hivatkozott nevek is érdekesek (pl. József Attila, Illyés, Füst Milán) – ahhoz ugyanis, hogy ezek hatását észrevegye, vagy akárcsak keresse, neki magának is jól kellett ismernie a hivatkozott költő-kortársakat. Sőt, alighanem az is megkockáztatható, hogy a három emlegetett költő művei neki magának is versalakító mintái voltak. Amit velük kapcsolatban mond, az legalább annyira saját inspirációinak kivetítése, proiciálása, mint fölismerés. (József Attilával tudjuk, személyes jó viszonyt ápolt, Füst Milánnal közeli kapcsolatba került, s Illyéssel is volt nexusa.) De a minták – „hatások" – ilyen azonosításán túl legalább annyira érdekes az a tény is, hogy Radnóti itt mily nagy jelentőséget tulajdonít az eredetiségnek, pontosabban a saját én esztétikailag is releváns mentális reprezentációjának. Az én-azonos megnyilvánulás poétikai követelményének. Ez, úgy látszik, számára a költőiség kritériuma volt. Az identifikáció én-azonos megnyilvánítása, versbeszéddé alakítása e fölfogásban szinte a költészet *sine qua non*ja. Vitakérdés lehet, persze, igaza volt-e ebben tárgyilag, hiszen a költészetnek többféle lehetséges modelljével és gyakorlatával célszerű számolni. De az alighanem bizonyos, hogy önmagát éppen ezzel a szemponttal jellemzi a leghívebben. Sőt úgy gondolom, későbbi nagy költészetének személyiségtörténeti föltételei is ebben a beállítódásban gyökereznek: ő maga ezt a gyakorlatot igyekezett követni. (Más kérdés, hogy mik lehetnek a saját én esztétikailag releváns megnyilvánításának a kritériumai: erről Radnóti nem beszél.)

Szólni kell arról is, hogy ebben a lektori véleményben, bár jól elrejtve, az elsődleges – elutasító – vélekedéssel szemben kitapintható bizonyos respektus is. Jellemző módon nem azt állítja, hogy a versek rosszak, hogy Vas nem költő, hanem „csak" azt, hogy ezek a versek *még nem* az igaziak, nem olyanok, amilyeneknek lenniük kellene. Ez a magatartás Radnóti esetében aligha írható valami diplomatikus témakezelés számlájára. Nagyobb valószínűsége annak van, hogy Vas költészetében már ekkor érzékelt bizonyos lehetőségeket, s ez a sejtelem fékezte tollát. Számára Vas (s költészete) egyszerre lehetett vonzó és taszító, csak éppen akkor még az utóbbi impulzus bizonyult erősebbnek.

*

Visszatérve a lektori véleményt Radnótiból kiváltó akcióhoz, a „szerkesztőbizottsághoz", meg kell mondanunk, több nyitott kérdés van még. Nem tudjuk, a későbbiekben mennyire maradt meg ez a „szerkesztő bizottsági" közös szelekcióra építő könyvkiadói gyakorlat. S ha megmaradt, írt-e még hasonló lektori véleményeket Radnóti? Sajnos, bár egyáltalán

nem zárhatjuk ki ilyen szövegek létét, ezek egyelőre nem ismertek: Buday hagyatékában sincs több ilyen jellegű szövege Radnótinak. Jó lenne pedig, ha a Művészeti Kollégiumon belüli, költészettörténetileg is releváns közös megbeszélések és viták egyike-másika dokumentálható lenne. Igen tanulságos lehetne például, ha megismerhetnénk, hogy Baróti Dezső és Ortutay Gyula milyen érvek hatására hagyott föl a költészettel (amit pedig kezdetben igencsak ambicionáltak), vagy milyen konfliktus előzte meg a Művkoll másik „házi" költőjének, Berczeli Anzelm Károlynak a kiválását, pontosabban kiközösítését? Ha ezek dokumentumai előkerülnének, alighanem fény derülne belőlük Radnóti e kérdésekben elfoglalt pozíciójára is.

A Vas István kötetéről írott lektori vélemény szövege mindenesetre önmagában is gazdagítja a Radnóti-értelmezés lehetőségeit, s ugyanakkor belevilágít a Szegedi Fiatalok könyvkiadói műhelyének munkájába is.

IRODALOM

Csaplár Ferenc 1967: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*. Bp.
Ferencz Győző 2005: *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*. Bp.
Komlós Aladár 1967: *Radnóti olvasása közben*. In. Uő: *Táguló irodalom*. Bp. 179–189.
Lengyel András 1990: *A Szegedi Fiatalok*. In. Uő: *Útkeresések*. Bp. 207–491.
Lengyel András 2009: *Radnóti identitás-szerveződésének kérdéséhez*. Kézirat, sajtó alatt.
Vas István 1932: *Őszi rombolás*. Bp.
Vas István 1981: *Mért vijjog a saskeselyű? I–II*. Bp.

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS

A költő és fordítója

RADNÓTI MIKLÓS ÉS SZEMERE LÁSZLÓ

1.

Radnótinak a történelem nem adta meg annak lehetőségét, hogy saját verseit idegen nyelven kinyomtatva lássa viszont. Még a *Pester Lloyd*, a Budapesten kiadott német nyelvű napilap sem hozott tőle verset, bár itt 1938 áprilisától 1939 februárjáig rendszeresen jelentek meg írásai: egy novella, két tanulmány, és itt láttak napvilágot – tehát először németül! – az *Ikrek hava* bizonyos részletei.[1] (Ugyanitt köteteiről is írtak, általában Turóczi-Trostler József.) Pedig ekkoriban versei közül többet lefordítottak, mégpedig éppen németre. Ezek azonban nem jelentek, nem jelenhettek meg.

Fordítójuk, Szemere László (1870–?) Mátyásföldön élt orvos és műfordító volt. Életéről nem sokat tudni. Vélhetően még a 19. században, „ifjú, németnyelvű költőként (verses levéllel) Dóczi Lajoshoz fordult tanácsért, gyermekkori emlékként pedig Schiller-versek derengenek föl",[2] s ugyanekkorra tehető műfordítói indulása is: „kerek 50 éve fordítok", írta 1944-ben a fordítói hitvallásáról és gyakorlatáról közzétett cikkében.[3] E vallomás szerint a fordítás számára lelki szükséglet: „a hivatásos költők mellett ám a dilettánsok gárdája is foglalkozik több-kevesebb szerencsével a műfordítással. Ez a gárda olyan egyénekből áll, kiket szokásos foglalkozásuk lelkileg nem elégít ki, és akik lelki és szellemi kielégülésüket a műfordításban keresik. Ugyanazon oknál fogva jómagam is ezen gárdához tartozom." A dilettáns szó persze nem pejoratív értelemben szerepel nála; öntudatosan állítja, hogy „verset fordítani csak költő képes". Negyven évig mégis csupán az asztalfioknak dolgozott, s csak hatvanhárom évesen lépett az irodalmi nyilvánosság elé.

---

[1] A novella: *Schmetterling* [Pillangó]. Pester Lloyd, 1938. ápr. 9. (esti szám) 3–4. Újraközölve: Uő.: *Próza*. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1971. 640–644., magyar nyelven csak pár éve olvasható: Réz Pál: *Radnóti ismeretlen novellája. Először magyarul.* http://www.hunbook.hu/index.php?op=news&id=46. – A tanulmányok: *Der fünfzigjährige Dichter: Ludwig Kassák*. PL, 1938. júl. 31. (reggeli szám) 15–16.; magyarul: *Kassák Lajos költészete*. Nyugat, 1939. júl. 49–52.; *Zum Gedächtnis von Margit Kaffka*. PL, 1938. dec. 4. (reggeli szám) 17. – és a regényrészletek: *Jardin du Luxembourg*. PL, 1938. jún. 24. (esti szám) 3–4. Magyarul: kötetben, 1940.; *Geschwister*. PL, 1938. dec. 30. (reggeli szám) 3–5. Magyarul: *Testvérek*. Tükör, 1939. nov. 788–790.; *Auch Mutter ist gestorben*. PL, 1939. febr. 22. (reggeli szám) 3. Magyarul: *Anya is meghal*. Pesti Napló, 1939. ápr. 6. 10–11.

[2] Fried István: *Egy különös fordításkötet. Szemere László kalandja a magyar irodalommal*. In: *Magyar irodalom fordításokban (1920–1970). II. Hankiss János Tudományos Ülésszak (Debrecen, 1997. október 16–18.)* Szerk.: Gorilovics Tivadar. Debrecen, 1998. 19–31.

[3] Szemere László: *A versfordításról*. In: *Az Országos Néptanulmányi Egyesület évkönyve 1944*. Szerk.: Vikár Béla. Bp., 1944. (A Szemerétől vett idézetek a továbbiakban is innen.)

Ladislaus Szemere néven három fordításkötetet adott ki. Elsőként 1933-ban az *Ungarische Lyrik* című kis, 80 lapos füzetkét jelentette meg, ezt követte 1935-ben az *Ungarische Dichtungen*, majd újabb két év múlva egy drámafordítás: Heltai Jenő *A néma levente*jének német nyelvű kiadása, *Der stumme Ritter* címmel. Levelezésének szétszórt darabjai arról tanúskodnak, hogy kapcsolatban állt az irodalom sok szereplőjével, Babitstól és Kosztolányitól Schöpflinen és Voinovich Gézán át Falu Tamásig és Lám Frigyesig. Tagja volt a Gárdonyi Barátainak Országos Szövetségének (tagsági igazolványa fennmaradt[4]), és ugyancsak az egri remete kultuszának vonzásában jelent meg egy verse – Arany Jánoshoz címezte.[5] Munkássága azonban csaknem teljesen feledésbe merült (1935-ös antológiájáról 1998-ban Fried István közölte a már idézett felfedező dolgozatot), pedig versfordítás-kötetei nem maradtak visszhangtalanul.

A *Pester Lloyd* 1933 júniusában adta hírül, hogy az ismert és külföldön is értékelt fordító, Szemere László ki akarja adatni ötkötetesre tervezett műfordítás-antológiájának füzetnyi ízelítőjét (amelynek egyes darabjai német lapokban is megjelentek), s ehhez előfizetőket gyűjt.[6] A felhívás sikeres volt: az első gyűjtemény 1933 augusztusában, a Magyarországon tartott cserkész-világtalálkozó (jamboree) alkalmára jelent meg, Ady, Arany, Babits, Juhász Gyula, Kiss József, Kosztolányi, Palágyi Lajos, Petőfi, Reviczky, Tóth Árpád, Vajda János verseinek fordításaival, egy előszóval, valamint a felvett költők rövid életrajzával és költészetük tömör jellemzésével. 1935-ben Szemere második válogatása sok szerzővel bővítette a repertoárt (pl. Gellért Oszkár, Heltai Jenő, Szabó Lőrinc, Mécs László, Erdélyi József), a kötet középpontjában mégis vitathatatlanul Arany és Kosztolányi költészete áll. Náluk kisebb súllyal, de több verssel szerepel Petőfi, Ady, Babits, Juhász, Tóth Árpád, míg az újonnan bekerültek általában csak egy költeménnyel vannak jelen. Aránytalannak tűnik, hogy mindezek mellett a mára megkopott ismertségű Palágyi Lajos és Szalay Károly viszont mindketten önálló ciklust kaptak.

Egy válogatás – szóljon az hazai vagy külföldi olvasónak – legtöbb esetben a válogató értékítéletét tükrözi. (Kivéve, ha külső okok diktálták vagy módosították azt.) A szerkesztő keze nyoma mindig meglátszik rajta, az összeállítás tartalma maga az a „mű", amelyet az összeállító valami reprezentálásra jellemzőnek vél. Egy idegen nyelvűeknek készült válogatásra ez kiváltképp igaz, hiszen „egy »reprezentatívnak« szánt fordításkötet mindig kalandos vállalkozás, mivel nem pusztán a fordíthatóság, fordítási ekvivalencia, fordíthatatlanság problémakörével kerül szembe a fordító, hanem akarva-akaratlanul kritikai irodalomtörténeti értékelésbe kezd, kanonizál, »rangsort« szentesít, leteszi voksát egy bizonyos értékhierarchia mellett. Arról nem is szólva, hogy állást foglal egy irodalom, egy irodalmi sor, illetőleg egy irodalmi alakulásfolyamat korszerűsége, sőt: világirodalmi státusa kérdésében."[7]

---

4 OSZK Analekta 43/ Szem-Szik. 11.768

5 Szemere László: *Arany Jánoshoz*. In: *Az Országos Gárdonyi Irodalmi Társaság évkönyve az 1940. évre*. Szerk.: Simon Lajos, Siklaki István. Bp., 1940. 129.

6 *Ladislaus Szemeres Übersetzungen ungarischer Gedichte*. Pester Lloyd, 1933. jún. 17. 4. – A német nyelvű cikkek tartalmi összefoglalásával Bányai Réka nyújtott segítséget, melyet ez úton is köszönök.

7 Fried István: Im.

A kötetek válogatási elveit a kortársi recepció egységesen – a politikai hovatartozástól függetlenül – megkérdőjelezhetőnek találta. 1933-ban pl. a Kóbor Tamás szerkesztette *Újság* kritikusa azt vette észre, hogy a kötet darabjai, „a *Vér és Arany*t kivéve, mind csupa csöndes vers", pedig „a magyar költészet nemcsak tizenegy költő hatvan verse, a magyar líra nemcsak önemésztő vívódás, de lázongás, lélekforradalom, szerelem és harc is", ezek nélkül „ez kissé magánügy, pedig a szerző, művének címével és tendenciájával, egy ország költészetének akar követe lenni",[8] a jobboldali *Nemzeti Újság* névtelen recenzense pedig szintén a lázadó-forradalmár költők (Petőfi, Ady) nagyobb súlyát hiányolta; a fordító bevallottan „azokat a költőket és verseket válogatta ki, akik és amelyek szívéhez közelebb álltak", de „az, hogy a kötetben Arany, Babits és Kosztolányi foglalják el a főhelyet, félremagyarázhatatlanul mutatják a szerző ízlését".[9] A két évvel később megjelent kötet anyaga bővült ugyan, de nem egységesült, ezért is, hogy 1935-ben hasonló bírálatokban részesült: Turóczi-Trostler József, most mint a *Nyugat* kritikusa – mivel korábban mindkét kötetről írt a *Pester Lloyd*ban – velősen jellemezte a kötet összeállítását: „Nincsenek felfedezései, nem szolgál »szenzációk«-kal",[10] a *Pesti Napló*ban pedig Rónai Mihály Andrástól azt a kritikát kapta, hogy fordítási szenvedélye miatt „választotta a kevésbé tetszetős versbűvészeti feladatok helyett néha az olcsóbb sikert kínáló s egyéni előítéletből túlértékelt statiszta-költőket. Ez a hajlama ott is észrevevődik, ahol még a nagy költők – például legkivált Ady Endre – verseiből sem mindig a legnagyobbakat s legjellemzőbbeket, hanem inkább azokat választotta ki, melyek műfordítói szempontból kecsegtetőbbeknek látszottak", végeredményben pedig elmondható, hogy Szemere „nem tud válogatni sem költőket, se verseket s egyrészt nagyszerű műfordítói tehetségét pazarolja jelentéktelen költőkre s érdemtelen versekre, másrészt a német olvasónak mutat kissé hamis képet a világraszóló magyar költészetről".[11] A *Napkelet* cikkírója valamivel később ezt úgy fogalmazta meg, hogy a fordító, aki „meg akar szabadulni még a gondolatától is annak, hogy valami wilde-i értelemben az eredetinél esztétikailag értékesebb költeményt produkáljon", a válogatás szubjektív szempontjai által „lemond arról, hogy könyvét egyenesen a német akadémiának nyújtsa át".[12]

Pályája vége felé tett vallomásában Szemere – mintegy „igazolván" a kritikák észrevételeit – a fordítandó művek kiválasztásáról írta: „elsősorban a nagy mesterek művei alkothatják a választás tárgyát, de én *egészen jól tudom elképzelni azt is, hogy a fordító barátságból, udvariasságból, sőt udvarlási szándékkal is fordíthat*. Én nem tartom megrovandó hibának, ha a fordító a dii minorum gentium [azaz a kisebb mesterek] verseiből is fordít, feltéve, hogy az eredeti vers is szép és a fordítás is az eredetinek hű és szép tolmácsolója."[13] Az őszinte szavak magyarázatul szolgálhatnak a kötetek szerkesztésbeli aránytalanságára.

---

[8] *Ungarische Lyrik. Dr. Szemere László műfordításai.* Újság, 1933. aug. 27. 37.

[9] *Magyar lírikusok németül.* Nemzeti Újság, 1933. szept. 10. 28.

[10] Turóczi-Trostler József: *Magyar költők németül. (Ungarische Dichtungen. Übertragen von Ladislaus Szemere.)* Nyugat, 1936. febr. 154-155.

[11] Rma [Rónai Mihály András]: *Ladislaus Szemere: Ungarische Dichtungen.* Pesti Napló, 1936. jan. 26. 39.

[12] Kiss Tamás: *Ladislaus Szemere: Ungarische Dichtungen.* Napkelet, 1937. szept. 619–621.

[13] Szemere László: *A műfordításról.* – A kiemelés tőlem: BBT.

A kortársi fogadtatás azonban, miképp a szerkesztési elveket kisebb-nagyobb mértékben egységesen elmarasztalta, úgy dicsérte egybehangzóan a fordítások kvalitását. Turóczi-Trostler József írta a *Pester Lloyd*ban: Szemere ugyan jobban tudja a német nyelvet, mint elődei, de „az irodalmon kívülit", az irracionálist nem tudja megfogni és visszaadni, emellett pedig, mivel ízlése a késő biedermeier és az impresszionizmus közötti időszaknak felel meg, sem az az előtti, sem az azt követő korszak verseivel nem igazán boldogul.[14] (Ezt a véleményét alapvetően fenntartotta 1935-ben is, amikor az bővebb gyűjteményről írja, hogy bár a „tiszteletteljes hűséggel" fordított versek egyes darabjai kevésbé sikerültek, az egész meggyőzően hat.[15]) Ugyanakkor javasolta, hogy az új kiadásnál radikálisan át kell dolgozni némely verset, és a cím sem jó, mert a lírai mellett epikai szövegek – például Arany balladái – is vannak a gyűjteményben. (Ez utóbbi észrevételnek Szemere eleget is tett.) A *Nemzeti Újság* recenzense szerint bár „külső megjelenésében egészen jelentéktelen a füzet", viszont „a fordítások kivétel nélkül igen jók, tartalmilag és formailag hívek, zenéjük szépen csengő",[16] és az *Újság* cikke is elismerőleg – de szokatlan nézőpontból – fogalmazta meg elismerését: Szemere kötete szerinte ugyanis „bár fordítás, valójában a művelt magyar közönségnek szól. Mert igazán az tudja élvezni e fordításokat, aki a magyar eredetit is ismeri. [...] Ismeretlen szépségek szólalnak meg így a versekből, a két nyelv mérlegén, árnyalati hangulatkülönbségek, melyek a magyarban észrevétlenül maradnak, így megtágulnak és valami, ritka szépségű szóorkeszteren szólalnak meg németül."[17] (Érdemes megjegyezni, hogy az *Esti Kurir* 1935-ben szinte ennek ellenkezőjét írta: „Magyar olvasó számára persze furcsa a magyar verssort így, német fordításban viszontlátni."[18]) Két évvel később a *Pesti Napló*ban Rónai Mihály András sem fukarkodott a dicsérettel, bár némi bírálatot is szőtt bele: „soha magyar verseket olyan tökéletesen s csaknem hiánytalanul át nem mentettek idegen nyelvbe, mint ahogy most Szemere László tette. Nagyszerű műfordítói tehetsége néha már annyira elragadja, hogy a költőibb, tehát hívebb megoldás helyenként elsikkad a csábító verselői bravúr kedvéért, amiről részben tehet, részben nem. [...] S a legkiválóbb ott, ahol olyan költőket fordít, akik a formáknak nevezetesen mesterei, mint például Aranyt, vagy Babitsot."[19] Nála jóval elfogulatlanabb, tehát kritikusabb értékelést tett Turóczi-Trostler a *Nyugat*ban. Szerinte a fordító „nyelve személytelen irodalmi köznyelv, forrása, normája a német impresszionizmus szókincse, kép- és hasonlatkészlete, technikája, [...] ezért az impresszionizmus és epigonizmus kisebb és nagyobb költőivel birkózik meg a legkönnyebben". (Erről szólt maga Szemere is kötetének előszavában, mely szerint egy „régebbi terv végrehajtását kaphatja kézbe az olvasó; valójában a XIX. századi, német-magyar nyelvű költők munkálkodása késztette [...] arra, hogy nekikezdjen a magyar irodalom németre fordításának".[20]) És – folyatja Turóczi-Trostler – Szemere bár „fegyelmezett áhítattal közeledik minden idegen for-

---

[14] Josef Turóczi-Trostler: *Ungarische Dichtung in deutchen Übertragungen*. Pester Lloyd, 1933. szept. 2. 4.

[15] Josef Turóczi-Trostler: *Ungarische Dichtung in deutchen Übersetzungen*. Pester Lloyd, 1935. aug. 30. 1–2.

[16] *Magyar lírikusok németül.*

[17] *Ungarische Lyrik*.

[18] (S. V.): *Ungarische Dichtungen*. Esti Kurir, 1935. szept. 3. 14.

[19] Rónai Mihály András: Im.

[20] Fried István: Im.

mához és tartalomhoz s azon van, hogy ugyanilyen tisztelettel közvetítse őket", a modernekkel kevésbé boldogul: „gyakran megáll a félúton, egy súlytalanabb hangnyelvre ülteti át a súlyosabb eredetit. Eredmény: kitűnő részletek, kifogástalan versszakok, de az egységes benyomás ritkán kielégítő [...]. Petőfi elemi egyszerűsége is valami kispolgári, érzelmes német ízt kap útravalóul; Ady lírai, nyelvi izgatottsága pl. annyira megszelídül, hogy alig ismerni rája. Legmélyebben a Kosztolányi világába élte bele magát Szemere. Kifogyhatatlan szeretettel és odaadással fordította le *A szegény kisgyermek panaszai*t."[21] Még a szélsőjobboldali *Új Magyarság* cikkírója is elismeréssel nyilatkozott a könyvről. Ugyan cikkének előfeltevése szerint „az olvasó némi félelemmel veszi kezébe a könyvet, fél, hogy Petőfi muzsikáló sorai, Arany ízes magyarsága megszürkül, darabos és ritmustalan lesz a fordításban", de „kellemesen csalódunk", mert Szemere „művészi gonddal" dolgozott, s „a német szavak, rímek muzsikája mögött megérezzük a magyar ízt és hangulatot".[22] (Mindazonáltal zsidó származású költőket nem említett cikkében.)

Irodalomtörténeti távlatból szemlélve pedig, Fried István megállapításai szerint, Szemerének „a századfordulós modernség egy változata, méghozzá nem feltétlenül leginkább korszerű változata irányította fordítói igyekezetét", tehát „viszonylag távolról indult el, és ért el akképpen a »nyugatos«-okhoz, hogy őket inkább a XIX. század végének magyar irodalma felől szemlélte". Az 1935-ben megjelent kötete azonban, hibái mellett is „nagyigényű" és „igényes" vállalkozás (a fordító Voinovich Gézát, Schöpflin Aladárt és György Oszkárt kérte fel egyes költők bemutatására), ráadásul egy helyütt Szemere idézi Thomas Mann levelét, amelyben a német író udvariasan köszönte meg a neki előzetesen küldött, német nyelvre átültetett verseket, így a kötetet „az elfelejtett Mann-mondatok tehetik önértékénél becsesebbé".[23]

Egy reprezentatív fordításgyűjteménynek azonban önmagán túlmutató célja is van. A *Pester Lloyd*-beli második kritikájában Turóczi-Trostler hangsúlyozta, hogy a magyar irodalomnak fordítások által van szellemi kihatása az európai közegre, és a fordítók – melyek legtöbbje iskolázottság, illetve származás alapján lett azzá – tudják, hogy részük van a kultúraközvetítésben, és ez még a műkedvelők törekvéset is megnemesíti.[24] Ugyanakkor Supka Géza a *Literatura*ban, amellett, hogy a kiadó vállalkozó szellemét dicsérte, mert „volt benne erkölcsi bátorság ennek a vaskos kötetnek kihozására", kissé túlzónak ható szavakkal történelmi kontextusba helyezte a könyvet: „Újabb kapocs ez a kötet a magyar és a külföldi műveltség között, s az az érzésünk, hogy kitűnő diplomatának fog bizonyulni sok olyan nehéz helyzetben, ahol a hivatásos diplomaták tudása már csődöt mondott."[25]

Hogy ez nem teljesen így történt, abban szerepe lehet annak is, hogy „Szemere László nem volt az a fordító, akit megérintett volna a német líra megannyi változása", így az általa tolmácsolt „magyar irodalom szinte archaikusnak hatott az 1930-as esztendők német irodalmában", „hiszen a fordítót nemigen foglalkoztatta a német olvasóközönség (és irodalom) »elvárási horizont«-ja" és „nem szembesítette a német irodalommal és olvasókkal

---

[21] Turóczi-Trostler József: *Magyar költők németül.*

[22] D. K. E.: *Ungarische Dichtungen. Versfordítások.* Új Magyarság, 1935. okt. 20. Melléklet 1.

[23] Fried István: Im.

[24] Josef Turóczi-Trostler: *Ungarische Dichtung in deutchen Übersetzungen.*

[25] [Supka Géza:] *Szemere, Ladislaus: Ungarische Dichtungen.* Literatura, 1935. okt. 1. 291.

a magyar irodalom tendenciáit, nem kereste (és ezért nem is lelhette meg) azokat az elemeket, amelyek dialógusba léphetnek a kortársi német irodalomtudattal".[26]

Az *Esti Kurir* cikke azonban arról is beszámolt, hogy a fordításkötet „eljutott a külföldre, és Svájcban például mint a fordítás művészetének ragyogó példáját emlegetik és méltatják ezt a kötetet, s rámutatnak arra, hogy a művészi versfordítás már az önálló költői teremtő munkával egyenrangú",[27] tehát a dialógus valamelyest mégis létrejött, bár a Svájcban, illetve a német nyelvterület más részein kiváltott hatásról e sorokon kívül nincs több ismeretünk.

Ennél lényegesebb, hogy Szemere László munkái megjelenésükkel nem pusztán az irodalmi (közvetítő) rendszerbe léptek be, hanem a történelmi-társadalmi valóságba is. „1933-ban, amikor hat hónap alatt szinte elfelejtettük, hogy Goethe is élt, Heine költő volt és a német nyelvet csak a vezényszavak teuton keménységében ismerjük, egy kis könyv cizellált, finom szavakat nyújt át", utalt erre röviden az *Újság* recenzense,[28] Ignotus pedig egész hírlapoldalt szentelt a történelmi összefüggésnek; a *Magyar Hírlap*ban megjelent írása külön figyelmet érdemel.[29]

Ignotus cikke első részében valóban *kritikus*: idézetekkel bőven megtámogatott szövegkritikát mond Szemere könyvéről, beszél a mások által is említett szerkesztési aránytalanságról, a félreértésekről és -fordításokról, de dicsér is, s megállapítja, hogy Szemere válogatási ízlésével ellentétben „az új költők, maga Ady is, az ő mondhatatlan nehézségeivel s félszavaival, különben sikerülnek neki, mint a világos és kimondott mondatfűzésű régiek".

Ezt követően azonban – rá jellemző módon – a *publicista* veszi át a szót, s a kis kötet konkrétumai után általános jelenségről szól. Bevallása szerint az a tény készteti erre, hogy a fordító a cserkész-világtalálkozóra adta ki kötetét, és ez felvet a befogadással kapcsolatban bizonyos kérdéseket: elsősorban azt, hogy „a nemes fáradozó" Szemere „mint képzeli e világérdeklődést magyar költőknek éppen és kivált német nyelvű fordítása iránt". Mert az elképzelés, hogy a jamborre részvevőivel a német nyelv közvetítésével ismerteti meg a magyar költészetet, nemes és szép elgondolás, de két ok miatt kurdarcra ítéltetett. Ezek közül az első aktuális, hiszen „a jamboreera minden országból érkeztek cserkészek, – csak – mint a *Times* külön kiemelte – Németországból nem". A második viszont sokkal általánosabb és mélyebb gyökerű: az, hogy a német nem világnyelv, „és hogy ezt végre nekünk is tudomásul kell vennünk, itt Magyarországon, hol a XVIII. század végétől fogva majd mostanáig amiatt voltunk elzárva a világtól s egyúttal el is adva s ki is szolgáltatva a világnak, mert az egyetlen nagy nyelv, mit a magunkén kívül tudtunk, a német volt. [...] Magyarról, magyar dolgokról, magyar költészetről, tudományról, művészetről csak annyiban tudott a világ, amennyiben németül tudott, vagyis igen kevéssé, majdnem sehogy. Mert hiszen a németnek is, ha a világgal meg akart ismerkedni, vagy meg akarta magát ismertetni, meg kellett tanulnia angolul s franciául..." De az első világháború után ennek az állapotnak is vége lett, s „a magyar ma magában áll Európa s ezzel a világ közepén. Ha tud

[26] Fried István: Im.

[27] (S. V.): *Ungarische Dichtungen*.

[28] *Ungarische Lyrik*.

[29] Ignotus: *Magyarról németre*. Magyar Hírlap, 1933. aug. 20. 30.

németül, az jó és hasznos, de ha csakis németül tud, akkor nem belekapcsolódik a világba, hanem el is van zárva a világtól."

Ignotus a kolumnás publicisztika záró részében tovább taglalja ezt a kérdést, és a kialakult állapotért jelentős részben a zsidóságot teszi felelőssé: „Bizonyos, hogy a német nyelv e monopóliumában a Bécs-birodalmi hatáson kívül része volt a zsidóságnak, melynek, legalábbis egy részének [...] első vagy második anyanyelve a német. [...] Ám nyilvánvaló, hogy ami eddig természetes, mert, mondom, történelmi volt, az ma már képtelenség, mert tolakodás. A zsidónak nincs joga mintegy követe lenni a németségnek, mikor a németség e képviseletből nem kér. A zsidónak meg kell tanulnia: nem mondom, hogy héberül, amihez a legtöbb mai zsidónak éppúgy nincs igazi köze, mint bármely más népnek, hanem azt, hogy a nemzet nyelve mögött, amelybe beleszületett, amelyen tanult, amelyen költőket olvasott és maga is költ vagy ír, ne érezze mintegy rejtett anyanyelvének a németet, mely nem kíván zsidóktól érttetni, zsidóktól míveltetni, zsidóktól gyarapíttatni. Ezt a vonatkozását a német vagy a zsidó kérdésnek már aztán igazán a német nacionálszocializmus teszi aktuálissá." Az adott történelmi helyzetben ugyanis már semmivel nem indokolható az „a fogadatlan prókátorság, amivel a zsidó a nagyvilágban a németet szolgálja", mert Harmadik Birodalom számára „az antiszemitizmus exportcikk. Nincs ország, hová ne próbálná kivinni, hol, német hatással, sokhelyt pénzzel is, antiszemita sejteket ne építene ki. Ezekbe építkezzenek bele a zsidók? Ennek legyenek pillérei s téglahordói? A pofon után, mit a németségtől szolgálataik fejében kapnak, még maguk is pofonvágják magukat? Ha megteszik a másodikat, rászolgáltak az elsőre. Nem mondom, hogy aki zsidó német, azt megtagadja, ha tud németül, azt letagadja; ha tisztes német írás a becsületes hivatala, eltörje a tollát. De nyakába varrnia magát a németségnek, mikor az lerázza magáról: igazolása e lerázásnak. A németek tudnak antiszemiták lenni, ha a zsidók nem is segítenek nekik."

A cikk egy önérzetes ember írása, de egyben önértelmező gesztus is, hiszen Ignotusnak már az apja, Vegelsberg Leó (1846–1907) is német nyelvű újságíróként kereste kenyerét (több lap munkatársa volt, a *Pester Lloyd*nak főszerkesztője), de maga Ignotus is, első emigrációja során, Bécsben „német nyelven is írt s publikált: a *Volkszeitung* hasábjain pl. egy »osztrák« publicista életműve rejtőzik".[30] Mindenesetre a figyelmeztetésnek szánt kemény szavak után nem lehet véletlen, hogy a *Magyar Hírlap* pár nappal később kedvezményes angol nyelvtanfolyamot hirdetett előfizetőinek,[31] és az Ignotus által hiányolt változások ugyanekkor realizálódni is kezdtek: Vas István emlékei szerint „az úgynevezett baloldali értelmiség [...] voltaképpen Hitler uralomra jutása után kezdett az angol nyelv és az angolszász élet felé orientálódni, addig, és az irodalomban még azután is, az előkelő dolog, [...] a szó tényleges értelmében, a francia volt".[32]

Mindezek ellenére Szemere 1935-ben és 1937-ben is német nyelvű kötettel jelentkezett. Egy évtizeddel később pedig egy naiv „utópia" felsejlő vágyát fogalmazta meg: „A nemzetközi szellemi javak kicserélődése szempontjából a műfordításnak nagy fontossága ké-

---

[30] Lengyel András: *„a dolgok értelme szétoszlik, akár a felhő". Angyalosi Gergely: Ignotus-tanulmányok*. Holmi, 2008. júl. 962–970.

[31] *A Magyar Hírlap angol nyelvtanfolyama*. Magyar Hírlap, 1933. aug. 30. 6.

[32] Vas István – Lator László: *Egy vers ürügyén*. Jelenkor, 1984. máj. Újraközölve: *Erőltetett menet. In memoriam Radnóti Miklós*. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1999. 319–336.

zenfekvő. Csodálni való, hogy az összes kultúrállamok még nem létesítettek külön-külön fordítási hivatalokat, melyekben az arra hivatott fordítók mint állami alkalmazottak tennének eleget fordítási kötelezettségüknek. Nálunk is egy ilyen fordítási hivatal munkásságának propagandaértéke tetemesen felülmúlná a tokaji bor és a szegedi paprika propagandaeredményeit!" Bizonyos azonban, hogy amikor 1944-ben mindezt leírta, maga is jól tudta, hogy az adott történelmi helyzetben az általa megálmodott nemzetek közötti „kultúrutópia" megvalósulására sokáig még remény sem lesz.

2.

Radnótinak nem szerepel verse egyik gyűjteményben sem – megismerkedésük csak később történt. A kapcsolatteremtés Szemere kezdeményezése volt, 1939 elején ő kereste fel a költőt; de mivel Radnótihoz írott levelei nem maradtak fönn, a kapcsolat kezdetének első dokumentuma Radnóti 1939. február 21-én Szemeréhez írt válaszlevele:[33]

Mélyen tisztelt uram,

ma küldöm csak a Kaffka Margitomat, mert Szegedről kellett kérnem a példányt. Nem mentségül, csak magyarázatul jegyzem meg, hogy ez volt bölcsészdoktori értekezésem. Magyarázatul t. i. a philológiai apparátusra, a sok lábjegyzetre. –

Örülök, hogy mégis küldhettem valamit és nagy szeretettel és tisztelettel köszöntöm s köszönöm levelét,

igaz híve:

Radnóti Miklós

A levél hangvétele viszonylag személytelen, s arról árulkodik, ekkor még nem ismerték személyesen egymást: Radnóti egy „ismeretlen" olvasó minden bizonnyal számára megtisztelő kérését teljesítette.

A kötet 1934-ben jelent meg, s bár két változatban (egyetemi disszertáció és Művkollkiadvány) is napvilágot látott, nagyon szűk réteg olvasmánya volt; 1938-ra minden bizonnyal kicsit „feledésbe" is merült. Radnóti Kaffka Margit-kötetéről Szemere feltehetőleg a *Nyugat* 1938. decemberi számából, esetleg a *Pester Lloyd* ugyanekkori közleményéből értesült.[34] Radnóti ugyanis mindkét lapba emlékező-emlékeztető cikket írt az akkor húsz éve elhunyt írónőről. A *Nyugat*ban megjelent cikk felvezetésében pedig – némi önkritikával – saját munkájáról szólt: „Néhány esztendővel ezelőtt Kaffka Margitról írtam egyetemi értekezésemet. A lélek és a forma összefüggésének problémái, a forma és az asszonyi lélek összefüggéseinek sajátosságai érdekeltek akkor elsősorban, s e sajátosságok szerepe a műben s az életműben. Egy módszer erőpróbája volt a könyv, utolsó fejezetében pedig a Kaffka-életmű irodalomtörténeti távlatba helyezésére, a kortárs-bírálatok újraértékelésére tettem

[33] OSZK Levelestár. Az autográf levelezőlap keltezése a postabélyegző alapján, címzése: „Nagyságos / Dr Szemere László orvos / úrnak, / Mátyásföld / Imre u. 3.", a feladó: „Radnóti Miklós Budapest, / V. Pozsonyi út 1. II. 3." Másolatáért – mint ahogy a további dokumentumokért is – Rózsafalvi Zsuzsannának tartozom hálás köszönettel.

[34] vö. 1. jegyzet.

kísérletet." Az időközben eltelt évek után azonban Kaffka halálának húszéves évfordulója „alkalom az akkori »hűvösség«, a módszerből folyó kritikai túlzás beismerésére.[35]"

Szemere fordítás-antológiáiban nincs vers Kaffka Margittól, s talán éppen Radnóti cikke keltette fel olvasói-fordítói érdeklődését Kaffka költészete iránt. A cikk zárlata szerint ugyanis „a mű mozog, hat, *ha hozzáférhető*, hangot ad, visszhangzik, követi az idők változásait, s hol bujdokolva, hol fényre törve *él* az időben" – meglehet, hogy ezt az irodalmi közvetítőket (kiadókat, irodalomtörténészeket vagy éppen fordítókat) „felszólító" utalást Szemere magára vonatkoztatta.

Érdemes megjegyezni, hogy a levélben tagadott „mentegetőzés" a túlzott filológiai aprólékosság és sok lábjegyzet miatt nem új keletű e munkájával kapcsolatban. Radnóti már közvetlenül a disszertáció befejezése után, de még annak megjelenése előtt, 1934. május 5-én – éppen huszonötödik születésnapján – írt feleségének, hogy „alapjuk van a dolgoknak, jelen esetben filológiai alapjuk. 270 lábjegyzet tanuskodik erről. Ijesztő, Szivem, enynyi hivatkozás. De kénytelen voltam vele, mert mégis egyetemnek megy. A lábjegyzetek nélkül is megáll az egész."[36] A kötet megjelenése után is hasonlóképp védekezik a köztudottan antifilológus Hatvany Lajosnak 1934. augusztus 24-én írt levelében: „Tanulmányom egyébként első kiadásban bölcsészdoktori értekezés volt, s ez – a néhol óvatos fogalmazást tekintve – mentségemül szolgál."[37] Mint a Szemerének küldött levelezőlap és a *Nyugat*ban megjelent cikk bevezetése mutatja, dolgozatával szemben ez az ellenérzése tartósan megmaradt.

A *Kaffka Margit művészi fejlődése* Radnóti által Szemerének küldött példánya szintén megőrződött.[38] Dedikációja:

Dr Szemere Lászlónak / *tisztelettel és barátsággal küldi / hálás híve: / Radnóti Miklós / 1939. febr. 20.*

Nincs rá adat, de talán ugyanekkor küldte két másik, 1939 előtt legutóbb megjelent kötetét is (az ajánlások keltezésének elmaradása utal erre). A *Járkálj csak, halálraítélt!* című kötetbe (1936) Radnóti ezt írta:[39]

Szemere Lászlónak / tisztelettel és szeretettel küldi / őszinte híve / Radnóti Miklós

a *Meredek út* (1938) ajánlása pedig:[40]

Szemere Lászlónak / üdvözlettel küldi / Radnóti Miklós

A kapcsolat ekkor – ha még csak levélben is – már kialakult. Radnótinak egy másik, Szemeréhez 1939. július 7-én (szerdán) írott levelezőlapja viszont már arról tanúskodik, hogy az ismerkedés intenzívebbé vált:[41]

---

35 Radnóti Miklós: *Kaffka Margit. 1918–1938.* Nyugat, 1938. dec. 446–447. Újraközölve: Uő.: *Próza. Novellák, tanulmányok.* Szerk.: Réz Pál. Bp., 1971. 375–377.

36 Idézi: Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete.* Bp., 2005. 291.

37 *Levelek Hatvany Lajosnak.* Sajtó alá rend.: Hatvany Lajosné. Bp., 1967. 465.

38 OSZK Quart. Hung. 4343.

39 OSZK Quart. Hung. 4344.

40 OSZK Quart. Hung. 4345.

41 OSZK Levelestár. Az autográf levelezőlap keltezése a postabélyegző alapján, címzése: „Nagyságos / Dr. Szemere László / orvos úrnak / Mátyásföld / Imre u. 3.", a feladó: „Radnóti Miklós [a levél aláírásával egybeesőn] / V. Pozsonyi út. 1. II. 3."

Kedves jó Doktor Uram,

mégis, mégis utazunk szombat délután és így a vasárnapi kirándulás elmarad sajnos, – persze az utazás nem „sajnos" –, de ahogy megjöttünk[,] *írok, vagy telefonálok és kijövünk látogatóba. A viszontlátásig nagyon sok szeretettel és tisztelettel köszönti*
híve:

Radnóti Miklós

Azt nem tudni, hogy a július 10-re megbeszélt találkozót mikor és hogyan egyeztették, talán egy korábbi levélváltással, vagy még inkább telefonon, az viszont a levélből kiolvasható (Radnóti a *viszont*látásig üdvözli Szemerét), hogy ekkora már legalább egyszer személyesen is találkoztak és összeismerkedtek.

A levél Radnóti ún. harmadik párizsi útjára utal. Feleségével régóta tervezték az utazást, Radnóti egyezetett is e szándékukról Párizsban élő barátjával s korábbi vendéglátójával, Szalai Imrével. Azonban az indulás előtt „Radnóti a háborús készülődések, a zsidóellenes diszkriminációs intézkedések hatására rossz idegállapotba került. 1939. június 19-én levelezőlapon lemondta a megbeszélt találkozót barátjával, Szalai Imrével, mert mint írja, Fifi nem érzi jól magát, de hozzátette, hogy »különben is apokaliptikus hangulatban vagyok«".[42]

Az utazásra azonban mégis sor került, s mint éppen e Szemere Lászlóhoz írott levélből kiderül, a döntő elhatározás közvetlenül az indulás előtt született. A levél megírásának másnapján, július 8-án indultak Párizsba (Ortutay Gyula, Wagner György és feleségeik társaságában), ahonnan augusztus 6-án értek haza. Radnóti tehát az utolsó pillanatig fenntartotta a mátyásföldi látogatás lehetőségét – s csak amikor a párizsi út hirtelen bizonyossá vált, akkor mondta le.

A „kirándulásra" végül 1939. augusztus 27-én került sor. Radnóti részletesen megörökítette naplójában, a bejegyzés vonatkozó részét érdemes teljes egészében idézni: „Szemere László dr.-nál, három versemet fordította németre. Bűbájos barnárasült, alacsony, kopasz ember, hatvannyolc éves, lelkes és örök irodalmi »kezdő«, három kötet után is. Feleség, lányok, vejek és unokák, hatalmas ebéd és hatalmas uzsonna. Öt perccel érkezésünk után már új fordítását szedi elő, Juhász: Goethe Weimarban-ját s az utolsó versszak problémájáról beszél:

Most itt vagyok – susogja távol ormon,
S fauszti vággyal távolabb török.
Szelíd idill, gondoltam én mosolygón,
S ő azt gondolta: szerelem, örök.

Ki az *én*, és ki az *ő*? – kérdi. Az *én* a költő! – Dehogy: nevetek, az *én* Goethe s az *ő* Friderika (az előző strófa róla szól). Rámmered, aztán nevetni kezd. Hát persze! de megőrjítettek! Mindenki másként értelmezte. – Lehet ezt másként is »értelmezni?« De hívjuk be a feleségemet, nagy versértő, ha ő se mond mást, megnyugodhat. Behívjuk Fannit a kertből, kezébe nyomjuk a könyvet. Persze ugyanazt mondja. Szemere László fejcsóválva és szégyenkezve járkál a szobában. A versolvasást csak az étkezési szünetek szakítják meg.

[42] Ferencz Győző: Im, 451.

Saját német verseit mutatja, kötetre készül, (harminc saját, harminc műfordítás) utolsó könyve sajtóját és szegény Kosztolányi leveleit (Tőle fordított a legtöbbet, a teljes Kisgyermek panaszait is). Megható és kissé nevetséges is, hogy K. hogy vágyott egy német K. verseskönyvre. Kiadóknak, Th. Mannak íratott Szemerével leveleket…

Az »irodalmi vendéglátást« csodálatosan komponálta meg az öregúr. Estefelé hirtelen fordulattal Horvát Henrik fordításairól kezd rajongani. Hát a művész, – az ő! tárja szét a karját lemondóan, – én iparos vagyok. Azt amit ő tud, azt én én sohasem fogom tudni! – Vigasztalhatatlannak látszik. Bár, – mondja nagysokára, – én formahűbben fordítok. De nézzen ide! kiveszi a polcról a Horvát H. kötetét és olvasni kezd. Csodálatos – sóhajtja, – tökéletes. Öt-hat verset olvas fel lelkesen. Aztán keresgélni kezd a könyvben, olvas és hirtelen megáll. Érzi, – jegyzi meg mellékesen, – itt féllábbal hibáz, ez több: s ilyen előfordul néhányszor. De micsoda művész! Nézzen ide! A könyvben a versek alatt ceruzával írt megjegyzései: gyönyörű, csodálatos, nagyon szép, bravúr, stb. s az egyiknél: nagyon szép, de az enyém szebb! Egy Juhász vers. – No, ezt összehasonlítjuk, ha nem untatom! Aztán itt egy másik, az eredeti rímes, H. rímtelenül fordítja, én formahűen. S úgy-e van azért olyan szép az enyém is? No, de ez egy-két eset. Azt amit ő tud… olyan művésze a német nyelvnek…. amit én csinálok, a formabravúr, egy-egy nehéz versnél a formai hűség türelem kérdése csupán… Amit ő csinál az a nagy… –”[43]

Szemere és Radnóti személyében két generáció találkozott ekkor. A naplóbejegyzés tanúsága szerint azonnal kétoldalú rokonszenv alakult ki: Radnóti Szemerében egy kedvesbájos öregurat látott, aki Radnótira bizalommal, önmagára pedig öniróniával nézett. A kölcsönös szimpátia okai között természetesen egyrészt az is számított, hogy két zsidó származású férfi, ugyanakkor két irodalomszerető és -értő ember – egy költő, aki fordít is és egy fordító, aki verseket is ír – ismerkedett össze, feltehetően a másikról való bizonyos előismeretek után.

Mivel a találkozón elsősorban a fordításokról esett szó, illetve Radnóti erről a témáról való „beszélgetésüket” tartotta fontosnak lejegyezni, érdemes összevetni kettejük műfordítói elveit, amelyek részben hasonlítottak, részben eltértek egymástól.

Fordítói gyakorlatuk megegyezett abban, hogy mindketten a formahűség elvét követték. Szemere azt vallotta: „a szolgai fordítást elítélve, elvárom a fordítótól, hogy az eredeti vers egyetlen gondolatát se sikkassza el és hogy fordításában az eredeti vers egyetlen szépsége se menjen veszendőbe. A túlszabad, bár költői szépségekben gazdag fordítás, legyen bármilyen remek költő is a szerzője, mégis csak meghamisítása marad az eredetinek”, és a kritikák egybehangzó véleménye alá is támasztja, hogy lelkiismeretesen dolgozott. Radnóti úgy vélte, hogy „a legtöbb vers valami nehézséget rejteget, valami problematikus, eddig megoldatlan volt a legtöbbjében […]. Ebből a szempontból *kísérlet* csaknem mindegyik. A nehézség, a probléma vonzott mindig”,[44] és ezek a kísérletek – bírálói szerint – sikerültek, s átültetéseit „nemcsak a tartalmi és formai hűség, hanem jó magyar nyelve is

---

43 Radnóti Miklós: *Napló*. Sajtó alá rend.: Radnóti Miklósné. Bp., 1989. 56–57.

44 Radnóti Miklós: *Utószó*. In: Uő. (ford.): *Orpheus nyomában*. Bp., 1943. 165–171. Újraközölve: *A műfordításról*. In: *Próza*, 391–396.

kitünteti",[45] bár esetenként „kis bővítéseket alkalmaz, persze az eredeti szöveg sugallatkörén belül".[46]

Bár Szemere ugyanitt kijelentette, hogy ő „az eredeti forma lehetőleg legtökéletesebb megtartásának híve", a gondolat megtartásának érdekében sokkal elnézőbb és megengedőbb a formai hűség követelményével szemben. Sőt, azt vallotta: a „túlszabad", a gondolatot meghamisító gyakorlatnál „rokonszenvesebb előttem [...] azon fordítók eljárása, akik az eredeti verset, a verses forma és rím mellőzésével, költői prózában adják vissza. E fordítási mód előnye abban rejlik, hogy követői a rímes verses forma alól felszabadulva, gátlástalanul és teljes hűséggel közvetíthetik az eredeti vers gondolatait és szépségeit." Ez annál is inkább furcsállható, mert Szemere nagyra tartotta és becsülte éppen azt a Kosztolányit, aki műfordításaiban éppenhogy gyakran változtatott a formán és a tartalmon is. Radnóti ellenben – mint az előbb idézett gondolat mutatja – semmiféle engedményt nem volt hajlandó tenni a fordításban, és szigorú szavakkal illette az ilyen törekvéseket. Amikor Móricz átírta Kemény Zsigmond *Rajongók* című regényét (azaz 19. századi magyarról 20. századi magyarra „fordította"), Radnóti 1941. január 4-én írt naplóbejegyzésében kifakadt a gyakorlat ellen: „Kezére kellene csapni, el kell kobozni, be kell tiltani az ilyet, gyalázat! – dühöngtem s vallottam volna, de eszembe jutott, hogy a kézre csapkodásnak, az elkobzásnak, betiltásnak nem mi szabjuk meg a határát, ahogyan kezdeni sem *mi* kezdtük... de legalább mi üssünk rá valóban a mancsára (mert mancs!, kéz nem vállalkozik ilyen munkára!)"[47]

Szemere másik furcsállható fordítási eljárása az, amit ő „magyartalanítás"-nak (Entnatoinalisierung) nevezett: „a fordítás nemzetközi feladata" érdekében, „ha a magyar versszöveg nem fontos, nyelvbicsakló és az idegen ajkú olvasóra csak zavarólag ható tulajdonneveit egyszerű nemzetközi nevekkel pótlom." (Példaként Arany *Tengeri-hántás*ának két szereplőjét említi: Tuba Ferkóból Paul, Dalos Eszterből Käthe lett!) Radnóti éppen ellenkezőleg, úgy gondolta, hogy mindent le lehet fordítani (az ő esetében a magyar a célnyelv volt): „A műfordító költő tudja, hogy nem lehet »fordítani«, csak újra megírni egy idegen verset s hogy minden műfordítás – kísérlet. És tudja azt is, hogy kevés kivétellel – nincs olyan idegen vers, amit ne lehetne éppen *magyarra* fordítani. Csak kicsit Orpheusnak kell lenni hozzá, mert Orpheus varázsló is volt".[48]

Ez utóbbihoz kapcsolódik az, hogy Szemere a *forrásnyelv* ismeretének fontosságát hangsúlyozta: „A szakemberek általában megkívánják a fordítótól, hogy a nyelvet, amelyből és amelyre fordít, lehetőleg tökéletesen bírja [...], de döntő fontosságú szerintem a műfordítónak főleg a fordítandó nyelvben való jártassága", Radnóti ezzel szemben a *célnyelv* elsődlegességét vallotta: „A fordításhoz két nyelven kell tudni, az idegen nyelven és magyarul, de gyanítom, hogy magyarul mindenképpen *tudni* kell, s ez a megjegyzés menten

---

[45] Cs. Szabó László: *Orpheus nyomában. Radnóti Miklós műfordításai.* Magyar Csillag, 1944. jan. 15. 111–112. Újraközölve: *Erőltetett menet*, 237–240.

[46] Szabó Lőrinc: *Radnóti Miklós Lafontaine fordításai.* In: Uő: *A költészet dicsérete.* Bp., 1967. 383–390. (Idézi: Ferenc Győző: Im, 587.)

[47] Radnóti Miklós: *Napló*, 129.

[48] Radnóti Miklós: Im.

nem fölösleges, ha néhány újabb, nagyjelentőségű idegen könyv gyalázatos fordítására, jobban mondva a fordítás gyalázatos magyarságára gondolunk."[49]

Az új iránti fogékonyságuk is különböző: Szemere, aki a magyar költészetet kívánta bemutatni a világnak, inkább „ráerősít" a kánonra, több-kevesebb sikerrel, s ha eltér attól, régies ízlése vagy szociális érdekeltsége inkább anakronisztikus választásokat eredményeznek. A világirodalom versterméséből válogató Radnóti szintén a klasszikusokra alapoz, viszont – Cs. Szabó László megfigyelése szerint – „kötetéből egész iskolák hiányoznak ugyan, hiányzik sok óriás, de a 72 vers mégis szivárványt köt három évezred fölé", ugyanis „a költő mindig jól irányítja a választást, mert halhatatlan versek, vagyis irodalmi közügyek mellett dönt"[50], de, ahogy az *Orpheus nyomában* fülszövege is mondja: „felfedezésekben is gazdag ez a könyv".

Nem véletlen ez. Ahogy barátja és fordító-társa, Vas István írta, Radnótinak szüksége volt felfedezésekre, s „ritkán fordított találomra, és sohasem puszta mohóságból, kíváncsiságból, hódítási vágyból vagy éppen színészkedésből. Azt az alapanyagot választotta fordításra, amire a művének szüksége volt", s melyek „költői fejlődésének valamilyen kísérletezésében, kitérőjében, átmenetében segítették".[51] Radnótinál a fordítás tehát *a saját költészetéhez szolgáló eszköz*, míg Szemerénél egyrészt *cél*, másrészt egy *irodalmon kívüli* állapot (barátság, udvariasság, udvarlás) elérését vagy fönntartását szolgáló *gesztus*. Feltehetően Radnóti három versének lefordítása (és a meghívás) is ilyen, elsősorban emberi gesztus volt.

3.

A kapcsolat később is megmaradt, s bár újabb találkozásról nincs bejegyzés Radnóti naplójában, és Szemeréhez írott további levelei sem ismertek (ha voltak egyáltalán), soron következő két megjelent kötetét azonban megküldte a fordítónak. Az *Ikrek hava* és a *Válogatott versek* egyaránt az Almanach kiadónál látott napvilágot, egy időben, 1940 májusában. Radnóti általában együtt is adta vagy küldte őket ismerőseinek; Szemere László is kapott mindkettőből.

Az *Ikrek havá*nak ajánlása:[52]

Szemere Lászlónak / *igaz tisztelettel és szeretettel / Radnóti Miklós / 1940. május*

A *Válogatott versek*be pedig – mivel a dedikációismétlés gyakori volt e két kötet esetében – ugyanaz került:[53]

Szemere Lászlónak / *igaz tisztelettel és szeretettel / Radnóti Miklós / 1940. május*

Két év múlva ismét Szemere jelentkezett. Radnóti 1942. december 7-én, hétfőn írta naplójába: „Szerdán egy levlap jött, Szemere László küldte Mátyásföldről a vasárnapi Újságból a Két karodban német fordítása. Kedves az öregúr."[54]

---

[49] Radnóti Miklós: *Kemény Katalin Rabelais-fordítása*. Gondolat, 1937. márc.–ápr. 132–133. Újraközölve: *Próza*, 510–512.

[50] Cs. Szabó László: Im.

[51] Vas István: *Radnóti emlékezete*. In: Uő.: *Tengerek emlékezete*. Bp., 1978. 104. (Idézi: Ferencz Győző: Im, 586.)

[52] OSZK Quart. Hung. 4346.

[53] OSZK Quart. Hung. 4347.

[54] Radnóti Miklós: *Napló*, 272.

Gyors munka volt: a *Két karodban* ugyanis 1942. november 29-én jelent meg, Szemere pedig már három nap múlva, december 2-án küldte a fordítását. Nyilvánvalóan a figyelmesség diktálta a tempót: megörvendeztetni legalább ennyivel a munkaszolgálatost. Szemere ezen kívül jól ráérzett, hogy a vers különösképp fontos a költőnek. Radnóti ugyanis november 30-án, a vers megjelenésének másnapján nagyon öniróniksan írt róla: „Költő lettem Izrael lugasaiban. Tegnap megjelent az Újságban a Két karodban, huszonöten jöttek »gratulálni«. [...] Mégis rossz lenne ez a vers? Félek, hogy az... Ezek után?”[55] Szemere fordítása mint (újabb) kedves gesztus enyhíthette Radnótinak a verssel szemben érzett ambivalenciáját.

Szemere tehát legalább négy Radnóti-verset fordított le (hármat 1939-ig, egyet 1942-ben), melyek közül azonban egy sem jelent meg, és kéziratuk sem ismert. Maga a tény azonban, hogy Szemere Radnóti költészetében átültetésre érdemest talált, fordítói látóterének tágulásáról árulkodik, és arról, hogy Radnóti versei egy „öregúr”-ban is hangot adtak s visszhangoztak. A választás azonban ennél többről is szól: ami Ignotus szerint 1933-ban is már megalkuvás volt, 1942-re a történelem tendenciái elleni „lázadássá” lett, és ráadásul egy zsidó származású fordító által zsidó származású szerző művét éppen ekkor német nyelvre átültetni több mint szembehaladás a világ látható alakulásával, üzenetértéke volt.

Szemere László munkásságával kétszeresen mostohán bánt a sors. Egyrészt ami elkészült és megjelent belőle, az feledésbe merült. Másrészt több terv maradt utána, mint produktum: 1933-ban még ötkötetesre tervezte azt a fordításantológiáját, amely 1935-ben már csak egy könyvben valósult meg; 1939-ben – Radnóti idézett naplórészletéből tudni – újabb kötetre készült, amelyben harminc saját verse és ugyanennyi műfordítása kapott volna helyet; 1944-ben pedig már az szerepel vallomásában, hogy tudja: „1935-ben megjelent és teljesen elfogyott nagy antológiám második és sajtó alá rendezendő újabb kötetem kiadására semmi kilátásom nincs”. Ez már csak azért is sajnálható, mert Radnóti verseinek fordításai feltehetően ebbe az újabb kötetbe kerültek volna.

---

[55] Radnóti Miklós: *Napló*, 271.

SEBŐK MELINDA

A haláltudat mint líratörténeti-líraelméleti reprezentáció

RADNÓTI MIKLÓS *ISTENHEGYI KERT*JÉBEN

A most száz éve, 1909. május 5-én Budapesten született Radnóti Miklós sorsának alakulása és költészete szoros kapcsolatban áll egymással: születésének tragikus körülményei, édesanyja és ikertestvére halálának tudata egész életén át végigkísérte.[1] A költőt ez a „születéséhez kapcsolódó halálélmény tette olyan fogékonnyá a halál mindenfajta közlésére".[2] Radnóti költészetének tehát alapvető, dramatikus élménye a halál. Számos verse önéletrajzi ihletettségű, sorsa és lírája ezért szerves kapcsolatban áll egymással. A születését kísérő kettős tragédia egész életében súlyos lelki terhet jelentett számára, s minden születésnapja a szerencsétlenségre emlékeztette. Költészete a vallomásos lírával rokonítható, szinte kiírja magából születése tragédiájának és szülei halálának sokkoló élményét. Ez a halálélmény azonban később átadja helyét a történelmi viszonyokból fakadó haláltudatnak.

Radnóti „egyénisége a bánatra való hajlam és az egészséges férfias derű különös ötvözete volt. Hogy a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején haláláig, a szomorúság vagy éppen kétségbeesett keserűség egyre inkább elhatalmasodott rajta, az elsősorban a kor és a környezet halálos reménytelenségéből következett".[3] A pusztító háború miatt poklokat megjárt költő korai verseiben is ott bujkál a halál sejtelme, de ez az érzés sokkal erőteljesebb és jobban nyomon követhető a *Járkálj csak, halálraítélt!* kötettől egészen a *Razglednicá*kig. A *Járkálj csak, halálraítélt!* című kötettől megszaporodnak Radnóti közelgő fenyegetettséget keltő tájai, melyek az emberi félelem kifejezői. Ez az egyetlen kötet, melyben nem emlékezik meg gyermekkori halálélményéről, mégis ebben a kötetben teljesedik ki egyértelműen a haláltudat. A gyerekkori halálélményt ekkor létélménnyé transzponáló költő hangulati mélypontja nagy művészi-formai fejlődéssel jár együtt, hiszen a harmincas évek második felétől halálos tájképeivel az avantgárd vívmányait felhasználó,

---

[1] „Az 1908-ban fogant első terhességből ikrek születtek, tragikus következményekkel. Az ikerterhességben jóval nagyobbak a komplikációk, emiatt a Budapesten 1909. május 5-én lezajló, elhúzódó szüléskor az édesanya szíve felmondta a szolgálatot. Az elsőként világra jövő, ún. A-iker volt Radnóti Miklós, míg a másodikként megszületett fiú, a mindig nagyobb kockázatnak kitett és kisebb súlyú B-iker csak néhány percet élt. A keresztlevél tanúsága szerint nevet sem adtak neki" Czeizel Endre, *Költők, gének, titkok*, Budapest, Galenus Kiadó, 2000, 172.

[2] Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 59.

[3] Buday György, *Radnóti Miklós emlékezetére*, *Tiszatáj*, 1972 /12., 36.

mégis hagyományba kapaszkodó klasszicista szintézist teremt. Az 1936-os *Járkálj csak, halálraítélt!* már a klasszicizálódott versformák kötete, és egyben a kétféle haláltudat közötti váltás pillanata. Születését kísérő tragédia helyett a kor fenyegetettségéből fakadó halálfélelem jut kifejezésre a kötet első versében, az *Istenhegyi kert*ben is, ahol a nyári kert szépségében már az ősz színeit látja meg a költő, majd személyes sorsának alakulására és a vészterhes jövőre hívja fel a figyelmet:

A nyár zümmögve alszik és a fényes ég
magára vonta szürke fátyolát,
kutyám borzol, fölmordul és elrohan,
megugró árnyat lát a bokron át.

Öreg virág vetkőzi sorra szirmait,
pucéran áll és félig halottan,
gyönge barackág ropog fölöttem
s terhével lassan a földre roggyan.

Ó, ez a kert is aludni és halni készül,
gyümölcsöt rak a súlyos ősz elé.
Sötétedik. Halálos kört röpül
köröttem egy elkésett, szőke méh.

S fiatal férfi te! rád milyen halál vár?
bogárnyi zajjal száll golyó feléd,
vagy hangos bomba túr a földbe és
megtépett hússal hullsz majd szerteszét?

Álmában lélekzik már a kert, hiába
kérdezem, de kérdem ujra mégis.
Gyümölcsökben a déli nap kering
s hűvösen az esti öntözés is.

Radnóti Miklós *Istenhegyi kert* című verse 1936. július 20-án íródott, mely a Nyugat kiadásában megjelent *Járkálj csak, halálraítélt!* című kötet első költeménye. A szerző többnyire nem változtatott az 1930-as években írt verseinek kéziratán. Bár előfordul egy-két átírás, de csak a rím vagy ritmus kedvéért: egy-egy szótagot megváltoztat, sorokhoz hozzátold vagy azokból elvesz a költő; így például a *Számadás* (1933), *Kortárs útlevelére* (1934), *Szilveszter és Újév közt* (1935) című versekben. Ezek a változtatások azonban a versek egészét nem érintik, hisz csupán a szótagszám növeléséről vagy csökkentéséről van szó. Az *Istenhegyi kert* megírása előtt jelentősebb változtatás az 1934-ben íródott *Vénasszonyok nyara*, (melynek eredeti címe *Augusztus* volt) és az 1935-ben keletkezett *Hazafelé* című versein figyelhető meg. A *Vénasszonyok nyara* utolsó versszaka az első kézirat szövege alapján:

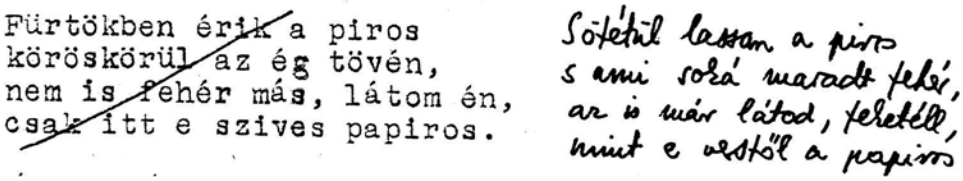
Fürtökben érik a piros
köröskörül az ég tövén,
nem is fehér más, látom én,
csak itt e szives papiros.

Sötétül lassan a piros
s ami sorá maradt fehér,
az is már látod, feketéll,
mint e vestől a papiros

Szintén változtatás figyelhető meg a *Hazafelé* című vers kéziratában:

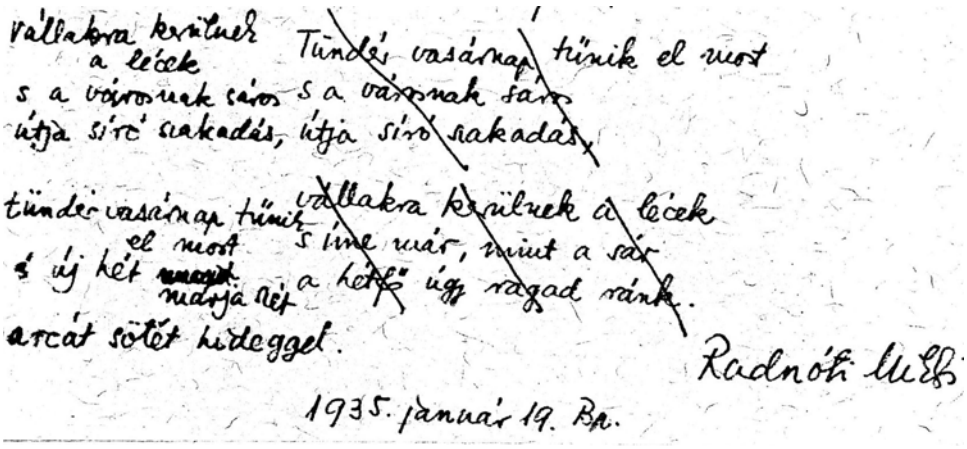
vállakra kerülnek a lécek
s a városnak sár útja síró szakadás,
tündér vasárnap tűnik el most
s új hét indulja réf
arcát sötét hideggel.

Tündér vasárnap tűnik el most
s a városnak sár útja síró szakadás,
vállakra kerülnek a lécek
s íme már, mint a sár
a hétfő úgy ragad ránk.

Radnóti Miklós

1935. január 19. Bp.

Ebben a költeményben a változtatás már sokkal szigorúbb. A „sötét hideg" egyfajta szorongásra és fenyegetettségre utal, s egyben előrevetíti a Kortárt útlevelében említett „surranva élés" félelmét. Bálint György volt az első, aki szavakba foglalta Radnóti halálfelfogását a Járkálj csak, halálraítélt! kötetet ismertetve 1936-ban: „A halált tudomásul veszszük, beiktatjuk napi életünkbe, számolunk vele, és ha bekövetkezik, nem fogunk meglepődni. Ezek a versek [...] ellágyulás nélkül szólnak róla, csaknem szigorú hangon állapítják meg. Halálra ítélnek bennünket, egyelőre haladékot kaptunk, addig mindenesetre élünk, ahogy tudunk, sőt, néha még a jövőre is gondolunk, amely nyilván nem lesz a miénk, de kétségtelenül eljön".[4] Az 1936-os kötetében a legváratlanabb helyzetek emlékeztetik a költőt a halálra. Még abban a kertben is a halálra gondol, melyben élete legboldogabb perceit töltötte, s még akkor is, mikor a táj szépségét élvezi. Az addig békét jelentő istenhegyi kert idilli légkörébe, ahol élete legszebb éveit élte, a halál képe vetül. A Diana út 15/B alatti ház kertje több az 1930-as évek közepétől írott versek színtere (Este a kertben, Október délután, Szerelmes vers az Istenhegyen, Alkonyi elégia, Hajnaltól éjfélig, Alvás előtt, Lomb alatt, Hajnali kert, Istenhegyi kert). A nyári hónapokban a béke és nyugalom szigetét jelentette – Vas István visszaemlékezése szerint – „az a svábhegyi, pontosabban, és ahogy Radnóti nevezi verseiben, istenhegyi ház, amelyet Fifi szülei béreltek nyaranta, és amelyet [...] Tündérlaknak neveztek."[5]

---

4 Bálint György, *Járkálj csak, halálraítélt!*, Pesti Napló,1936/ 258.

5 Vas István, *A nehéz szerelemről* = In: *In memoriam Radnóti Miklós*, szerk., Domokos Mátyás, Budapest, Nap Kiadó, 1999., 139.

Az *Istenhegyi kert* soraiban kibontakozó természetélmény a látvány néhány perc alatt befogadható benyomásait rögzíti. Radnóti tájképe dinamikus, a mozgást ábrázoló hangulatfestő igék és a táj egyes elemei logikusan állnak össze. Az *Istenhegyi kert*be belép az addig nélküle megjelenített, akár objektív tájleírásnak tekinthető vers soraiba a költő, hisz őt is fenyegeti a halál, majd ismét objektív tájfestés következik a vers utolsó két sorában. Az idilli táj derűje nem zavartalan, hiszen annak szépségére rávetíti fenyegetett élethelyzetét. Az ilyen felépítés csak fokozza a versnek azt a dinamikáját, amit a mozgáseffektusokat kifejező igék sorozata szuggerál. Radnóti, mint az egykorú német expresszionisták vagy a fiatal Szabó Lőrinc, a meghasonlásból menekül a természet ártatlanságába: szüntelen foglalkoztatja, hogy mi a fák, füvek belső élete, valósággal társalog a természettel, annak játékos megjelenítésével. Tájverseiben kitüntetett szerepet kapnak a hangutánzó és hangulatfestő szavak, (főképp a mozzanatos igék) így jön létre a természeti képek eleven érzékletessége. Radnóti e miniatűr tájképe is rendkívül mozgalmas: tájversében közvetlen környezetének legapróbb rezdüléseit is érzékelteti. A versnek önéletrajzi háttere és hitele van, valóban megtapasztalt élményt rögzít: pontos képet ad az istenhegyi kert hangulatáról. Az elmúlás és múlttá válás mozzanata teszi olyan álomszerűen nosztalgikussá és idillien széppé a költő emlékeit. A közelgő vég, a halál gondolata benne rejlik tájversében, s rettegéssel homályosítja el az idilli boldogságot. A költő esendősége és sebezhetősége vonzza a közeli tragédia érzését, hiszen költészetét „a közelgő történelmi kataklizmák sötétje festette, a halál egyre jelenvalóbb képe szőtte át."[6] Radnóti tája látszólag impresszionista, de valójában nem az; nem leírás, hanem beleélés: a természet rajzában jeleníti meg a lélek rezdüléseit.

Az *Istenhegyi kert*et olvasva a költői szöveg sajátos hangalakjára figyelünk fel, zeneibbnek érezzük valamilyen oknál fogva. A költeményben olyan versdallam dominál, mely első hallásra is megragadja a befogadó figyelmét. Ezt a fajta zeneiségét a hangutánzó és hangulatfestő szavak gyakori előfordulása okozza. A hangutánzó szavak szerepe az első két versszakban domináns. („A nyár *zümmögve* alszik"... „kutyám *fölmordul*"... „barackág *ropog*"). Mindemellett a hangfestés másik eszköze, a hangulatfestés is fontos szerepet kap: (kutyám *borzol*, *elrohan*, a barackág a földre *roggyan*, *hullsz* szerteszét, a nap *kering*, bomba *túr*). A felpattanó explozívák impulzusszerű zörejeket, koppanásokat („barackág ropog") tükrözhetnek. A tompa zörejeket a világosabb hangszínű *t* és *k* hangok kísérik a versben: („vetkőzi szirmait", „vonta szürke fátyolát")

Az *r* bármilyen zajt festhet, melyre a zaj erősségének igen gyors ütemű váltakozása jellemző: az *Istenhegyi kert*ben kiemelt szerepe van ennek a fonémának. Több soron keresztül a vers zeneiségét adja az *r* pergése, mely többféle funkciót tölt be: egyrészt a hangutánzásban és hangulatfestésben van szerepe, másrészt alliterál. A belső alliteráció fokozza a vers zeneiségét, hiszen szinte hallani a kutya morgását, a barackág ropogását, a szirmok hullása pedig az őszi falevelek zörgését idézi:

„...kutyám borzol, fölmordul, s elrohan,
megugró árnyat lát a bokron át."
„Öreg virág vetkőzi sorra szirmait,..."

---

[6] Pomogáts Béla, *Radnóti Miklós*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1984., 40.

A versben az *r* mellett kitüntetett szerep jut az *l* fonémának, melynek lágysága ellentétet képez az *r* keménységével („Öreg virág vetkőzi sorra szirmait – félig halottan", „Álmában lélekzik – már a kert"). A költeményben az *l* is gyakran alliterál a szó belsejében, emellett pedig az enyhe alig hallható leheletszerű szellőt a leghalkabb réshang, a *h* festheti (halál, hűvösen). A vers legszebb alliterációját, a szókezdő mássalhangzók egybecsengését is a *h* képezi (hússal hullsz). Radnóti azonban nemcsak a hangok megfelelő illeszkedésére törekszik, hanem a versegész jelentésére is ügyel. A veláris, melankolikus magánhangzók túlsúlya felerősíti az *Istenhegyi kert*ben központi szerepet játszó halálmotívumot, elmúlástudatot, melyet a halni készülő kert látványával idéz elő. A költemény soraiban így megfigyelhető egyfajta a veláris-palatális szembeállás: egy-egy mély hangrendű verssor („kutyám borzol, fölmordul és elrohan") néha korrelál egy-egy élénk hangszínű palatális szintagmával („fényes ég"). Gyakran ez a világos-sötét oppozíció egyetlen jelzőből és jelzett szóból álló szintagmában is felbukkan, melyek a költemény hangzásszerkezetét alkotva ellentétpárokat hoznak létre: „szürke fátyol", „gyönge barackág", „súlyos ősz", „halálos kör", „déli nap". Tisztán palatális verssor csak egy található: „köröttem egy elkésett szőke méh", ám ez a sor is elkomorul: a méh „Halálos kört röpül". A költemény tehát mély–magas hangszínváltakozásaiban is sugallja az idill és tragikum ambivalenciáját. Még a mély hangrendű sorokban is felcsillan egy-egy palatális hang (*i*, *e*) („bogárnyi zajjal száll golyó feléd"), de alapjában véve nem jellemző. Talán csak az utolsó sor magas hangrendű dominanciája kölcsönöz némi optimizmust a vers borongós hangulatának: „s hűvösen az esti öntözés is". Ezt az optimizmust azonban elhalványítja az *s* alliterációja, mely a hűvösen süvítő őszi szél képzetét kelti.

A vers félrímei (x a x a) a harmadik versszaktól kezdődően szabályossá válnak, páros rímmé szelídülnek; míg az utolsó versszak záró három sora bokorrímet képez. Radnóti rímeit néha igekötők vagy kötőszók alkotják, ragrím azonban sosem található. A sorok szótagszáma szabályosan váltakozik: 12 és 10. Mindig a versszak kezdő sora hosszabb (12 szótag). Az öt versszaknyi költeménynek a középső versszaka egyfajta töréspontot jelent. Itt 13 szótagra bővül az első sor („Ó, ez a kert is aludni és halni készül"), ami kissé megtöri a sorok ritmusát. Majd a hosszú magánhangzók lassítják le a versritmust: („rád milyen halál vár?"). Ezzel szemben a vers elején az *r* pergése és a hangutánzó, hangulatfestő szavak (zümmögve, borzol, rohan, megugró, ropog, roggyan, röpül) felgyorsítják a vers ritmusának lüktetését. Így az utolsó két versszak lassabb, melankolikusabb az első háromnál. Radnóti versében tehát az esztétikai funkció különös szerepet tölt be: a költemény hanghatása és jelentése nem különíthető el egymástól. A halálélménynek a természetre kivetített vonása mutatkozik meg a költeményében.

Radnóti Miklós az *Istenhegyi kert*ben az őszi kert melankóliájában, a természetbe belevetíti a körülötte zajló élet drámaiságát. Az elborongásnak s a felderülésnek a dialektikája ellenére a vers tónusa sötét, a halál tudata egyértelmű. A haláltudat Radnótinál fokról fokra kap mind konkrétabb tartalmat a sejtelemből, a megsejtésből, a fenyegetettség érzéséből bontakozva ki. A halál motívuma Radnóti tájköltészetében – ahol a táj egyszerre a kor és a történelmi időszak jele – már az 1936 előtti versekben is jelen van. A nagy tájversek első darabjában, az 1933-as *Táj, változással* című versben a természetet beárnyékolja a közelgő vihar, a béke világát nyugtalanítja a fenyegetés: „fa, madár és szél szipogó ije-

delme" járja be a változó tájat, „elfut a béke és kigyúl a világ." Radnóti érett költészete kezdetén a táj a *Háborús naplóban* így jelenik meg:

„Az ablakon haldokló darázs repül be,
alvó asszonyom álmában beszél,
a barnuló felhők széleire fehér
fodrokat fú a gyönge szél".

A „haldokló darázs" képe előre vetíti az *Istenhegyi kertben* leírt „halálosan" köröző méh látványát. Radnóti a tájba belerajzolja a haláltól rettegő ember képét, „aki tudatában van elkerülhetetlen és közeli halálának – s ezért a jelenlevő költővel együtt a táj is átalakul."[7] A természetben a táj szépsége és a kert nyugalma nem nyújthat többé menedéket, az ember védtelenné és kiszolgáltatottá válik. A vihar előtti csend pillanatnyi szépségeit festi meg a tájnak, mely azonban már nyugtalansággal telített. Abban a pillanatban gyönyörködik a tájban, mikor a tragédia előtt még egyszer, utoljára széttekint a világban, „s remegő gyorsasággal végigsimogatja az élet eddig fel nem ismert mindennapi szépségeit", de a halál állandó tudata „szemünk előtt új fényben cikáztatja végig a jelenségeket".[8] A társadalom, a kor fenyegetettségét érző ember és a természet egysége olvad össze ebben a versben. A „fiatal férfi" az egzisztenciális létet egy konkrét élet keretében tudja csak szemlélni, és éppen ezért lehetetlen a haláltól elszakadnia. A mozgalmas tájábrázolásban Radnóti a tájképet kimozdítja a statikus nyugalomból. Versében valóságos lelki konfliktusról szól, az erőszakos halál sejtelmét fejezi ki: azt fontolgatja, hogyan sújt le a halál, ha majd megérkezik.

Az *Istenhegyi kert* című költemény kompozícióját a rettegés és halálfélelem hangulata szabja meg. A vers építkezése lépcsőzetes: a szavak konnotációs tartalmát vizsgálva megállapítható, hogy egyre több az elmúlásra való utalás a versben. Az *alszik* ige a természeti halált idézi: a nyár „magára vonta szürke fátyolát". Az elsötétedő táj, a szürkület a napszak végét, az élet alkonyát is jelenti. Ezt az érzést fokozza az „öreg virág"-metafora, mely „félig halottan" az emberi lét végességét idézi, éppúgy, mint „a barackág", mely a „földre rogygyan". Az első két szakaszban a halálhoz közeli szavak jönnek elő (alszik, fényes ég, fátyol, halottan, föld), ezek az elmúlás képzetét építik föl: a beszélő csupán birtokos személyjelekben („kutyám") és névutós végződésekben („fölöttem", „köröttem") van jelen. Versszakról versszakra válik a hangulat egyre komorabbá. A harmadik versszak tartalmazza a nyugtalanító általánosítást: a kert elsötétedik, s a méh „halálos kört röpül". A negyedik szakaszban nem önmegszólításról van szó, hiszen a megszólított nem a beszélő. Mégis itt kapcsolódik a halál a személyes emberi élethez, s az egyéni haláltudat általánossá válik:

„S fiatal féri te! Rád milyen halál vár?
Bogárnyi zajjal száll golyó feléd,
Vagy hangos bomba túr a földbe és
Megtépett hússal hullsz majd szerteszét?"

A két kérdés a drámai szituációt a tetőpontra emeli. A szerkezet erővonala a negyedik versszak végéig fokozatosan emelkedik, majd az utolsóban lehanyatlik. Az ötödik strófá-

---

[7] Szabolcsi Miklós, *Radnóti Miklós halálos tájai*, Alföld, 1985/4,57.
[8] Kelemen János, *Járkálj csak, halálraítélt!* = In: *In memoriam Radnóti Miklós*, i. m., 150.

ban a beszélő már csak általánosságban fordul a kerthez („álmában” – „déli nap” – „esti öntözés”), azaz ciklikusan írja le az életet és a halált, az életből a halálba tartást és az új életre ébredést. A kérdező lírai én azonban kívül reked az élet-halál gondolatkörén: már nem személyes érintettségben van itt, csupán a „tanú” szerepe az övé. A vers kompozíciója így válik kerek egésszé.

Radnóti Miklós születésének centenáriumán érdemes felfigyelni miniatűr tájképére, költői képekben gazdag poétikájára, mely tökéletesen tükrözi kedélyállapotának hullámzását. Bár optimizmusát, túlélni akarását, humanista hitét még a halál árnyékában sem vesztette el; idilli tájképét beárnyékolja a halál sejtelme, így válik az elkomoruló természet, az elsötétedő táj az egyéni haláltudat kifejezőjévé. „Idill és tragikum senkinél sem egyesült még oly szervesen, mint épp őnála [...] Idill és halálfélelem: Radnóti vágyódása, hogy összebékítse költészetének két legfőbb sugallóját, sohasem teljesülhet be. Legfeljebb ott, ahol a halál bizonyossága ernyőzi a veszett idill emlékét.”[9]

[9] Sőtér István = In: Trencsényi – Waldapfel Imre, *Radnóti Miklós eclogái, In memoriam Radnóti Miklós*, i. m., 287.

GERGELY GÁBOR

Radnóti Miklós szubjektumalkotása eclogáinak dialogikus szerkezetében

„most már Te vagy te, az, kit nem tudsz elmesélni,
csak szelíden hagyod: kezdjük helyetted élni,
és úgy írod velünk szakaszos költeményed,
mint aki sose tűnt el, csak Valamivé lett…"

(Tandori Dezső: Verstöredék a könyv elé – Radnóti Miklósnak).

Dialógus és szubjektum viszonya a 20. század elején a magyar költészetben

A 20. század első felében a magyar líra szubjektumfelfogásában változás következett be, amelyet Kabdebó Lóránt azon helytálló megjegyzéséhez is köthetünk, miszerint a költő és a vers viszonya megváltozott az 1920-as évek második felében.[1] Kétségkívül Radnóti Miklós poétikájában is észrevehetőek azon változáshullám jegyei, melyek az *én*hez való viszony megváltozott helyzetét is jelentették. Kabdebó Lóránt *dialogikus poétikai paradigma*-elméletének (melyet főként Szabó Lőrinc *Te meg a Világ* kötete kapcsán vázolt fel) előzményeként tekinthető Tamás Attila *objektív líra*-elmélete, melyet – legalábbis a megfogalmazás szintjén – a személytelenséghez kötött. Szerinte a huszadik században egy újfajta költői attitűd jelenik meg a versekben, amelynek lényege, hogy a személyes élmény közvetlen nyelvi megformálását a tárgyak helyettesítik azáltal, hogy a lírai én élményanyagát tartalmazzák. Hozzáteszi: „az objektív líra darabjainak esetében is inkább csak objektivitás- látszatnak […] a kialakulásáról beszélhetünk.".[2] Az én-kijelentések ebből következő ritkulása (kivételnek számít Ady, például: „Dózsa György unokája vagyok én"), ugyanakkor a személyiség – pontosan a nyelvi kijelentés hiányának felértékelődése kapcsán – előtérbe kerülése hozza magával azt a fajta dialogikus poézist, amely egy újfajta minőségét adja az *én* megfogalmazásának. A *Te meg a Világ* című kötet nemcsak nyelvi szinten dialogizál (Tamás Attila írja a kötetről, hogy a személyiség nem az „én", sokkal inkább a „te" grammatikai értéke alapján nyer megszólítást), hanem egy más szinten is dialógust képez: az *én* eszmetörténetileg is felértékelődik, egy külön és önálló lehetséges világot alkotva. A korábban a történelembe, a közösségbe ágyazódott *ego* felszabadul: a homogenitást, az elbeszélői jelleget felváltja egy heterogén, dialogizált beszédmód (Kabdebó Lóránt hívta fel a figyelmet a költő verseiben megjelenő Max Stirner-hatásra).

---

[1] Kabdebó, 1996, 12.

[2] Tamás, 1975, 85.

Radnóti eclogáinak sajátos szubjektumalkotása nem csupán a műfaji hagyományoknak köszönhető. Jóllehet, az eclogák már eleve egy párbeszédes költészetbe ágyazzák a szövegeket, Radnóti korántsem a hagyományos módon teszi ezt, a szerepek az önmegszólítás lehetőségeit is tartalmazzák. Jacques Lacan írja a *tükör-stádium* kapcsán, hogy az *én*, amikor szembesül saját magával tükörképében, akkor el is idegenedik magától, s mintegy megtanul szerepekben élni, felveszi a társadalom által megkívánt *szociális én*t is.[3] Radnóti eclogáit olvasva azt tapasztalhatjuk, hogy a szerepek felvétele, játszatása – bár bizonyos szempontból eltávolítják, elleplezik a személyiséget – nem összeegyeztethetetlen az *én*re való rámutatás lehetőségével. Radnótinál a szerepek működése az önmegértés egyik sajátos folyamataként fogható föl, amikor is az *én* saját magában tükröződve nyer tanúbizonyságot magáról. Véleményem szerint tehát Radnóti eclogái illeszkednek ahhoz a késő modern lírai paradigmaváltáshoz, melyben a megszólalás dialogikus módja és a szubjektumhoz való viszonyulás megváltozása összefüggésben van.

Az elemzés határai

Az eclogák szubjektumalkotásának nyomon követésénél talán könnyebbséget jelent, hogy itt tapasztalható a versek leghitelesebb, leginkább elfogadható összetartozása Radnótinál: a költő maga is összefűzte a szövegeket a műfajon belüli számozással, ezen kívül pedig elmondható az eclogákról, hogy szoros belső összefüggés köti őket össze, valamint a nagyobb költői életművel is összefüggésben vannak.[4] Ha az eclogákról mint kisebb korpuszról beszélünk, akkor felmerül a kérdés, hogy mit tekinthetünk még és már nem hozzájuk kapcsolódó verseknek. Amikor a hiányzó hatodik eclogáról beszélnek, többféle variáció is előfordul. Pontosan a találgatást elkerülve nem szeretnék a hiányzó helyre – még csak feltételezés szintjén sem – egyetlenegy verset sem beilleszteni, jóllehet többen is próbálkoztak ezzel. Trencsényi-Waldapfel Imre a költő felesége által adott címmel megjelent *Töredék* című verset javasolta, Bori Imre pedig a *Sem emlék, sem varázslat* című verset. A külföldi kutatók közül D. Birnbaum csatlakozik Bori Imre véleményéhez; Emery George pedig egy 1984-es tanulmányában a *Nem tudhatom…*, illetve a *Nem bírta hát…* verseket jelöli meg, később azonban kibővítette saját listáját a *Sem emlék, sem varázslat*; a *Majális*; a *Töredék*; illetve az *A la recherche* versekkel.[5] Véleményem szerint azonban hozzákapcsolhatjuk az eclogák szubjektumfelfogásának vizsgálatakor a versekhez az *Előhang egy „monodrámához”* című verset is, hiszen azt láthatjuk, hogy nagyon érdekes megoldással kapcsolódik a *Negyedik eclogá*hoz (ezáltal a többihez is) – a szöveg szintű egyezések mellett.

Párbeszédesség, az én kettéosztottsága – önfeltárás

A következőkben azt szeretném vizsgálni, miképp viszonyul az *én* önmagához, képes-e önmagára reflektálni egyáltalán. Általánosságban elmondható, hogy Radnóti eclogáiban mindig van megszólított, olykor a párbeszéd ki is alakul a megszólító és a megszólított között. Bizonyos szempontból a *Száll a tavasz…*, vagyis az eclogák előhangjának is van megszólítottja. Az utolsó szakaszt ugyanis aposztrophikusnak mondhatjuk, azonban itt inkább

---

3 Lacan, 2002, 68.

4 Ferencz, 2005, 424.

5 Ferencz, 2005, 422.

egy általános megszólításról lehet szó, amelyben a költő próbál mindenhez szólni egyszerre, kiragadva egy-egy létezőt a világból. Az *Első ecloga* elején szereplő vergiliusi idézet véleményem szerint előrevetíti a későbbi, az eclogákban bekövetkező „többalakúságot". Az idézet, mint tudjuk, így szól: „Quippe ubi fas versum atque nefas: tot bella per orbem, tam multae scelerum facies: ...", azaz: „Itt, hol a bűn az erény, harcok dúlják a világot, oly sok alakban lép fel a vétek" (Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában). Érdekes, hogy a latin „facies" nemcsak alakot jelent, hanem külsőt, valaminek a látszatát, illetve arcot is. A szónak ez a többértelműsége, ha nem is jogosít fel bennünket, mindenesetre megengedi, hogy már egyfajta várakozással éljünk az olvasás megkezdte előtt a „többalakúságra, többarcúságra" vonatkozóan. Persze, nem lehet egyenes következtetést levonni a sok alakban, vagyis arcban megjelenő „vétek", és a dialogikus (vonatkozású) eclogákban megjelenő szerepek ekvivalenciájára vonatkozóan, mindenesetre egyfajta párhuzamosságot érzékelhetünk a későbbiekben a bűnök „többarcúságában" és a szubjektum „többarcúságában". Nagyon érdekes ebből a szempontból a *Negyedik ecloga*, melynek „prototípusánál", az *Előhang egy monodrámá*nál még az „egyszólamú" dialogikusság volt a jellemző, addig későbbi, eclogai változatában ezt már nyilvánvalóan egy dialogikus szerkesztésmód váltja fel, a szerepek megalkotásával. A két szerep a „Költő" és a „A Hang", amely már elnevezésében is egy romantikus elképzelést idéz fel az olvasóban, azaz azt a „belső hangot", amely az egyén belső, mélyebb (tudattalan) tartományába tartozik, kivetítve ezzel egy megkettőzött személyiséget. Azonkívül – ha nem is ismernénk a vers „elődjét" – feltűnő, hogy egyes mondatok grammatikai (szám-, illetve személybéli) egyeztetése nem egyértelmű. Az ilyen kétértelmű sorok mind „A Hang"-nál olvashatóak: „Egyszer el akart nyelni, – aztán kiköpött a tó." (engem/téged); „Mit gondolsz, miért vett mégis karjára az idő?" (engem/téged); „elnyugtat majd a mély, emlékekkel teli föld" (engem/téged). A szöveg kontextusból, ha jóindulatúak vagyunk, könnyen kiolvashatjuk ezeknél a soroknál a második személyt. Azzal azonban, hogy „A Hang" már egy személyiségen belüliségre utal, illetve hogy pontosan ennél a „bizonytalanul azonosítható" szerepnél fordulnak elő a nyelvi ambiguitások, nyugodtan élhetünk a gyanúperrel, hogy a sorok akár a szerepen belül saját magához is szólhatnak. Kulcsár-Szabó Zoltán szerint a szerep, amely feltételez egy másikat, éppen azt teszi lehetővé, hogy minden nyelvi kijelentés mögé oda lehessen képzelni annak végrehajtóját. Tehát a nyelvi működés szempontjából a szerep szinte saját maga teszi megfejthetővé (vagy elgondolhatóvá) a szubjektumot azzal, hogy felhívja a figyelmet önmaga „másságára", „álcájára". Amikor szerepekről beszélünk, akkor nyilván el kell vonatkoztatnunk a valóságos személyiségtől, és a szerep mibenlétét a szöveg tropológiájában kell keresni. Vagyis a lírai én a szöveg elmondásának performatív műveletével azonosítható.[6]

Wolfgang Iser a szöveg fikcionalitásának kapcsán beszél az *önfeltárásról*. Szerinte a szövegben lévő valóságot úgy ítéljük meg, mintha valóság lenne, de ez az összehasonlítás pusztán odaértett. Ami a szövegben van, az valami mással áll összeköttetésben. A szöveg önfeltárásakor rámutat saját fikcionalitására, ezáltal az ábrázolt világ idézőjelbe kerül, megváltozik a státusa. Iser a *mintha-konstrukció* fogalmát használja, ami tulajdonképpen leleplezi az álcát, ezáltal a szövegen belüli utalásokat már a szövegen túliakra (ha nem is kívüliekre) fogjuk érteni.[7] Véleményem szerint a *Negyedik ecloga* szerep-megoldása

[6] Kulcsár- Szabó, 2007, 82–85.

[7] Iser, 2001, 34.

összefügg a Iser-i *önfeltárás* mechanizmusával, illetve a *mintha-konstrukcióval*, hiszen pontosan azt látjuk, hogy a szerep megalkotása és játszatása nemhogy a szerepekben való gondolkodást/olvasást tenné lehetővé, hanem épp ellenkezőleg: annak megakadályozását váltja ki. Az a „hang", ami tulajdonképpen felidézi bennünk a beszélő „arcot" (hiszen metonimikus kapcsolat van a beszédet megformáló száj, illetve arc között), rájövünk, nem több mint egy „maszk", egy eljátszott szerep, amely mögött maga az „én" áll. Talán ez az a mozzanat, amely leleplezi a szubjektumot, de annak csak létezését, hiszen megragadni, rámutatni nem tudunk. Melyik az igazi, melyik az álarc? Hiszen pontosan arról van szó, hogy mindkét szerep a másikra mutat, mégse lehetne azt mondani, hogy a szubjektum ez vagy az. Inkább annak csak a létezésére, illetve megkettőzött állapotára tudunk következtetni. Kulcsár-Szabó Zoltán írja a hermeneutikai dialógusfelfogás kapcsán, hogy a „más általi önmegértés" (itt Hans Robert Jauss fogalmát használja), tehát a másik megértése mint az önmegértés feltétele igényt tart a nyelv performatív működésére, hiszen az önmegértés belső folyamata mindig a másik által bekövetkező meggyőződés.[8] Vagyis azok a szerepek, melyek a performatív nyelvi aktusokhoz köthetőek, nem idegenek attól a dialógusfelfogástól, hogy csak önmagukat magyarázzák. Ez azért érdekes, mert ha megfigyeljük, akkor a *Negyedik ecloga* dialógusában egyáltalán nem egy vitaszerű, kérdés-válasz formájú párbeszéd tanúi lehetünk, hanem olyan, mintha egy folyamatos monológot olvasnánk, a különböző szerepek szövegei kiegészítik, magyarázzák egymást. Az első strófában a „Költő" mondja: „S tüdőm erősödött csak, hogy annyit bőgtem én". Ezt a kijelentést nem cáfolja vagy kérdezi tovább „A Hang", hanem inkább folytatja (ezt mutatja a mondat eleji kötőszó is): „S a vörheny és a kanyaró / vörös hullámai mind partradobtak.". A harmadik strófában a „Költő" mondja: „Szabad szerettem volna lenni mindig / s őrök kisértek végig az uton.", ezt mintegy megtoldja „A Hang", aki még többet is tud a „Költő" álmairól, szebb napjairól: „Jártál szellőtől fényes csúcsokon". „A Hang" befejezetlen nosztalgiáját (erre utal a mondatvégi három pont) egészíti ki a szomorú jelennel a „Költő": „s egyszer kezedre szállt egy nagy szarvasbogár…"- „Rabságból ezt se látni már.". A „Költő" hetedik versszakban használt képeit („Még csönd van, csönd, de már a vihar lehell, / érett gyümölcsök ingnak az ágakon.") a tizedik versszakban „A Hang" veszi át: „Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik; / elnyugtat majd a mély, emlékekkel teli föld.". Elmondható tehát, hogy a párbeszéd során a szerepek inkább kiegészítik egymás mondanivalóit, tehát egységes látásmód jellemző a két szerepre, ami összefogja a két szerepet tematikus szempontból is.

Alakmás és halálmotívum – önmegörökítés

A szerepek megléte, illetve – a fentebb érvekkel alátámasztott – kettéosztott szubjektum felidézi a *doppelgänger* (alakmás) fogalmát is. Helmuth Plessner így ír a megosztottságról: „A szerepet játszó egyén vagy a társadalmi szerep hordozója nem azonos a szereppel, de nem is gondolható el attól elválasztva anélkül, hogy megfosztanánk ember voltától… Csak önmaga másikja révén lehet – önmagánál. […] A doppelgängernek mindig megvan az a lehetősége, hogy megfeledkezzen doppelgängerségéről"[9]. Plessner szerint az ember természetes tulajdonsága a szerepek felvétele, s a kettősség állapota a szubjektum központ

[8] Kulcsár-Szabó, 2007, 209.

[9] Wolfgang Iser idézi Helmuth Plessnert (l. Iser, 2001, 110.)

nélküliségéből fakad. Plessner nem fogadja el a lacani elméletet, miszerint az eredeti *mag-én* önmaga fölosztását szemléli önmaga tükörképében, hanem azon az állásponton van, hogy az én soha nem képes önmagát megismerni, pontosan a központ nélküliségé miatt, amely pedig éppen a saját önmegalkotása során bekövetkező folyamatos korlátáthágások miatt van.[10] Amíg tehát Lacan szerint van egy biztos pozíciója a szubjektumnak, amiből képes szemlélni magát, addig Plessner szerint a szubjektum „eredetisége" eldönthetetlen, hiszen nincsen központi pozíciója. Ez utóbbi alapján elmondható, hogy egyik „arc"-ról sem tudjuk biztosan, hogy nem „álarc"-e valójában. Az eclogák esetében láthattuk, hogy egyáltalán nem eldöntött az, hogy melyik „én" az igazi, hiszen itt inkább egyfajta önmegismerésről, illetve önmegismerési folyamatról van szó, ahol nem a szubjektum kijelölt helyének konkrét megállapítása a tét, hanem a szubjektum milyenségének a felderítése. Ez pedig – akárhogy is legyen – egy tükörpozícióból lehetséges, hiszen nincs szükség az eredetiségnek az eldöntésére (éppen ezért sohasem tehetjük fel a lokalizáltságra vonatkozó kérdést). Még érdekesebb a helyzet akkor, ha a tükrözési/dialogikus technika folyamán – például egy idézet kapcsán – újabb tükör motívumokkal találkozunk, hiszen még inkább megtöbbszöröződik a szubjektum – viszont a megismerési folyamatot ez egyáltalán nem „rongálja".

A doppelgänger irodalmi hagyományához hozzákapcsolódott a halál motívuma is: ha az egyén találkozik alakmásával (hasonmásával), akkor az a személy közelgő halálát jelenti.[11] Az orosz irodalomban Dosztojevszkijnél olvashatunk erről *A hasonmás* című könyvében, de a magyar irodalomban is van erre példa: Babits Gólyakalifájában a megosztott személyiségű egyén rejtélyes halálával fejeződik be a regény. A doppelgänger-lét tehát képes fel/előidézni a halált, ami az (egyik)*én* megszűnését jelenti. Az önmegismerés folyamatában ez a halál tulajdonképpen a sikerre jutást jelenti, hiszen a halál pillanatában a személyiség eljut a felismerés kegyelmi pillanatához, amikor is felderül a szubjektum valódi *én*je. Ez a pillanat azonban mihelyst megszületik, rögtön véget is ér. Így a megvilágosodott *én* – bár eljut önmagáig, és képes kijelölni magát, abban a pillanatban azonban véget is ér: így csak a felismerhetőség utáni vágy az, ami megragadható.

Érdekes, hogy Freud ír az életösztön mellett a halálösztönről is. Szerinte a halálösztön a születés és a halál ciklikus folyamatáról való, egyfajta veleszületett tudásból származik.[12] Radnóti eclogáiban, mondhatni, központi szerepet foglal el a halál motívuma. A *én*nel kapcsolatos halál-motívumok összefüggnek egyfajta szabadságképpel. A „doppelgängermítosz" (a hasonmással való találkozás után bekövetkező halál) talán legjobban a *Negyedik eclogá*ból érezhető ki. Azzal ugyanis, hogy „Költő" és „A Hang" szerepek kapcsán egyfajta duplikációra került sor a szubjektumnál, mintha egyfajta „halál-tudat" is bekövetkezett volna, ami azonban összekötődik a szabadság (új élet lehetőségének) érzésével. Először csak sejtelem formájában („Még csönd van, csönd, de már a vihar lehell [...] A fák között már fuvall a halál."), később már a bizonyosság szintjén fogalmazódik meg a halál közelsége („És már tudom, halálra érek én is"). A halál-érzet megfogalmazódása után közvetlenül reményteli sorokat olvashatunk: „Szabad leszek, a föld feloldoz". Mintha a halál egy olyan *határátlépő aktus* (Wolfgang Iser a szöveg fikcióképző/határátlépő aktusaként

[10] Iser, 2001, 111.

[11] Britannica Hungarica, 1996, 317–318.

[12] Freud, 2003.

használja az *önfeltárás* fogalmát is) lenne itt, amely eljuttatja az *én*t egy szabadabb állapotba. Ez a szabadabb állapot jelentheti talán azt a kiteljesedést, ami a lírai ént a költészetben feloldja: emlékké, költészetté válik. A költészet halhatatlanságába való vágyódásról lehet szó, s a „Költő" utolsó sora is erre vonatkozhat: „Szállj fel, te súlyos szárnyú képzelet!". Az önmegörökítés gesztusa figyelhető meg a *Harmadik ecloga* utolsó strófájában is: „nem jelzi halom porainkat, / sem nemesívű szép, görög urna nem őrzi, de egy-két / versünk hogyha marad…". Rimóczi-Hamar Márta felfedezése, hogy az előbb közölt idézet párhuzamot tart Vergilius *Ötödik eclogá*jával, ahol is az elképzelt sírdombon közölt sírfelirat szövege is közölve van: „Én, ki az erdőkből hírem felvittem az égig, / Alszom alant, szép nyáj százszor szebb pásztora, Daphnis". A sírfelirat Daphnisé, akit a görög bukolikus költészet megteremtőjeként tartanak számon. Daphnis – ahogyan azt Mopsus is elénekli – Hermész és egy nimfa gyermekeként született, s nimfák és pásztorok nevelték fel őt. Miután meghalt, Hermész magával vitte az Olümposzra. Az, hogy „hírem fevittem az égig" – egyben a költészet megdicsőüléseként is olvasható. Azonban érdemes a sírfeliratok nyelvi mechanizmusára is odafigyelni: Kulcsár-Szabó Zoltán Jesper Svenbrót említi, aki a sírfeliratot mint hangkölcsönzési technikát vizsgálta.[13] A sírfeliratoknál ugyanis a felirat olvasása közben az olvasó hangja eszközzé válik, amely áthidalja a halál és halhatatlanság közötti szakadékot, vagyis a sírfeliratokban maga a szubjektum szólal meg. A *Negyedik eclogá*ban egy a görög sírfelirathoz hasonló – a halandóságot meghaladó, és a halhatatlanságba „bevéső" – gesztus, amikor „A Hang" mondja a „Költő"-re válaszolva („Az írótáblák elrepedtek."): „az égre írj, ha minden összetört!". Az *Első ecloga* végén is megjelenik az önmegörökítés mozzanata: a „Költő" olyan, mint a kivágásra érett tölgy, mely tudja, hogy ki fogják vágni, és: „várja, de addig is új levelet hajt.". A *Nyolcadik eclogá*ban a „Próféta" és a „Költő" szerepe hasonul egymáshoz: „Próféták s költők dühe oly rokon". A „Próféta" szava fennmarad („Ismerem ős dühödet, mert fennmaradhatott, amit írtál."), mert ő az isteni akarat (és itt akár „szó"-t is írhatunk, hiszen az isteni megnyilatkozás performatív értékű: „És monda Isten: Legyen világosság: és lőn világosság." (Mózes elő könyve, 1:3) képviselője, Isten szócsöve. A „Próféta" tulajdonképpen maga az írás (ami fennmarad) jelképe: „S látni szeretném ujra a bűnös / várak elestét s mint tanu szólni a kései kornak". A tanú szerep tehát a hitelességet, az „ottlévőséget", a fennmaradást szimbolizálja, s az, hogy a „Költő"-nek felkínálják a lehetőséget a tanú szerepére, egyben az írás fennmaradására vonatkozó garanciát is jelenti („Jöjj hirdetni velem, hogy már közelít az óra, / már születőben az ország").

Az önmegörökítés motívuma szempontjából érdekes lehet az *Ötödik ecloga*, amely egyik érdekessége, hogy paradox módon az írásképtelenség panaszos hangulatában született. A terjedelmet tekintve is ez a legrövidebb ecloga, s ráadásul az ecloga megjelölése után ezt olvashatjuk: „Töredék". A vers Bálint György emlékét idézi, a költő barátjának az eltűnéséről, halálának sejtéséről szól. Termékeny lehet azonban úgy olvasni a verset, mintha önmaga alakmásának haláláról is szólna a vers. Hiszen egyfolytában csak mentegetőzésről olvashatunk: „Másról, *másról* igyekeztem / írni, hiába! Az éj, ez a rémes, rejtekező éj / rámszól: róla beszélj. / És felriadok, de a hang már hallgat […] Eltüntél.". És valóban: a „hang", vagy a másik szerep, amelyről eddig olvashattunk, eltűnt. A *Száll a tavasz…* című versben a költészet megszólaltatásáról olvashattunk mint „költői program-

[13] Kulcsár-Szabó, 2007, 52.

adásról", s az első három eclogában is arról olvashattunk, hogy mennyire fontos a lírai énnek a „továbbélés", az önmegörökítés, az a szabadság, amely a költészet továbbélésében valósul meg. A halál a *Negyedik eclogá*ban egy olyan transzgresszív aktusként fogalmazódott meg, amely feloldja a különbséget a világ és a költészet összeegyeztethetetlensége között, s amely összefonódik egy szabadság-érzéssel. Az *Ötödik eclogá*ban azt figyelhetjük meg, hogy a halállal kapcsolatban fogalmazódik meg az írásképtelenség: „de a hang már / hallgat, akár odakint Ukrajna mezőin a holtak."; „úgy érzem testi valódat, / mint a halottakét – / Mégsem tudok írni ma rólad!". A halál, amely az „arcot" öltött szereppel (amelyhez a „hang" is illeszkedett) kapcsolatban a *doppelgänger*nél fogalmazódott meg, itt is előfordul tehát, mintegy beteljesítve azt a „mítoszt", amely az alakmás megjelenésekor bekövetkező halálra vonatkozott. Ebben a versben – ha kicsit merész gondolatmenettel – a gyászolt barát képét a megkettőződött szubjektum egyikének, az alakmás „arcának" veszszük, akkor világossá válik, hogy miért kapcsolódik össze annyira szorosan az írásléptelenség és a halál motívuma egymással. Az alakmás halála a szubjektum magára találásának pillanata és egyben elvesztése is. Az „írásképtelenség" ezt szimbolizálhatja. Az írás képtelensége – láthatjuk – nem magának az írás folyamatának teljes lehetetlenségét jelenti, hiszen az azt jelentené, a vers meg sem születhet. Itt – ahogyan arra az alcím is utal – az írásnak, azaz a beszédnek a töredékességéről van szó, hiszen megszűnt az a fajta „visszhang", amely eddig az én létezésének bizonyításaként szolgált, amely tükröt mutatott a szubjektum önnön létére. Most, hogy nincsen „szerep", akivel tudna egyesülni az „én", a következő stádium az írás/beszéd töredékessége, fogyatékossága. Erről az értelmezési oldalról megközelítve érthető, miért nem születhetett meg – ha nem született meg – a hiányzó hatodik ecloga, hiszen az „arc- és beszédnélküliség" a szubjektum eltűnését jelenti.

Az Előhang egy „monodrámához" énképe

Radnóti, amikor megírja a *Negyedik eclogá*t, akkor nemcsak hogy saját magától vesz át mondatokat, szövegrészeket, hanem át is dolgozza azokat, mondhatjuk: parafrazálja, újraértelmezi saját költészetét, saját magához való viszonyát. Az 1941 tavaszán megírt költemény, az *Előhang egy „monodrámához"* ugyanis a későbbi, 1943. március 15-i *Negyedik ecloga* „prototípusa", azaz első változata, hiszen szinte szóról szóra ugyanazok a verssorok olvashatók mindkét versben, némi módosítással, illetve kihagyással.[14] Emellett az 1941-ben keletkezett vers kapcsolatot tart fogalomhasználatában, témájában a *Második eclogával* is. A verset Radnóti kedvesének, Görög Ilonának (a versnél csak „Ilonának") ajánlja, amely része lett volna egy „kollektív drámának" (*Én és a világ* címmel). Ezt a színjátékot közösen állították össze: író, költő, rendező, drámaíró, színész egyaránt részt vett benne, a mű azonban befejezetlen maradt. A közösen összeállított szöveget Nagypál István írta, a cselekményt Görög Ilona építette fel.[15]

E tekintetben én az *Előhang egy „monodrámához"* című verset az eclogákhoz tartozónak gondolom, s ezért is tartom fontosnak az elemzését. Már maga a cím felveti a vers alapvető szerkezeti problémáját, azaz hogy paradox helyzettel van dolgunk: egy dráma, amely egyszemélyes, amelyből hiányzik a párbeszéd. A megszólítás azonban itt is jelen

---

[14] Megjegyzendő, hogy az 1943. március 12-én született Kis *nyelvtan* szintén az *Előhang egy „monodrámához"* című vers része (mondhatnánk: abból egy kivágás vagy idézet).

[15] Kocsis, 1984.

van az ajánlás által („Ilonának"). Ezzel már megteremt a költő egy formális dialógushelyzetet, azonban hasonló a helyzet Vergilius *Második eklogájá*hoz: egy olyan dialógushelyzet állt föl, ahol – bár van megszólított – a megszólításra kijelölt személy nincs jelen a beszéd alkalmával. Így lesz tehát – egy nagyon kreatív szóhasználattal – a dialógusra előkészített vers „monodráma", ahol a szubjektum ismét önmagát kísérli megközelíteni. A versszituáció tehát már előkészíti azt a „tükörszerkezetet", amelyben a szubjektum képes önmagára reflektálni. A versindítás egyébként pontosan a kérdésfeltevés hiányára világít rá, ami kissé „jogtalan" számonkérés akárkitől is, hiszen a beszédképtelenség állapotában lévő magzat már eleve elveti a válaszadás lehetőségét, így tehát paradox volna, ha teljesülhetne a költő vágya („Kérdeztek volna magzat-koromban..."). A párbeszédességre való képesség hiánya komoly egzisztenciális problémával fonódik össze a versben. Pontosabban: az egzisztencia ténye az, ami problémává válik, nem pedig a létezésnek például a jobbá tétele: „nem kell a világ!". Megfigyelhető, hogyan választja el magát a szubjektum attól, ami körülveszi őt, amiben létezik, de amiben ki is teljesedik, aminek részese is egyben: a világtól. Ez a fajta szubjektumábrázolás talán leginkább hasonlítható Heidegger *Dasein* fogalmához, hiszen Radnóti saját létezését valóban egy olyan átfogó szubsztanciától határolja el, amitől azonban nem tudja mentesíteni magát: a világban való létezés nem vonható ki a világból, hiszen akkor már megszűnne önmaga lenni. Radnótinak a vers eleji „magzat-kora" így nyer transzcendens jelleget magának, így tud felemelkedni egy olyan külön „szférába", amely mintegy hermetikusan elzárja magát a „világtól", attól, ami születése után viszont lényének meghatározó része lesz.

Radnóti mégis megfogalmazza azokat a tematikus „csomópontokat" vagy ellentétpárokat, ami alapján elhatárolja magát attól, amiből egyébként kivonni nem tudja magát. Az első öt versszakban lényegében a *testiség*nek a megfogalmazása áll a központban. Az első versszakra úgy érvényes az előbbi kijelentés, hogy mintegy ellenpozícionálja magát, ellentétezi magát a későbbi felnőttkorral, amiről az ötödik versszakba ír: „Születtem. Itt vagyok. / Felnőttem. S mire?" A felnőttséghez – amivel szervesen összekapcsolódik a születés ténye, amint az az ötödik versszakban is megfogalmazódott, és ami már önmagában sejteti a későbbi „megoldást", szabadságot – hozzákapcsolódnak, azzal együtt járnak bizonyos betegségek, illetve kellemetlenségek: „tüdőm erősödött csak, / hogy annyit bőgtem én"; „A vörheny és a kanyaró / vörös hullámai mind partradobtak. / Egyszer el akart nyelni,- / aztán kiköpött a tó..."; „S a szív, a máj, a szárnyas két tüdő, / a lucskos és rejtelmes gépezet / hogy szolgál... ó miért? S a bimbózó virág – / nem nyílik még húsomban most a rák".

Egy másik tematikus „csomópont" lehetne a hatodik, hetedik, nyolcadik, kilencedik versszakok, melyekben a testiség, a test ellenpontjaként fogalmazódik meg a *természet* maga, a természetben való élet, sőt: az azzal való egyesülés vágya fogalmazódik meg: „A madár tudja tán, hogy mi a szabadság, / mikor fölszáll a szél alá / és ring az ég hullámain."; „A hegyek tudják, hogy mi a méltóság, / hajnalban, alkonyatkor is, / a lomhán elheverő hegyek..."; „Hegy lettem volna, vagy növény, madár...".

Egy harmadik „csomópont" alakul ki, ami összekapcsolódik a testtel, a testiséggel: a szám, a gép, a pénz, tehát azok a dolgok, amik az *emberi tevékenység eredmény*ként jöttek létre (szemben a természettel). Ez már a negyedik versszakban is érezhető: „a lucskos és rejtelmes gépezet / hogy szolgál...". Aztán megfigyelhető ez még a tizedik, tizenegyedik, tizenkettedik és tizenharmadik versszakokban: „Kérdeztek engem? Számbavet-

tek. / Ó a szám… a hűvös és közömbös! / Nem érdeklem, nem gyűlöl, nem szeret, / csak-megfojt."; „Nézd, én *vagyok*. Nem egy, nem kettő, / nem három és nem százhuszon-három. / Egyedül vagyok a világon." Aztán a tizenkettedik versszakban: „Én *én* vagyok. / S te nem vagy *te*, s nem vagy *ő* sem. / Gép vagy. Hiába sziszegsz. Én csináltalak.". A tizen-harmadik strófában: „Pénz vagy. Hiába sziszegsz!".

Mindenképpen vonzó az az álláspont a vers értelmezésében, hogy a már előbb említett test, testiség, illetve az ezek köré épülő, csoportosuló fogalmak az ellentétpárját képzik az *én*nek (s az előbb ezt is állítottam). Annyiban igaz ez, hogy a transzcendens ego valóban elutasítja, megtagadja magát az őt körülvevő dolgoktól, melyek saját *én*jét veszélyeztetik (a számbavétel többek közt – annak tudatában, hogy ismerjük az ide értendő történelmi vonatkozásokat – az egyén, az egyediség feloldódását is jelenti a nagy egészben, ahol csupán egy névtelen alkatrész egy őt uraló gépezetben: „Ó, a szám… a hűvös és közömbös!"). Azonban nem mondhatjuk mégsem azt, hogy a test, a gép, a pénz az egyedi *én* ellenkezője lenne, hiszen a költői szubjektum többször is elutasítja a bármiféle összeköttetést ezekkel, olyannyira, hogy még csak oppozícióba sem lehet őket állítani vele: „S te nem vagy *te*, s nem vagy *ő* sem."; „Szétszedlek és te *nem vagy*". Émile Benveniste, francia nyelvész a saussure-i rendszert továbbgondolva alakította ki saját elméletét a nyelvbe ágyazott szubjektumról. Szerinte az ember a nyelvben és a nyelv által konstituálódik szubjektumként: az az *Ego*, aki *ego*-t mond. Az öntudat csak akkor lehetséges, ha azt az egyénnel szemben álló váltja ki, vagyis: mindig valakihez intézve mondom ki az *én*-t, s az éppen aktuális beszédben a másik lesz a *te*, aki szemszögéből viszont fordítva érvényes ugyanez.[16] Pontosan ezt fogalmazza meg Radnóti a tizenötödik strófában: „Én *én* vagyok magamnak, / s neked én *te* vagyok. / S te *én* vagy magadnak, / *két külön hatalom*.". Benveniste a nyelv által létre hozott szubjektumról szóló tanulmányában megjegyzi: „A harmadik személy csakis a beszélő „én"-nel való oppozícióban létezik és ebben a viszonyban jellemezhető, mivel az „én" az, aki beszédében „nem személy"-ként helyezi el. Az *ő*…-vel kezdődő formák abból merítik értéküket, hogy szükségszerűen egy „én" által kimondott diskurzushoz tartoznak."[17]. A nyelvnek ezen szubjektumot működtető mechanizmusából kiindulva világossá válik az, miért nem mondható, hogy a versben a költői én ellentéteként foghatóak föl a köré épülő, rá veszélyes, létét fenyegető dolgok. Mindenesetre, amikor a szubjektum kijelenti magáról azt, hogy „Én *én* vagyok", akkor az némiképp zavart okoz az olvasóban. Az ugyanis, hogy önmagát individuumként értelmezze (ami teljesen érthető, hiszen e kijelentése előtt még ennek a figyelmen kívül hagyásáról számolt be), az a nyelvi működésben a másikkal való „tükörpozíció" felvételét jelenti. Ennél a kijelentésénél azonban – jóllehet ez egy elterjedt, ám paradox nyelvi sémára épülő nyelvi kifejezés – csak önmaga létének bizonytalanságát hangoztatja, ami leginkább abban áll, hogy az önmagával való ellentétes pozíciót keresi, vagyis saját magát úgy próbálja meghatározni, hogy saját magára hivatkozik. Ha maradunk az előbbi „tükör"-metaforánál, akkor azt is mondhatnánk, hogy önmaga tükörképéhez szól.[18] S valóban, egyfajta öntükröződésnek a tanúi lehetünk, szinte visszhangoznak önmagukban a szavak: „Én *én* vagyok. Én *én* vagyok. Én *én*." (tizenharmadik strófa); majd a tizennegyedik szakaszban: „Én *én* vagyok, én *én* vagyok, / megőrü-

[16] Benveniste, 2002, 60.

[17] Benveniste, 2002, 64.

[18] Jól idevág Jacques Lacan tükör-stádium elmélete (l. Lacan, 2002.)

lök, / én *én* vagyok, én én… / megcsúszom a végén!”. Szinte tökéletesen tükröződnek vissza a szavak, kifejezések, s a referencialitásnak ez a fajta hiánya (hogy a szubjektum magán kívülre képtelen bármire is mutatni) már-már őrületet okoz (jól idevág, hogy rögtön ezt követően, a már idézett tizenötödik szakaszban tisztázza saját pozícióját, illetve másoknak az *én*nel való viszonyát).

A vers végén a költő közelgő haláláról beszél, illetve élni akarásáról („Élni szeretnék!”): itt ismét egy ellentmondásba kerülhetünk, hiszen az elemzés elején még az *ego* lételutasításáról volt szó. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy mit is jelent pontosan az *én* élni akarása, akkor láthatjuk azt, hogy valójában nem történt semmilyen ellentmondás. Ha ugyan nem is áll kontrasztban a „világgal” (hiszen ez a „világtól” való függését jelentené a költőnek, illetve a világban való jelenlétét), mégis igyekszik attól elkülöníteni magát a lírai én. Erre vonatkoznak az elutasító sorok: „Lélek vagyok. Arkangyalok égi haragja / ég bennem, riaszt a világ.”; „Dögölj meg, dögölj meg, dögölj meg hát világ.”; Ugyanakkor arról is értesülhetünk a versből, hogy az *ego* transzcendens szférában helyezkedik el, szemben a világgal, a világban lévő dolgokkal. Erre utalt már a vers elején szereplő „magzat-lét”, ami még teljes elzárt a környezetétől, illetve erre utal a vers végén olvasható „önmeghatározás” is: „Lélek vagyok”. Hasonló dualista gondolkodásmód fedezhető fel a Bibliában is, amikor a Világ és a Isten országának különválasztásáról olvasunk: „Mert tudjuk, hogy ha e mi földi sátorházunk elbomol, épületünk van Istentől, nem kézzel csinált, örökké való házunk a mennyben.” (Pál második levele a Korinthusbeliekhez, 5:1). Nem idegen tehát a versbéli szubjektum fölépítése a keresztény elgondolástól, hiszen amikor a közelgő halál tudatában ezt olvassuk: „Lélek vagyok. Élni szeretnék!”, akkor önkéntelen a halál utáni életre asszociálunk. A keresztény felfogásban a halál és az élet fogalmai eltérnek a hétköznapi vagy általában vett filozófiai értelmezésektől. Az Újszövetség – Jézus feltámadásával – átértelmezte a klasszikus filozófiai fogalmakat. A halál többé már nem a megsemmisülést, a végleges elpusztulást jelenti, hanem egy átmenetet, az életnek egy szakaszát, de semmiképp nem a végét. Ez a „halál” akár már a „világ” megtagadásának pillanatában is bekövetkezhet (hiszen a lélek „meghal” a világ számára). Erre utal Pál apostol is: „Élek pedig többé nem én, hanem él bennem a Krisztus” (Pál leve a Galátziabeliekhez, 2:20.).

A lírai énnek tehát egy továbbélésre irányuló vágyáról olvashatunk, ami viszont már egyértelműen egy szellemi síkban igényli folytatását: „Ringass emlékekkel teli föld. / Takarj be! védj, villámmal teli ég! / Emelj fel emlék!”. Akár egyfajta utalásként is értelmezhetjük ezeket a sorokat azon igény megfogalmazására vonatkozóan, hogy a költői én, a szubjektum – amely a nyelv által teljesedik ki – tovább élhessen az emlék, azaz a (saját) költészet fennmaradása által.

Tanulság

Az eclogák szövegeinek szubjektumvizsgálata korántsem rendelkezik egyértelmű célokkal, hiszen amellett, hogy a filozófusok egyre inkább elbizonytalanodnak a szubjektum megragadásának bizonyosságát illetően, még az sem feltétlenül eldöntött, hogy aki a szubjektum vizsgálatával kíván foglalkozni, az tulajdonképpen mit keres. Jacques Derrida még abban is bizonytalan, hogy a „ki?” kérdésre felelve hozzáférhetnénk a vágyott szubjektumhoz. Nietzsche és Heidegger még hitelt adva a „ki?” kérdésnek, kivették azt a szubjektum dekonstrukciójából. A modern kutatások egyre inkább a szubjektum helyének vagy nem-

helyének a meghatározására irányulnak. Jobb híján az „én-kijelentések" figyelembe vételével dolgoztam, illetve azokkal a motívumokkal, amik ezekhez tartoznak (például a „magzat-lét" transzcendenciája vagy az „én"-nel feleselgető „hang"). A (szövegben működő) szubjektum szinonimájaként használtam a „lírai én", „vers-én", illetve „én" kifejezéseket. A „vers-én" egyik lehetséges jellemzése, hogy olyan csomópontokat keresünk, amelyek valamivel szemben határozódnak meg (a *Negyedik eclogá*ban, illetve az *Előhang egy „monodrámához"* című versben ezek a „csomópontok" szépen megfigyelhetők). A szubjektumra a szövegben konkrétan rámutatni nagyon kockázatos, inkább csak annak jellemzésével próbálkozhatunk – azt is körülhatárolva, csomópontok mentén keresve.

Az eclogák sajátos, párbeszéd formájú szerkezete, úgy gondolom, joggal értelmezhető egy önmegértési folyamat szerkezeti sémájaként, ami ha nem is fedi fel a keresett szubjektumot, de utal rá (például megszólítja magát). A szubjektum ezen dialogikus megnyilvánulásai véleményem szerint beilleszthetők a 20. századi modern magyar líra dialogikus poétikai vers-értelmezésébe is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Benveniste, Émile: Szubjektivitás a nyelvben. In: A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény. 59–64. Szerk. Bókay Antal, Vilcsek Béla, Szamosi Gertrud, Sári László. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

Britannica Hungarica Világenciklopédia (V. kötet): „doppelgänger" címszó. Főszerk. Halász György. Magyar Világ Kiadó, 15. kiadás, Budapest, 1996.

Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz. 421–442. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Freud, Sigmund: Túl az örömelven (A halálösztön és az életösztönök). In: Válogatás az életműből. 495-550. Válogatás, előszó, ismertető szöveg, jegyzetek, bibliográfiai összeállítás Erős Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003.

Iser, Wolfgang: A reneszánsz pásztorköltészet: az irodalmi fikcionalitás iskolapéldája. In: A fiktív és az imaginárius. 44–117. Osiris, 2001.

Iser, Wolfgang: Fikcióképző aktusok. In: A fiktív és az imaginárius. 21–43. Osiris, 2001.

Kabdebó Lóránt: Vers és próza a modernség második hullámában, Argumentum, Budapest, 1996.

Kocsis Rózsa: Bűnből feloldó irgalom. *Napjaink*. 1984/4. 30–31.

Kulcsár-Szabó Zoltán: Allegorézis, ismétlés, dialógus. In: Metapoétika. Nyelvszemlélet és önprezentáció a modern költészetben. 202–221. Kalligram, 2007.

Kulcsár-Szabó Zoltán: „Én" és hang a líra peremvidékén. In: Metapoétika. Nyelvszemlélet és önprezentáció a modern költészetben. 80–143. Kalligram, 2007.

Kulcsár-Szabó Zoltán: Irodalmiság és medialitás a költészetben. In: Metapoétika. Nyelvszemlélet és önprezentáció a modern költészetben. 13–55. Kalligram, 2007.

Lacan, Jacqes: A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra. In: A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény. 59–64. Szerk. Bókay Antal, Vilcsek Béla, Szamosi Gertrud, Sári László. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

Radnóti Miklós összegyűjtött versei és műfordításai. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Szent Biblia. Fordította Károli Gáspár. Kiadja a Magyar Bibliatársulat, Budapest, 1996.

Tamás Attila: Személytelenség a költészetben. Az objektív líra. In: Líra a XX. században. Műelemzések könyvtára. 79–88. Tankönyvkiadó, Budapest, 1975.

Vergilius összes művei. Fordította Lakatos István. Magyar Helikon, Budapest, 1967.

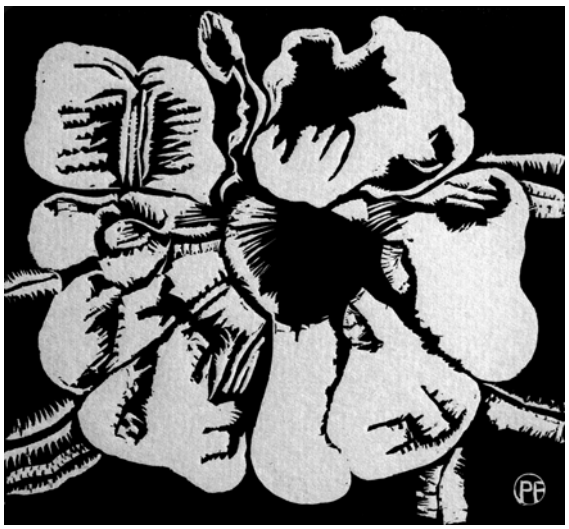

Radnóti Miklós

Május

Szirom borzong a fán, lehull;
fehérlő illatokkal alkonyul.
A hegyről hűvös éj csorog,
lépkednek benne lombos fasorok.
Megbú a fázós kis meleg,
vadgesztenyék gyertyái fénylenek.

TURI TÍMEA

Hazugság és formahűség

AZ *IKREK HAVA* MINT AZ ÖNÉLETÍRÁS SZÜLETÉSE

Radnóti Miklós legismertebb prózai munkáját az életmű lírai mérlegén szokás megítélni, a költő emlékezete azonban nem csupán a kiemelkedő lírai teljesítmény miatt homályosíthatja el a prózaíróét, hanem azért is, mert az *Ikrek hava* – ahogy Radnóti más széppróza írásai – hangnemében meghatározó a lírai modalitás. „Ebben a kisregényben vagy hosszabb elbeszélésben, melynek alcíme Napló a gyerekkorról, sok szó esik költészetről [...]. De e közbeiktatott részek nélkül is ki lehet találni, hogy költő írta",[1] írja Vas István igen korai recenziójában, 1940-ben. Vas szerint az különbözteti meg a regényt (és a tudományt) a költészettől, hogy előbbi elemez, tehát leleplezi a bonyolultságot, miközben „a költő előjoga, hogy az életet bizonyos nemes és sűrített értelemben egyszerűsítse".[2] Az *Ikrek havát* tehát az egyszerűsítés alakzatai – elsősorban múlt és jelen egyidejűsítése – miatt értékeli költői prózának. „Mint ahogy a próza verssé, olyan észrevétlenül finomul a kemény és komor valóság lágy és idilli költészetté."[3]

Az életműben való elhelyezés igénye a költői munkásság és az életmű motivikusan is meghatározó traumák viszonylatában vizsgálja a kisregényt. „Az *Ikrek hava* Radnóti gyerekkori traumájának utolsó és legteljesebb feldolgozása, költővé válásának elbeszélése",[4] olvassuk Ferencz Győző monográfiájában. Ferencz olyan monumentális és részletgazdag narratívában beszéli el az életművet, amely szerint Radnóti alapvetően vallomásos költészete a „nyelvi önmegalkotás hatalmas kísérlete",[5] a művészi alkotás eredőjévé így a traumatikus élmények feldolgozása válik. Radnóti személyes élettörténetének traumája – az édesanya és az ikertestvér halála a születéskor, később pedig az édesapa halála – így válik az életmű negatív ihletőjévé, csupán közvetett módon kibeszélhető, tehát kibeszélendő fájdalommá. A közelgő és értelmetlen, tehát értelemadást igénylő saját halállal való szembesülést többen hozzák kapcsolatba e korai megrázkódtatással. Az *Ikrek havát* ebből a szempontból kivételessé teheti, hogy a két trauma találkozási pontjaként értelmezhető: „[a]mikor a[z...] *Ikrek hava* lapjain múlt és jelen határai egymásba olvadnak, Radnóti első, gyerekkori traumájának helyét veszi át éppen második traumája, az üldöztetéséből

---

[1] VAS István: Ikrek hava. Radnóti Miklós kisregénye – Almanach. *Nyugat*, 1940. 6. szám. Elérhető az interneten: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00653/20972.htm (Utolsó letöltés: 2009. március 20.)

[2] Uo.

[3] Uo.

[4] FERENCZ Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 459.

[5] FERENCZ 9.

fakadó haláltudat".[6] Ferencz megállapításai szerint az *Ikrek havá*nak zárlata azt mutatja meg, a trauma feldolgozásának eredményeképpen „hogyan született [...] a halálból költészet".[7] A költővé válás genealógiájának tekinthető olvasat azt állítja, hogy az *Ikrek hava* „ugyanazt mondja el prózában, mint a versek, különösképpen az utolsó évek versei: a halál traumájával a költészet terápiája szegezhető szembe, a testi-lelki pusztulással szemben a költészet képes ugyanis a megformált, értelmes életet felmutatni".[8] Ferencz figyelmes elemzése annyiban azonban mindenféleképpen kiegészítésre szorul, hogy ez az „ugyanaz" miként módosul a prózai elbeszélés által, és hogy a Ferencz által is megidézett prousti hagyományok, a sajátos prózapoétikai megoldások miképpen írják újra ennek az értelmes életnek a megformált mivoltát.

Radnóti Miklós naplójából tudható, hogy az *Ikrek hava* munkacíme sokáig Gyerekkori napló,[9] majd – a később alcímnek választott – Napló a gyerekkorról volt.[10] A két munkacím között bár árnyalatnyi az eltérés, mégsem jelentéktelen: az első címváltozat a gyerekkori perspektívára helyezi a hangsúlyt, mintha a napló nem csak a gyerekkorról, de a gyerekkorból is szólna, míg a második a visszatekintés gesztusát is hangsúlyossá teszi, amennyiben a gyerekkor a napló tárgya, a napló a visszaemlékezés mindenkori jelenét is archiválja. „[A] cím talán mégsem jó" – írja Radnóti naplójában már az *Ikrek hava* választása után. „Az időt kéne kiugratni benne. A hintázó idő? A játékos idő?"[11] A végül választott alcím is ezzel van összhangban: ha az *Ikrek havát* egy trauma feldolgozásának is tekintjük – bár ekkor fennáll a veszély, hogy az irodalmi szöveget puszta dokumentumként kezeljük[12] –, akkor nem csupán a trauma, hanem a feldolgozás folyamata is feldolgozásra váró anyaggá válik, mivel a napló elbeszélése, ha visszatekintő jellegű is, mindig jelen idejű.[13] Nem a múlt a fontos, hanem a múlthoz való viszony, nem az emlékek leírása az *Ikrek hava*, hanem az emlékezésé.

---

6 FERENCZ 460. Az *Ikrek hava* két trauma metszéspontjaként való értelmezését segítheti az a keretes szerkezetnek is ítélhető jelenség, hogy „[a]z emlékezés kezdetén a háborús múlt rémlett fel a búcsúzó költő előtt, s végeztével ismét a háború bizonyossága gyötörte". POMOGÁTS Béla: *Radnóti Miklós*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 149.

7 FERENCZ 465.

8 Uo.

9 RADNÓTI Miklós: *Napló*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989. [Továbbiakban: *Napló*] 52., 59., 60., 67.

10 *Napló* 68.

11 *Napló* 79.

12 Bár FERENCZ Győző, miközben az *Ikrek havát* az életút rekonstruálását segítő szövegként is olvassa, siet leszögezni, hogy „bár önéletrajzi ihletésű, mégiscsak szépprózai alkotás és nem dokumentum" (FERENCZ 24.), az ő monográfiájának is veszélye az irodalmi művek dokumentumként való kezelése. Vö. „A dokumentálás erős szándéka ugyanis mintha a verseket is dokumentumokká változtatná. Az élet, a kor, egy gyerekkori trauma (bűntudatból származó haláltudat) dokumentumává." BORBÉLY Szilárd: Megjegyzések az életszentségről. *Jelenkor,* 2007. február, 200-205.

13 A naplónak mint műfajnak ez szinte formai kritériuma. Philippe LEUJEUNE a naplót olyan, az önéletírással határos műfajként határozza meg, amelyből az elbeszélés retrospektív perspektívája hiányzik. Philippe LEUJEUNE: Az önéletírói paktum. [Ford.: VARGA Róbert] In P. J.: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest, 2003. [Szerk.: Z. VARGA Zoltán.] 7-46. 18.

Radnóti „valódi" naplója alapján feltűnő, hogy az *Ikrek havá*t többnek szánja, többnek szeretné tudni érzelmekre ható elbeszélésnél. „Nem a »halálesetek« kedvéért írtam, a szerkezet volt kísérlet, az idő tragikus játéka, a jelen idejű múlt",[14] írja. Bár persze semmi sem szavatolja, hogy egy szerző jó olvasója lenne saját magának, Radnóti naplóbejegyzései mégis abból a szempontból is tanulságosak, hogy megmutatják, a költő számára a formai, a szerkezeti kérdések milyen szubsztanciális jelentőségűek. Ennek az átélt formalizmusnak a példázata Radnóti azon naplóbejegyzése is, amelyben *A „Meredek út" egyik példányára* című vers *Nyugat*-beli átírásáról beszél.[15] Radnóti itt egy olyan vitát mesél el, amelyben kifogásolja, hogy a szerkesztők a „mert maga még sosem ölt" sorból törölték a 'még' szócskát, így rontva el a daktiluszt, ezáltal a verset is magát. A megidézett vitában Gellért Babitsra hivatkozva a jelentés pontosságával érvel, Radnótit azonban a formai kérdések negligálása bőszíti. A vonatkozó vers ugyanakkor a költő költőségét a nem igazmondásra való képtelenségben fogalmazza meg, a költő ezért „csak máglyára jó, / mert az igazra tanu",[16] miközben a versben a senkinek sem kellő, mégis igazmondó költő szótlan dünnyögése a „U – U – U –" sorrésszel megintcsak a vers versmivoltának formai elsőségét sejteti. Ez az elgondolás köszön vissza a *Hetedik ecloga* híres, „[m]ondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?"[17] sorában, megmutatva azt is, hogy ez a forma fontossága iránti elkötelezettség elválaszthatatlan a klasszikus humanizmus eszméitől, valamint Radnóti irodalmi mintákban megtestesülő, a történelmi realitásokat is felülíró reményű nemzettudatától.[18] A forma immanenciájának ez a felfogása, sőt e felfogás kialakulásának reflexiója, mint majd részletesebben látni fogjuk, az *Ikrek hava* költészetszemléletében is meghatározó fontosságú lesz, ahol a vers mint a szépirodalmi alkotás legelemibb reprezentánsa mint forma úgy hivatott újrarendezni a tapasztalatokat, hogy igazi arcuk mutatkozhasson meg.

Radnóti naplója ugyanakkor nem csupán alkotás-lélektani szempontból segítheti az *Ikrek hava* olvasását, hanem azért is, mert rámutathat, miben különbözik egyazon szerzőtől származó napló és fiktív napló, tehát szépirodalmi szöveg önleírása, mi az, ami megkülönbözteti a naplóelbeszélést ennek az elbeszélésnek az imitációjától. Az *Ikrek havá*ról

---

[14] Idézi FERENCZ 459.

[15] *Napló* 60-61. Radnóti ezen bejegyzése 1939. szeptember 4-i, a második világháború kitörésének napjaiban íródott, és jellemző például, hogy Zsuzsanna OSVÁTH társadalomtudományos indíttatású monográfiájában, amelynek egyik legfőbb forrása maga a napló, Radnóti ekkori közérzetének rekonstruálásából hiányzik ez a Radnóti számára egyébként oly fontos vita. OSVÁTH nyilván jelentéktelensége miatt negligálhatja ezt a részletet, noha Gyarmati Fanni kutyájának halála nem lesz lényegtelen apróság, mert abban Radnótiék „rossz előjelet" láttak. Zsuzsanna OSTVÁTH: *Orpheus nyomában. Radnóti Miklós élete és kora.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 153.

[16] RADNÓTI Miklós: A „Meredek út" egyik példányára. In *Radnóti Miklós összes versei és műfordításai*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965. [Továbbiakban: RMÖVM] 181.

[17] RMÖVM 245.

[18] Radnóti a „Mi a magyar?" kérdésre a következőképpen válaszol naplójában: „Mi a magyar? Olvassátok Aranyt és Petrovicsot. Megtudjátok." Az, hogy ez a „kulturális magyarságtudat" (FERENCZ 356.) valójában egy esszencialista nemzettudatot és egy csak újraírható archívumként létező kultúra képét sejteti, VÁRI György mutat rá. VÁRI György: Aki nem száll gépen fölébe. *Jelenkor,* 2007. február, 206–221.

nem szokás elfelejteni megemlíteni, hogy abban Radnóti „fikcionalizálja életrajzát",[19] ám hogy ez a fikcionalizálás bizonyos élettörténeti adatok átformálásán, a szublimáláson és a tárgyiasításon – tehát a szövegek születésétől valóban elválaszthatatlan, mégis szövegen kívüli érveken – kívül miképpen nyilvánul meg a szövegben, milyen erények és/vagy hiányosságok eredőjévé válik, arról már kevesebb szó esik.

A Philippe Leujeune terminológiájával megkülönböztetett önéletírói és regényírói paktum egyike sem érvényesül kizárólagosan az *Ikrek hava* elbeszélésében. A jelen idejű narratív és reflektív részek az alcímhez hűen a napló műfaji sajátosságait imitálják, ennek eszköze még a gyakori nominális nyelvhasználat, az elbeszélés mozaikossága valamint a poétikus hangoltsága ellenére is imitált élőbeszédszerűség (ezt erősíti, hogy az elbeszélés egy pontján az emlékezés nem leírtként, hanem Fannival folytatott társalgásként jelenik meg). A referenciális vonatkozások és a visszatekintő perspektíva együttese azonban nem csupán az alcímben is megidézett napló, de az önéletírás műfajával is rokonítja a művet. Az önéletírói paktum a szerző, az elbeszélő és a főszereplő azonosságán keresztül tételeződik, míg a regényírói paktum ismertető jelei a „nem-azonosság kinyilvánított alkalmazása" és a „fiktív jelleg tanúsítása".[20] Az *Ikrek havá*ban bár csupán a szerzőnek (sem az elbeszélőnek, sem a vele azonos főszereplőnek) van neve, az elbeszélő és a szerző azonossága mégis feltételezett: Radnóti műfordításainak vagy a *Gyermekkori emlék* című versnek a beidézése[21] az elbeszélő és a biografikus szerző között teremt metaleptikus kapcsolatot.[22] Az *Ikrek havá*ban ezen kívül a fiktív jelleg tanúsítása sem érvényesül közvetlenül, sőt, a fent idézett eljáráson kívül a referenciális jellegű elbeszélés imitált. Ennek az imitációnak a közvetett jelzettsége azonban az önéletírói paktum helyett a regényírói paktumot kínálja fel az olvasás segítőjévé, pontosabban a kettő sajátos egységét teremti meg.

Az *Ikrek hava* mint szépirodalmi alkotás és a „valódi" napló önleírása közötti eltérés jól látható abban a különbségben, amely az édesanya elcsábításának elbeszélései között megjelenik. Ez a történet, amennyiben egy már létező jelenség felismerését, lelepleződését jeleníti meg, az *Ikrek hava* ismeretelméletének kicsinyítő tükre. Radnóti vonatkozó naplóbejegyzése egy gyerekkori emléket idéz fel, hogy hogyan váltak testvérével az anyjuk (lehetséges?) csalásának szemtanúivá;[23] ugyanez a történet azonban az *Ikrek hava* lapjain Jean Citaden – sok szempontból Radnóti „elképzelt hasonmása"[24] – visszaemlékezésekként jelenik meg.[25] Ferencz Győző szerint a kettős eltávolítás – a más országbeli szereplő általi elbeszélés és a történet fiktivitása (bár hogy ez a fiktivitás pontosan miben is merül ki, azt nem tudjuk meg pontosan) – oka a tapintat, a szerző tapintata a nevelőanyja iránt.[26] A két – néhol mondatra mondatra egyező – szövegváltozat összehasonlítása azon-

---

[19] FERENCZ 462.

[20] LEUJEUNE 29.

[21] RADNÓTI Miklós: *Ikrek hava*. Napló a gyerekkorról. Magyar Helikon, 1973. [Továbbiakban: *Ikrek hava*] 24.

[22] L. Gérard GENETTE: *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig*. Kalligram, Pozsony, 2006.

[23] *Napló* 6-8.

[24] SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Radnóti Miklós és a holocaust irodalma. In Uő.: *Irodalmi kánonok*. Alföld Könyvek, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 170-187. 175.

[25] *Ikrek hava* 36-39.

[26] FERENCZ 28.

ban nem pusztán azért lehet tanulságos, mert megmutatja, hogy Radnóti a személyes naplóbejegyzést miként formálja át szépirodalmi igényű, de naplót imitáló elbeszélésbe, hanem azért is, mert a két történet keretelbeszélése a kétfajta beszédmód különbségeire is rávilágít. Mind a napló, mind a kisregény terében az elbeszélt történet egy később hallott mondattal kerül értelmezői összefüggésbe. A napló a következő kommentárral zárul: „Egyszer Ligeti Magda azt mondta nekem beszélgetés közben, hogy: talán az a baj, hogy az anyám sosem csalta meg az apámat! Akkor valahogy értettem. Miről is lehetett szó? Most nem értem már."[27] Az *Ikrek havá*ban ugyanezt a szülőkre vonatkozó mondatot Jean idézi, barátnője mondta neki ezt összeveszésük után. Jean a gyerekkori emlék fényében érti meg ezt a mondatot (amelynek csak megértéséről olvasunk, valódi jelentése csupán implikált), Radnóti a hajdan megértett jelentést veszíti el a tiszta emlék fényében. A „valós" napló tehát a meg-nem-értést látja be azon a ponton, amelyet a „fiktív" elbeszélés a megértés rendjébe ír vissza. Ez a remény, mint majd látni fogjuk, az *Ikrek hava* művészetfelfogásának egyik leglényegesebb jellemzője.

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy az *Ikrek hava* mint napló, naplót imitáló szépirodalmi mű, miként vélekedik saját vállalt feladatáról, a hazugság mint motívum feltűnően gyakori előfordulása is árulkodó lehet. Már a kisregény első emlékeként Ági úgy meséli el egy katona kivégzését, hogy bátyja azt hazugságnak nevezi. A szövegrészt, amely a kisregény poétikai erényeit és reprezentációkritikai vonatkozásait egyaránt magában foglalja, hosszabban is érdemes idézni.

> *„Ági meséi mindig csodálkozással töltöttek el, s ez a csodálkozás gyakran nyomta el a dühöt, de most kitörtem. Most előttem fejlődött, nőtt óriássá a hazugság, nemcsak az izgalmas továbbfejlesztés tanúja voltam, hanem valóságos művészi teremtése, a közös élmény szinte eltűnt, s ez felizgatott. Úgy éreztem most már, hogy semmi sem igaz az egészből. Ági találta ki. Ági találta ki az egészet, délután se volt még, s ez nem vacsora most, csak ebéd. A délután megrendített, és épp ezért a tudat mélységeiben lappangott immár, múlt volt, vagy múlt se volt már, álomi időtlenségben élt a többi bújkáló emlék között a mélyben, ahonnan lassan bukik majd ki apró villanásokból, ízekből, illatokból, mozdulatokból s hangokból, hangokból rakódik újra össze, véglegesen, hűen és örökre."*[28]

E szövegrész az emlékezés folyamatának leírása szempontjából is fontos: az álomi időtlenségbe száműzött, traumatizált emlékeket az emlékezés rendezheti újra. Az emlékezés és az emlék térideje közötti különbség az *Ikrek hava* retrospektív elbeszélését is érinti, az Ági által eltorzított emlék pedig ugyancsak a halál elbeszélésének mese általi súlytalanná tétele, ahogy az *Ikrek hava* egésze is a gyászmunka lehetőségeivel szembesít. Az este felidézett emlék, ami csak szinekdochikus részélményeken keresztül mutatkozik meg a tudat számára – ahogy az *Ikrek havá*ban a gyerekkor is többnyire auditív ingerek cselekménytöredékek mozaikjaként elbeszélt[29] – az „álomi időtlenségben" bujkál. Radnóti a felnőtté válást veszteségként megmutató versei – például a *Mivégre* vagy a *Gyerekkor* –

---

[27] *Napló* 8.

[28] *Ikrek hava* 12-13.

[29] Ebben természetesen Marcel Proust *Az eltűnt idő nyomában* című regényfolyamának emlékezésről vallott nézeteinek hatása köszön vissza. Ezt bizonyítandó leggyakrabban azt a párbeszédet idézik, amelyben Jean ízek, az elbeszélő hangok által tartja megidézhetőnek a gyerekkort. *Ikrek hava* 39.

a gyerekkort nem annak reális körülményeivel, hanem a gyerekkori játékok, mesék, fantazmagóriák megelevenítésével idézik meg, a felnőttkor ezekből az irreális, tehát álomszerű képzetekből való kijózanodás: mintha a régmúlt álmával a jelen ébrenléte állna szembe. A *Mint észrevétlenül* című vers a felnőtté válás határhelyzetét ugyancsak különböző tudatállapotok közti váltásként jeleníti meg, itt azonban a jelen felnőttsége válik álomszerűvé, igaz, annak kábasága miatt: „Mint észrevétlenül álomba hull az ember, / úgy hull az ifjúkorból a férfikorba át".[30] Radnóti ezen versei tehát a gyerekkorra és a felnőttkorra olyan tudatállapotokként tekintenek, melyek közül akár az egyik, akár a másik rendelkezik az álomszerűség, illetve az ébrenlét attribútumaival, egymást kizáró természetük mutatkozik meg, és mint a Gestaltpszichológia szemléltető ábrái esetében, egyszerre mindig csak egy nézőpontot választhatunk, egyféle mintázatot tekinthetünk elsődlegesnek. Az idézett versekben azonban akármelyik idő tételeződik álomként, két jelenség változatlan marad: mindig a gyerekkor, a múlt érződik igazabbnak, érvényesebbnek, valamint mindig az elbeszélés jelen idejű perspektívája mutatkozik meg álomszerűként.

Az emlékezés és az emlékezett ideje közötti különbség látszólag abból a szempontból fontos, amennyiben az idősíkok egyneműsítéséhez járul hozzá. Radnóti naplójegyzete arról ad számot, a „jelen idejű múlt"[31] ábrázolása volt az *Ikrek hava* célja. Ferencz Győző a múlt és a jelen egyneműsítésében a kettő kiegyensúlyozott egymásrautaltságát sejteti, a Bergson-hatás kapcsán pedig a „jelenben ható múlt"[32] jelentőségéről beszél. Finom megfigyelése azonban, amely szerint mivel az elbeszélés „magában foglalja a megírás folyamatát, [...] a mű végére a korábban jelenként elbeszélt események is múlttá válnak",[33] önkéntelenül is rámutat egy a szerzői intencióhoz hasonló, attól mégis eltérő hatásra: arra, hogy az *Ikrek hava* nem (csak) a jelen idejű múltról, sokkal inkább a múlt idejű jelenről tanúskodik. A különböző idősíkok egyneműsődésében nem az örök jelen, hanem az örök múlt a domináns elem, ami az emlékezés uralhatatlanságát sejteti egy olyan fonák és a mindennapi tapasztalásnak ellentmondó alapállással, amely szerint nem a jelenből, hanem a múltból szemlélünk, és nem az ébrenlét, hanem az álom a mindenkori magától értetődő nézőpontunk.

Ezeknek a kifordított viszonyrendszereknek az összefüggésébe illeszkedik az *Ikrek havá*ban kiemelkedő fontosságú hazugság motívuma. Az idézett szövegrészben a gyermeki hazugság a művészi teremtéshez válik hasonlóvá,[34] a két cselekedet közötti hasonlóság megokolójává pedig a közös élmény eltűnése válik. Ági hazugsága e közbevetés miatt is tekinthető az *Ikrek hava* metafiktív foglalatának, hiszen az *Ikrek hava* visszaemlékezésének fő kérdése, hogy elbeszélhető-e hűen egy gyerekkor, ami valójában hazugságra épül.

---

30 RMVÖM 231.

31 Idézi FERENCZ 459.

32 FERENCZ 461.

33 FERENCZ 464.

34 Ehhez hasonló tapasztalatot fogalmaz meg BABITS is esszéjében: „a költészet ott kezdődik, ahol a hazugság. S az alkotó fantázia éppen az embernek ez a képessége a hazugságra. [...] A gyermek első hazugságaiban már ez a képesség nyilatkozik, tisztán és céltalan. [...] Hazugság a hazugság örömeért. [...] Velünk született művészi ösztön ez." BABITS Mihály: A hazugságok paradicsoma. In Uő.: *Tanulmányok, esszék*. Kortárs Könyvkiadó, Budapest, 2005. [Szerk.: Jankovics József] 561–567. 561.

Az *Ikrek hava* lényegeként a leplezés, az eszmélés állapotát szokás említeni, ez azonban a kisregény zárlataként beszélődik el, az odavezető út legalább annyira fontos: ebből a szempontból válik kiemelkedően fontossá Ági hazugságának megítélése is. Az elbeszélő emlékezése az emlékezésben ugyanúgy egy katona kivégzését beszéli el, ahogy Ágié: a katona halott, tehát tartalmilag nem hazudik Ági, a kivégzés módozataiban azonban valóban valótlant – pontosabban a kisfiú szikáran elbeszélt emlékeinek ellentmondót – állít. Ági meséje látszólag tetézi a brutalitást – „Szóval agyonlőtték, aztán még a fejét is levágták? – kérdezte [...] mosolyogva apa"[35] – valójában azonban egy megszokott mesei elbeszélésbe írva hatástalanítja a traumát, így teszi elbeszélhetővé az átélhetetlent. Ebben különbözik Ági elbeszélése az *Ikrek hava* célkitűzésétől, amely sejthetően nem hatástalanítani, hanem megoszthatóvá próbálja tenni az élményeket. Azt, hogy Ági hatástalanító mechanizmusa mennyire hatékony, az apa mosolygó reakciója és bátyja heves tiltakozás egyaránt megmutatja: mintha egyikük se hinné el Ági meséjét, a formai hazugság az állítás tartalmi érvényességét is kétségbe vonja. A báty tiltakozása épp ezért ezzel is okolható, nem (csak) azért dühös, mert Ági hazudik, hanem mert nem hazudik: mégis úgy állít valamit, hogy annak valós érvényességét megszünteti a mese. Nem azáltal hazudik, hogy olyat mond, ami nincs, hanem azáltal, hogy úgy mondja, amit mond, hogy azt nem lehet elhinni. A báty úgy érzi, mintha semmi sem lenne igaz az egészből, a közös élmény szinte eltűnik – eltűnik épp úgy, ahogy a kivégzésre rohanva maga Ági tűnik el a báty szeme elől,[36] azaz: ahogy a visszaemlékező elbeszélés tekintete elől tűnik el a múlt. Ági cselekvései motivikusan is az ábrázolás, a szövegalkotás metaforáiként értelmezhetők,[37] de az azonosítás narratív alakzatai is rokonítják az elbeszélő helyzetével: „te vagy a hazug",[38] vág vissza bátyjának, mikor pedig az éjjeli játék közben hangosan felborítja a széket, azt testvérére fogja, de a büntetésben is osztozik vele. Az identitások egymásrautaltságában gyökerező szabad felcserélhetőség majd az eredet traumatikus megismerését előlegezi meg, ugyanebből az azonosíthatóságból következhet a híres, „most azt sem lehet tudni, hogy én haltam-é meg vagy a testvérem"[39] kérdése is.

A „te vagy a hazug" visszavágása nemcsak annyiban tekinthető igaznak, amennyiben a báty Ági állításának tartalmi oldalát is kétségbe vonta, hanem amennyiben úgy véljük, hogy minden elbeszélés torzít az elbeszélendő, ámde hozzáférhetetlen emlékeken. A fent idézett hosszabb szövegrész alapján látszik: a megrendítő, tehát bujkáló emlék útja az álomi időtlenségből a hű öröklét felé vezet. A két atemporális kategória között mégis van különbség; az időtlenség mint eredet: a semmikor, az öröklét mint végcél: a mindig. A kettő közötti átalakulás az érzékletek rendszerezésében nyilvánul meg, ez a prousti ihletésű gondolat azonban nem csupán az idő múlásának mindent uraló természetéről, de az időn való felülkerekedés kísérletéről is számot ad.

A hazugság *Ikrek hava*-beli felfogása szoros összefüggésben van a Jean Citadennel való megidézett párbeszéddel. Az elbeszélő és Jean vitájának középpontjában a forma-

---

35 *Ikrek hava* 12.

36 „Rám bízták, és most eltűnik." *Ikrek hava* 14.

37 Miközben „hazugságát" bizonygatja, egyik kezében „nagy vastag ceruzát szorongat" (*Ikrek hava* 12.) bátyjával játszva pedig betűket raknak ki kavicsokból. (*Ikrek hava* 14.)

38 *Ikrek hava* 15.

39 *Ikrek hava* 55.

hűség problémája áll. Jean a franciák gyakorlatát védelmezi, amely szerint lehetséges verset prózában fordítani, sőt, valójában csak prózában lehet fordítani, mert egy fordításnak hűnek kell lennie. A forma másodlagosságának szemlélete azonban mintha a forma tiszteletben tartásában gyökerezne: a lefordítandó vershez való hűségnek be kell ismernie, hogy a műfordítás mindig csak visszfénye lehet az eredetinek. Jean vitapartnere ezzel szemben a formahű fordítás mellett érvel („hát lehet hű egy formátlan vers?”[40]), ám mivel a minden részletre kiterjedően hű fordítás nem lehetséges, eredetivel egyenértékűt lehetséges alkotni, „a vers egésze nem szenved akkor”.[41] Radnóti saját magának, azaz a vele azonosítható elbeszélőnek tulajdonított véleménye szerint tehát mivel a forma is a megnyilatkozás része, a formaváltás mindig hazugság, épp ezért a jó fordításnak az egészhez kell hűnek lennie. A kisregény közepén található, feltűnően hosszabb terjedelmű és a szöveg többi részéhez látszólag kevésbé kapcsolódó párbeszédet[42] azonban az *Ikrek hava* vállalását érintő metafiktív szövegrésznek is tekinthetjük. „Mindnyájunkban él egy könyv [...], csak ki kell fejeznünk, le kell fordítanunk. Az író feladata olyan, mint a fordítóé,”[43] vallja Réz Pál Proust nyomán. Az *Ikrek hava* is tekinthető az emlékek lefordítására tett kísérletként, amennyiben a fordítás – a legszorosabb értelemben – nyelvi transzponáció. Az *Ikrek hava* az elbeszélő által vallott egészlegesség elve szerint úgy lehet formahű fordítása a saját élet történetének, hogy nem az emlékekhez magukhoz, hanem az emlékezés folyamatához kíván hű lenni. Nem az emlékek leírásának pontossága a szöveg tétje, hanem az emlékezés struktúrájának követése: ebből a szempontból a nem lineáris időszerkezet és az asszociatív narratív struktúra válik az ábrázolás tárgyává.

Az *Ikrek hava* azonban többet, pontosabban mást (is) tud, mint elbeszélője. Az elbeszélő a *Holló* „nevermore”-refrénjének Tóth Árpád-fordítását, a „sohamár”-t idézi Jeannak, hogy bebizonyítsa, van hangalakjában is hű fordítás. A hangalak, mivel maga is forma, a szépirodalmi alkotás elsődlegesen fontos jellemzője az *Ikrek hava* költészetszemléletében. A költői teremtés végeredményben nem tűnik másnak, mint az elmében, a külvilágban már eleve létező hangingerek értelemadó összeszerkesztésének. Ebből a szempontból már az első emlék felidézése is árulkodó: „[a] mondat lejtése kísért, a szavakat keresem. Lehajtom a fejem, hallgatózom.”[44] Később is az emlékezésben megjelenő, többnyire auditív ingerek segítenek a felidézésben, az álombeli időtlenségből való előcsalogatásban: „[k]aromra hajtom a fejem. Az asztalból zúgást hallok, nedves szél fú lombok között.”[45] A hang így egyszerre ihletője az emlékezésnek és anyaga az irodalmi alkotásnak, az *Ikrek hava* elbeszélésében azonban másképpen is megjelenik a hangzás átlényegülése. Ferencz Győző joggal állapítja meg, hogy az *Ikrek hava* a költővé válás genealógiájának története, amennyiben a trauma feldolgozása ebben a műben a legteljesebb és a feldolgozás munkája a művészi alkotás eredőjeként bemutatott. A traumák művészetteremtő fel-

---

40 *Ikrek hava* 35.

41 *Ikrek hava* 35.

42 Radnóti naplóbejegyzéséből tudható, hogy Halász Gábor szerint „a párizsi rész kiesik” a műből, Radnóti szerint azonban „szándékoltan”, mivel „[a]z löki meg erősebben az idő hintáját”. *Napló* 79.

43 RÉZ Pál: *Proust*. Irodalomtörténeti kiskönyvtár, Gondolat Kiadó, Budapest, 1961. 135.

44 *Ikrek hava* 12.

45 *Ikrek hava* 44.

dolgozásán túl Radnóti kisregénye azonban az efféle művészet természetéről is számot ad. Az igazsággal való első fájó találkozást, hogy az édesanyának hitt nő valójában nem édesanya, magának a kisfiúnak a szavak általi, de szavakon túli zsarolása provokálja ki.

> *„– Akkor hazamegyek! – Eszem ágában sincs hazamenni, [...] de zsarolni akarok. A gyönge tiltakozás megvadít, folyton hangosabban szótagolom, majd üvöltöm a két mondatot, [...] a mondat összefolyik, az értelmet adó szünet eltűnik, már értelme sincs, egyes részek letöredeznek a folytonos ismétlésben, már csak a hangzás fontos, a zaj, amit csinálok."*[46]

A származással kapcsolatos második, traumatikus felismerés után következik az a szövegrész, ami miatt költői alkotás eredettörténetének is tekinthető a kisregény.

> *„S akkor elkezdődött valami, amiről csak verset lehet írni... [...] Te maradtál meg? vagy a másik? Megölted őket – beszélt a hang, megölted őket, megöl ted ő ket, meg öl ted ő..."*[47]

Az „amiről csak verset lehet írni" a költészet elsőbbségét hirdeti a hétköznapi tapasztalással és a prózával szemben egyaránt. Feltűnő azonban az is, ahogy a költészet születése hogyan elevenedik meg e lapokon: a „megölted őket" belső hangja szünet nélkül kíséri a főszereplőt, a lezáratlanság az önvád állandóságát sejteti, a szavak látszólag önkényes szegmentálása azonban nem csak a megrendülést jelzi. A nyelv ugyanis nem csupán feldolgozza, tehát megírja, de szét is írja a traumát: a tagolás egyben ritmizálás is, az önváddal azonos hangsor puszta hangsorrá válik, ahogy az „akkor hazamegyek" mondatnak tűnik el a jelentése. A jelentéssel való szembesülés vágya, a jelentés nyomatékosítása eképpen rejti el, teszi hozzáférhetetlenné a jelentést. A költővé válás tehát a rendezetlen hangok elrendezése – ezzel összefüggésben pedig, mivel a hangnak mint formának és a jelentésnek belső összefüggése sugallt, lásd a Taksony és az Ilanero közötti különbségtevést[48] – a világ rendezetlen jelenségeinek az elrendezése, ezáltal lehet a trauma feldolgozása. A „megölted őket" hangsor széttöredezése azonban épp azt mutatja meg, ahogy a traumatikus tapasztalat eltorzul, alkalmatlanná válik a szembesülésre, miközben a kimondás transzformációin keresztül esztétizálódik.

Ahhoz hasonló ez a metódus, ahogy François Truffaut szintén önéletrajzi ihletésű Doinel-filmjeinek egyikében, a *Lopott csókok*ban[49] Antoine a tükörben szemléli önmagát, próbálgatva saját és a neki tetsző nők nevét, egymás után versként vagy inkább zeneműként zsolozsmázva azokat, mintha a hang összeillése lehetne a megoldás, kit is válasszon. Ennél is fontosabb azonban, hogy a jelenet végére a saját név szüntelen és feszült ismétlése közben egy pillanatra eltűnik az Antoine Doinel név szegmentálhatóságának a határa, új és esetleges határok sejlenek fel a hangok megszakíthatatlan sormintájában. Esterházy Péter az „antoándüanel-antoándüanel"[50] sort a könnyűkezű elbeszélés metaforájaként

---

[46] *Ikrek hava* 49.

[47] *Ikrek hava* 56.

[48] „[C]sak azt szeretném megnézni, hogy éjjel egyhúszkor indul-e most is az utolsó vonat Párizsba a Bastille-tól Nogent felé. / – Ilanero – mondom újra, s – Taksony! – kiáltja lent valaki. / Taksony – mormogom utána én is, kiszállok s állok a szálló porban az állomás előtt." *Ikrek hava* 23.

[49] François TRUFFAUT (rend.): *Baisers volés* (Lopott csókok), 1968.

[50] ESTERHÁZY Péter: Csirkejáték. In Uő.: *A szabadság nehéz mámora*. Válogatott esszék, cikkek 1996–2003. Magvető Kiadó, Budapest, 2003. 275–285. 277.

idézi, „melynek alig van tárgya, vagy csak ez a homály, az élet maga”.[51] Truffaut látszólag könnyed, szinte történet nélküli meséje valóban komoly tétekkel játszik. Az idézett jelenet például Doinel tükör általi megkettőzésével, a tükörképpel való szembesüléssel, a tulajdonnév ismétlésével az önéletrajzi elbeszélés érvényességét teszi kétségessé: az identitást biztosító, már eleve tárgyiasító név nyomatékosítása közben épp az identitás egységéért nem szavatolhat immár többé, a szembesülés igénye lehetetlenné teszi az én felépítését.

Hogyan kapcsolható mindez a *Holló*-fordítás Jean Citadennel folytatott vitájához? Az elbeszélő azért méltatja Poe megoldását, mert „ez a szó sejtet valamit, visszaad valamit a károgás hangjából”,[52] ezért jó fordítása a „nevermore”-nak a „sohamár” és nem jó a „jamais plus”. Jean a magyar holló károgása után tudakozódva azonban így érvel: „[n]o látod a francia holló nem ezt mondja. Csak annyit mond, hogy Krrr… Krrr… S gondolod, hogy az angol azt mondja, hogy: More… more… Ennyit ér az ilyen formahűség!”[53] Az elbeszélő alapállása mintha bízna a jelölt és a jelölő közötti motivált kapcsolatban – emlékezzünk megintcsak Taksonyra és Ilaneróra –, Jean azonban ennél kiábrándultabb: mivel úgysem lehetséges pontos fordítás, ezért megkísérelni is botorság. Jean kommentárjának sejtetése ugyanakkor az is, hogy még ha lehetséges szöveg és szöveg között formahű fordítás, valóság és szöveg között képtelenség. Az elbeszélő által még felhozott példa a jó fordításra saját, e kapcsán Jean ítélete: „az ilyesmi már önálló alkotásszámba megy, nem fordítás, mert nem pontos, nem hű”.[54] Jean szerint ami hű, az nem önálló alkotás, ami viszont az, az már nem lehet hű – ebből a szempontból lehet Ági hazugsága „valódi művészi alkotás”, amiért a közös élmény benne eltűnik, noha épp az élményt próbálta megosztani. Az *Ikrek hava* elbeszélése hű próbál lenni, de emiatt szembe kellene néznie azzal, hogy a valódi alkotás mindig hűtlen, mindig hazugság, ahogy a trauma nem csak értelmet nyer, de meg is szűnik, ha feldolgozzák. A reprezentáció mindig veszteség, ez az *Ikrek hava* tapasztalata, amely mintha ugyanazzal a dilemmával szembesítene, amely a kritikai megítélés nehézségét is magyarázza: hogy a műről nem eldöntött – a kisregény saját terminológiájával élve –, hogy „fordítás” (a személyes emlékek önéletrajzzá történő lefordítása és ennyiben dokumentum) avagy önálló „művészi alkotás” (a kiindulópontot felülíró, azaz meghazudtoló teremtés, amilyennek Ági meséje ítélt).

Az önéletrajzi elbeszélés lehetőségeit nehezíti még az is, hogy hiába akar a visszaemlékezés hű lenni, ha maga a gyerekkor épült hazugságra, így például a rekonstruált élettörténetben éppúgy, mint a kisregényben magában utólag hazugnak kell tételezni az „anya” és a „fiam” szavakat.[55] Ha az elbeszélés hű akar lenni a felidézett gyerekkorhoz, önkéntelenül hazudni fog, pontosabban a hazugság és az igazmondás szinonimájaként értelmezhető hűség értelmezhetetlenné válik az esetében. A személyes trauma az elbeszélés traumája: a trauma ugyanis épp az identitás kétségbevonása, aki anyának hitt, nem igazi anya, aki testvérnek hitt, csak féltestvér (éppúgy, ahogy annak meséje félhazugság), a trauma tehát épp úgy készteti újabb identifikációra az elbeszélőt, ahogy – amint azt a ‘megöltedőket’ és az ‘antoandoanel’ hangsorok töréseiben láttuk – az önmagával szembesülni próbáló el-

---

[51] Uo.

[52] *Ikrek hava* 33.

[53] *Ikrek hava* 34.

[54] *Ikrek hava* 35.

[55] Lásd a már felnőttkori találkozás elbeszélésének változatlan jelölőit. *Ikrek hava* 19.

beszélés vall elkerülhetetlen kudarcot. Minél hívebb akar lenni az elbeszélés, annál hazugabbá válik. A trauma: maga az önéletírás.

Az *Ikrek hava* ebből a szempontból az önéletírás metaforája: az arcadás előfeltétele mindig az arcképrongálás.[56] Egy új, egy narratív identitás felépítésének előfeltétele, hogy bár az előzőből szülessen, az előzőt felülírja, ahogy Radnóti személyes élettörténete esetében is fokozatosan (három stáción: az apa halálán, a halott anya majd a halott ikertestvérről való tudomáson keresztül) felülírja az új identitás a régit.[57] Ez az észleletileg új azonban régibb a réginél, hiszen az eredetre vonatkozik, a múlt fel nem ismert hatalmát leplezi le.[58] Ez az „eredeti" azonban csak az újraírásában lehetséges, összhangban azzal az elképzeléssel, hogy a szépirodalom igazabb a valóságnál („az igazat mondd, ne csak a valódit"), vagy a regény igazibb leképezése egy életútnak az önéletrajznál.[59] Ezzel az elképzeléssel rokon a líra elsőbbsége a prózával szemben,[60] ez az elképzelés mutatkozik meg az *Ikrek hava* zárlatában is, amely a prózaírást a versírás előkészületének tünteti fel: a próza csak jelzi, el nem beszélheti, mi az, „amiről csak verset lehet írni".[61] Az alkotás tehát tükör, a transzparencia mégsem lehetséges, a saját élettörténettel így csak egy idegen történetként lehet szembesülni, ahogy a kisfiú is először hazugságnak hiszi az igazságot, majd csak egy nemlétező, fiktív elbeszélésen, egy régi hazugság leleplezésén keresztül tud azonosulni a helyzetével: „Fazekasék nincsenek is [...], a Fazekasék mi vagyunk... én vagyok a kapott gyerek".[62] Ez a traumatikus pillanat megsemmisítő erejű, mert totális azonosulás az eddig elképzelhetetlennek, tehát hazugnak hittel. A „[t]e maradtál meg? vagy a másik?" kérdése is csak eltávolító önmegszólítással tehető fel.

Ha a transzformáció óhatatlanul torzít, választani kell hűség és hazugság között, fordítás és alkotás között. A fordítást választani azonban képtelenség és hazugság, az önéletrajz valóságos teremtő erejével szembesülni pedig trauma. Ezzel a dilemmával szembesít és egy ebből következő döntést nem hajlandó meghozni az *Ikrek hava* elbeszélése, amelynek épp ebből ered minden elméleti megfontolást felülíró poétikus ereje.

---

[56] L. Paul DE MAN: Az önéletrajz mint arcrongálás. [Ford.: FOGARASI György] *Pompeji*, 1997/2-3. 93-107.

[57] Ahogy RADNÓTI életművének is az identitásválasztás – a kereszténység mint vallás, Arany János mint nagyapa – az egyik központi kérdése.

[58] Az *Ikrek havát* is ihlető PROUST-mű tapasztalata BECKETT szerint az, hogy „[n]incs menekülés a tegnap elől, mert a tegnap eltorzított bennünket. [...] A torzulás már megtörtént. [...] A tegnap [...] bennünk van." Samuel BECKETT: *Proust*. [Ford.: OSZTOVITS Levente] Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 9.

[59] LEUJEUNE 42.

[60] „Te valóságos epikus vagy, Edém – szólal meg néha anya, [...] s Eduárd felmordul: Miért nem mindjárt költő? Amit én mesélek, az mind igaz!" (*Ikrek hava* 29.) Eduárd mint irodalmi figura esetében igazság és valóság amúgy is összecsúszik. A *Gyerekkori emlék* beidézésének kommentárjaként a sose várd – Eduárd rímpár kapcsán Fanni megjegyzi, hogy „mindenki azt hiszi majd, hogy csak a rím kedvéért áll itt így ez a név". (*Ikrek hava* 24.)

[61] *Ikrek hava* 56.

[62] *Ikrek hava* 52.

KOVÁCS KRISZTINA

„Lélek és forma” Kaffka Margit művészi fejlődése

RADNÓTI MIKLÓS DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁRÓL

Szegedi egyetemi évek, a disszertáció keletkezéstörténete

Radnóti Miklós szegedi egyetemi éveit Kaffka Margitról szóló disszertációjával (*Kaffka Margit művészi fejlődése*) és francia szakdolgozatával (*Egzotizmus a háború utáni francia költészetben*) zárta. Dolgozatomban a doktori disszertáció keletkezését, kritikai visszhangját, a költői identitás képzéséhez is adatokat szolgáltató momentumait tárgyalom. A szegedi időszakról, a Radnótit ért szellemi hatásokról és az itt kialakult személyes kapcsolatrendszerről több kitűnő forrás, visszaemlékezés és tanulmány áll rendelkezésre. Értékes adatokat kapunk az évfolyamtársak, kollégák, Baróti Dezső és Ortutay Gyula tárgyhoz kapcsolódó írásaiból, Péter László a költő szegedi mozgását, topográfiáját tárgyaló kutatásaiból, legutóbb pedig Ferencz Győző Radnóti-monográfiájából.[1] Utóbbi a korábban nem publikált Radnóti–Gyarmati Fanni-levelezés közreadásával ad az egyetemi időszakról a költő lelki alkatát is árnyaló képet. A levelezés publikált részének hangját egyrészt a száműzetés, kitaszítottság élménye határozza meg (a numerus clausus miatt Szegedre kerülés ténye ezt indokolja is). Erről és a felvételi körüli bonyodalmakról Radnóti leveleiben többször is írt: „Hát nem őrület ez? Szeged. Hát mit csináljak én Szegeden?”[2] Ez a kétségbeesett, az otthontalanságra könnyen ráismerő hang már nem ismeretlen előttünk, a reichenbergi év levelezését is jellemezte. Lelki beállítódásként, meghatározottságként alakult és vonult végig kettejük kapcsolatán is. A levelekből kiolvasható szerelem sokszor szimbiotikus és egyenrangú viszonyként tárul fel előttünk, sokszor egy olyan szenzibilis, a túlérzékenység határát súroló, azonnali választ és reakciót követelő függésként, amely az idegen és ismeretlen környezettel szembeni biztonságos „szellemi térként” képződik meg.

Ilyen viszonyulások jellemezték az egyetemi időszak kezdetét, a körülmények ellenére Radnóti végül mégis nagy hatású, termékeny szellemi közegként ismert Szegedre. Sík Sándor, Zolnai Béla, Várkonyi Hildebrand órái és személyes hatásuk, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma fontos és folyamatos fejlődést biztosító világot teremtettek szá-

---

[1] Baróti Dezső: *Írók, érzelmek, stílusok*. Bp., 1971.; uő: *Kortárs útlevelére. Radnóti Miklós 1909–1935*. Bp., 1977.; Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*. Bp., 2005.; Ortutay Gyula: *Fények, tiszta árnyak*. Bp., 1973.; Péter László: *Szeged irodalmi emlékhelyei*. Szeged, 1974.

[2] Ferencz 2005, 162.

mára. Bár személyes és mestereivel kialakított kapcsolatait továbbra is ez a sokszor apróságokat felnagyító, öntudatos, elismerésre vágyó attitűd határozta meg. Ez történt a Zolnai Bélával, francia tanszékvezetőjével és későbbi szerkesztőjével való első találkozásakor. Zolnaitól mint már ismert fiatal költő azonnali figyelmet várt volna,[3] de hasonló jelenetek játszódtak le, legalábbis a levelezés adatai szerint az atyai vonásokkal is felruházott Sík Sándorral való beszélgetéseiben. Például akkor, amikor a Sík által adott doktori témát, az Arany János *Koszorú*ját feldolgozó disszertációt visszautasította, és helyette az éppen „felszabaduló" Kaffka Margit-dolgozatot választotta. A jelenetet Radnóti Fanninak írt levelében így idézte fel: „Az öreg másfél órán át kapacitált és morgott, hogy túl egyszerű ez a téma nekem, egy monográfia, így, meg úgy, de aztán belátta, hogy ezt is meg lehet amúgy csinálni. Hogy nagy munka legyen."[4] A készülő dolgozat fázisairól aztán ugyanolyan részletesen számol be Fanninak írt leveleiben, mint korábban is minden hétköznapjáról.

A disszertáció keletkezését, a témához való személyes viszonyt Baróti Dezső *Kortárs útlevelére* című, Radnóti pályáját 1935-ig tárgyaló munkájában tárta fel. Baróti a költőt ért szellemi hatásokat a megírás módjában is fontosnak tartotta. Hangsúlyozta azt a körülményt, hogy a pedagógiai lélektan előadások, Várkonyi Hildebrand nézetei milyen termékeny módon épültek be a disszertáció módszertani felvetéseibe.[5] Elmondja azt is, hogy ezt a pályát, Kaffka fejlődését Radnóti a magyar modernség értékes és rokonszenves írói közé sorolta be, de semmivel sem volt kedvesebb neki, mint a *Nyugat* bármely más írója. Adyt, Móriczot, Füst Milánt is jelentősebbnek tartotta nála Egyáltalán nem valószínű tehát, hogy valaha is nagyobb tanulmányt írt volna Kaffka Margitról, ha nem kell a meglévő disszertációtémák közül válogatnia.[6] Baróti szándéka szerint nem akar elmélyedni a Radnótit ért hatások mikrofilológiájában, de fontosnak tartja kiemelni, hogy a költő saját lírájának működésére is választ keres a dolgozatban.[7] A mindent átszövő líraiság, a költői eszközök használata a kutatómunkában és a megírásban is domináltak. Így a Radnóti által kevésbé kedvelt biografikus irodalomtörténet helyett a Kaffka írásainak önkifejezését, önigazolását hangsúlyozó dolgozatot kapunk kézhez, amelynek részletei vallomásként, önvallomásként is olvashatók.[8] Baróti a dolgozat szóbeli forrásai közt külön kiemelte Várkonyinak *A nő lélektaná*ról szóló egyetemi előadásait. Az ott megismert szakirodalom iránti érdeklődést és Radnóti témában való elmélyülését Baróti olvasatában a Fannihoz fűződő kapcsolat szabadabb(?) és modernebb szerelemeszménye is inspirálhatta.[9]

---

3 Ferencz 2005, 183.

4 Ferencz 2005, 289.

5 Baróti Dezső: *Kortárs útlevelére. Radnóti Miklós 1909–1935*. Bp., 1977, 149.

6 Baróti 1977, 433–434.

7 Baróti 1977, 434.

8 Baróti 1977, 436, 441.

9 Baróti 1977, 437. A kapcsolat egyenrangúságát és mélységét nem vitatom, ám hogy ez a kötődés természeténél fogva nem volt mentes ellentmondásoktól, mindenképpen figyelemre int. Ld.: Vári György ehhez kapcsolódó, a hűség és házasság, a későbbi szerelmi viszony problematikájához fűzött gondolatait Ferencz Győző könyvéről írt kritikájából. Vári György: *Aki nem száll gépen fölébe (Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete)*. Jelenkor 2007. febr. 2. sz. 206–220, 209–210.

A dolgozatot hosszú és teljességre törekvő kutatómunka előzte meg, bár a befejezéséről értesítő levélben Radnóti megemlíti a szöveg korlátait és hibáit. Az idézett levélrészletben azonban a már megismert öntudat és büszkeség is teret kapott: „Szebben megírhattam volna, hisz első fogalmazás után gépbe diktáltam, de jobban nem. Az én szempontjaimmal nemigen dolgoztak eddig, így tulajdonképpen kísérlet; azt hiszem sikerült. Marxista esztétika. A társadalommal, mint alapokkal magyarázni a lélek és a forma fejlődését. Tulajdonképpen esszé lett, ami nem helyes és nem szeretik doktori értekezéseknél." A levélben azt is elmondja, hogy bár 270 lábjegyzet tanúskodik a filológiai megalapozottságáról, ezek nélkül is megáll az egész szöveg.[10] Szó van ugyan az időhiány miatt „összecsapott végről" és az értekezés egyéb hibáiról, *Naplójában* később mégis öntudatosan panaszkodott Ortutay és Baróti feltételezett meglepettségéről.[11] Az idézett bejegyzés, egy 1934. július 13-án kelt jegyzetben a Tolnai Gábor kritikájáról írt gondolatok kapcsán hangzott el. „Az objektivitásáért és igazságáért lelkesül Gábor. Igen. Ez kísérlet volt és azért sikerült tán, mert nem kompenzáltam vele, mint a legtöbb irodalomtörténész, aki abbamaradt író, vagy pláne költő. És örülök Gábor elismerésének, mert ért hozzá, s mert Szegeden Dezső és Gyula a két »profi« tudós, mint »előkelő idegen« sikerült munkáját kezelték, mint a poéta kirándulását, amit kissé tán szemtelenségnek néztek. No, ami Deskét illeti, ezt a kis férfikurvát és a tudományát... jól írja róla Gábor. Az igazság fogalma távoli és exotikus valami neki. Nem csoda, hogy Zolnaival úgy megértik egymást!"[12]

Az elvégzett munkájára büszke, a szakirodalmat lelkesen gyűjtő Radnóti képét a „megidézett" Baróti is megörökítette: „Emlékszem, milyen örömmel mutatta szép gyöngybetűvel írt, napról napra sokasodó céduláit, amelyeket ismert rendszeretetével két kartonlap között, gumiszalaggal fogott egybe."[13] Baróti a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma által is kiadott disszertáció élénk kritikai fogadtatásából Schöpflin Aladár véleményét fogadta el és vette át, melyben a bíráló „kritikai esszéként" említette a dolgozatot.[14] A doktori értekezés végül summa cum laude fokozatot és ennek megfelelő bölcsészdoktori oklevelet kapott.[15]

A disszertációról

Tézisének Radnóti a bevezetőben a lélek és forma fejlődésének vizsgálatát tekintette, ez a felfogás mint látni fogjuk tudományos, irodalomtörténeti módszereihez és költői attitűdjéhez is közel állt.

Vári György Ferencz Győző könyvéről írt, már idézett kritikájában felhívta a figyelmet egy fontos hatásra, Lukács György *A lélek és a formák* című, 1911-ben eredetileg németül írt esszéjére és az ezzel a címmel kiadott esszégyűjteményére. Radnótit ezzel az írással Sík

---

[10] Ferencz 2005, 291.

[11] Radnóti 1989, 10–11.

[12] Radnóti, 1989, 10.

[13] Baróti 1977, 425.

[14] Baróti 1977, 440.

[15] Ferencz 2005, 291. Ferencz Győző itt Ilia Mihály felfedezését közli, aki a szegedi egyetemi könyvtárban leadott köteles példány utolsó oldalán megtalálta Sík Sándor bírálatának szövegét. A minősítés tartalmát az özvegynek eljuttatott levelében közölte.

Sándor ismertette meg, aki *Esztétikájá*ban sokszor maga is hasonló elveket járt körül. Radnóti, ezt a szöveget olvasva könnyen felismerhetjük, több esetben Lukács gondolataiból indul ki. Az esszékötet fontos megállapítása, mely szerint a formakérdések egyben világnézeti kérdések, Sík útmutatásaiból következtetett viszonyulás. E kategóriákat szabadon kezelve állt neki a dolgozatnak,[16] amelyben a saját én, vagy költői én megalkotásának lehetőségét is látta.

Az idézett Lukács-írás(ok) újraolvasása talán azért nem haszontalan, mert a forma definíciója mellett más, a disszertáció olvasásához segítséget nyújtó elveket is megfogalmaznak. A bevezető, Popper Leónak írt levélben az esszé fogalmának körülhatárolását kapjuk, gondolatai mintha a Kaffka Margitról szóló írás jellegét magyaráznák. Lukács a kritika természetét az igazság kimondásában látja, és szembe állítja vele a költői magatartást, amely témájával és anyagával szemben semmilyen megfellebbezhetetlen igazsághoz nincs kötve. Problémakezelése így szabadabbá válik, mintha ez az értelmezői szabadság vezetné a „tudós költőt", ez esetben a *Napló*ban idézett frusztráció, a „lírikus ír irodalomtörténetet" panasz nem bélyeg, hanem az értelmezés nyitott játéktere.[17] Ebből a szempontból beszédes, hogy Lukács írásait maga is a *Kísérletek* címkével látta el, a kötet esszéformában írt rendszereket fogalmazott meg és invenciózus esszéket közölt irodalomtörténeti problémákról.

Radnóti dolgozata, ha néhol a túlzott szubjektivitás mezsgyéjén mozogva is, de tartalmazta ezeket a gondolatokat. Szerzőnk sok esetben sikerrel alkalmazta a megfogalmazott elveket, többek között azt a Lukács gondolatmenetében fontos elképzelést, mely szerint a költészetté formált élet egy tudatos, választott alkotói magatartás lehet (Kierkegaardról írt tanulmányában olvashatjuk a sorokat).[18] Ezt a gondolatot a kultuszképzések és kánonok határán mozogva a Radnóti névvel körülhatárolt költői világra is ráolvashatjuk. Az esszékötet címadó írása *A pillanat és a formák* fejezet központi gondolata szerint az ember és a forma minden művészet centrális problémája, a doktori értekezés tézisének felismerhető és egyértelmű forrása.[19]

Az elemzés kiindulásként a vizsgált életmű tágabb környezetét a századforduló „roszszat sejtető jólétében" és a „polgári rend biztonságában" határozta meg. Koncepciójában ezek a körülmények biztosítottak kedvező talajt az irodalomnak. Az így felrajzolt világ maga tette lehetővé, hogy részben kiszolgálják, részben lázadjanak ellene. E lázadásban nagy szerepe volt a naturalizmus életszemléletének.[20] A szükséges irodalomtörténeti bevezető után a formai lázadás irodalmat szervező hatását elemezte a szöveg, ez Radnóti

---

[16] Vári 2007, 207.

[17] Lukács György: *A lélek és a formák. Kísérletek*. Lukács Könyvtár. Sorozatszerk.: Mesterházi M. Bp., 1997, 23.

[18] Lukács 1997, 45, 49.

[19] Lukács 1997, 155.

[20] Radnóczi Mikós: *Kaffka Margit művészi fejlődése*. Értekezések a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből. 14. Szeged 1934, 5. Ismert tény, hogy a költő első névváltoztatási kérelmét Glatterről Radnótira nem engedélyezték. Bár az így kapott Radnóczi vezetéknevet nem használta, doktori értekezése elsőként ezen a néven jelent meg. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom.

modelljében megelőzte a lélek lázadását.[21] Fontos körülményként írja le az értekezés a Kaffka indulásához is mentális teret teremtő a magyar vidéket, és az ott megindult „társadalmi bomlást". A szöveg fontosságot ad annak a ténynek, hogy az írónemzedék legtöbb tagja vidékről származott és hosszabb időt töltött ott. A vidék élményéből állt össze problémáik alapja, hangsúlyozva azt, hogy a motiváció, lelki alkat a disszertáns elemzésében mennyire fontos, a meghatározottságok szociokulturális magyarázatát adó szempont. Radnóti meglátása szerint Kaffka a törekvő lélek, aki gyűlölte a vidéket, mert kinőtt belőle, aki nem kis büszkeséggel emlegette önéletrajzában, hogy haragot tart vele. Elképzelésével szembeállítja Kosztolányiét, aki szerint ugyanez a környezet inspiráló, a csodák földje. Az értekező ezen a ponton elsősorban Schöpflin tanulmányára támaszkodott, aki a lelki érzékenységet, az intellektuális nyugtalanság szellemét a kor irodalmi jelenségei egyik legfontosabb összetevőjének tartotta.[22] Ez a szemlélet a lélektan és az élmény-novella kialakulásának tárgyalásakor épül tovább. Radnóti modelljében a „millieu-rajz" a fontos, a dolgozat határozottan és véglegesen a lírával, líraisággal telítődik, ugyanúgy ahogy a Kaffka-novella és regény is legtöbbször lírával van tele.

A lélek és műforma, formai kísérletek elvét a dolgozat abban is követi, hogy Kaffka költészetének előképeit is ez alapján választja. Az előző korok költőiről megállapította, (Vajdát és Reviczkyt említi itt) hogy nem volt saját lelkiségükből fakadó igazi műformájuk.[23] A dolgozat második fejezete, az egész textust összetartó gondolata az „asszonyiság" fogalma, amely Radnóti olvasatában a lélek másféle beállítódásának formájaként reprezentálódik.[24] Ez az a gondolkodás, amelyben Ferencz Győző meglátása szerint az elemző a legmesszebbre jutott. Tette ezt úgy, hogy bár az asszonyiság fogalmát Schöpflintől vette át, és nem állt rendelkezésére a korai (angol, amerikai) feminizmus fogalomkészlete, mégis részletesen kidolgozott, érzékeny elemzéssel állt elő.[25]

A szöveg a női nem/női irodalom kérdéseinek elemzésekor a másféleség fogalmával dolgozik, a hiányzó szakirodalmi bázis nélkül is érdemi gondolatok fogalmazódnak meg az én és a másik filozófiai diskurzusának témájában. *Az önkifejezés művészetéről* szóló fejezetben Kaffka apropóján Radnóti gyönyörű, tiszta ars poeticaként is értelmezhető elvet fogalmazott meg: „A költő, az író ott kezdődik, ahol világot teremt magának és ezt a nyelven keresztül teremti meg. Anyaga a szó, a szavak, melyek akkor válnak költészetté, mikor elszakadnak betűszerinti, szótári értelmüktől és alkotó részeivé válnak a költői realitásnak, a költő világának." Radnótinál a szavak teljes világként épülnek fel, de a „nyelvművészet nyelvteremtés" módszertani kérdéseket is jelentenek.[26] Kaffka tehetsége vizuális, akusztikai, mondatalakítása is erre az elvre épült, ez az akusztikusság pedig nemi meghatározottsággal is bírt. Az értekezés a téma kultúrtörténeti, pszichológiai, szociológiai vonásait egyszerűen, de vitathatatlanul beszéli el: „A nőknél a szavaknak nagyobb jelentősége van".[27] Az önkifejezés ilyen foka természetes módon terel a műnemek közül a líra

[21] Radnóczi 1934, 7.
[22] Radnóczi 1934, 9.
[23] Radnóczi 1934, 112.
[24] Radnóczi 1934, 15–16.
[25] Ferencz 2005, 293.
[26] Radnóczi 1934, 23.
[27] Radnóczi 1934, 27.

felé, a vers Kaffka saját felfogásában nem művészi munka, egy élet közvetlen „szóba-ömlésről" van szó.[28] A látomásos, tépelődő jelleg miatt Radnóti nem tartja véletlennek, hogy asszony „teremti meg irodalmunkban az így meghatározott szabadverset.[29] Láthatjuk, nemcsak az elemző magatartás hangja beszél itt. A naplószerű, önmagát ellenőrző,[30] az írást önanalízisként, önmaga tisztázásaként felfogó szerzői magatartás párhuzamai talán túlságosan is világosak.[31] A befejező, a kritikákban is idézett, polémiát is kiváltó sorok valóban kevésbé tartalmasak és néhány ponton ellentmondásba kerülnek a korábban elhangzottakkal: „Életében sem volt hatóerő, de egy emberpéldát mutatott fel, ami ma is él.[32] A lélekábrázoló regény e fajtája nem kell. Kihullott, és hogy kihullott nem vették észre csak a rosta körül álldogálók."[33] Kategorikus és talán valóban az időhiánnyal magyarázható felvetések, nem véletlen, hogy két évvel később a *Tükör*ben a *Színek és évek* új kiadása alkalmából megjelent cikkében a költő már „élő és minden asszonyíró számára ható példáról beszél".[34]

Radnóti egy későbbi, a *Nyugat*ban közölt írásában a tanulmány „merev, ítéletszerű végkövetkeztetésével" nézett szembe, módosította, finomította álláspontját. Organikus, máig ható, kritikai kiadásra váró életműről beszélt.[35] Ezt az optimista hangvételt folytatta utolsó írásában, a *Magyar Csillag*ban közölt dolgozatban, amely valójában a disszertáció rövidebb, átdolgozott, átértékelt változata volt.[36]

Ferencz Győző könyvében a Radnóti által elvégzett anyaggyűjtést úttörő munkának nevezte. Olyan írásként, amely még nem létező monográfia híján nehéz feladatot vállalt és teljes szakirodalmi gyűjtést végzett. Legértékesebb részeinek mégis azokat a részeket tartotta, ahol a disszertáció alkotás-lélektani kérdésekkel foglalkozott.[37] A költői műhelybe bepillantás vágya, módszertani elvek és érzékenység, egy kialakuló irodalomértés állomása, amelyet Radnóti későbbi, főként nőírókról írt kritikáiban is megvalósított.[38] Ferencz érdekes körülménynek tartotta, hogy bár Radnóti Kaffkát, mint a szabadvers megteremtőjét írta le, éppen az ő nyitott szabadversei hatottak legkevésbé Radnótira.[39]

---

[28] Radnóczi 1934, 35, 36.

[29] Radnóczi 1934, 51.

[30] Radnóczi 1934, 73.

[31] Radnóczi 1934, 81.

[32] Radnóczi 1934, 88.

[33] Radnóczi 1934, 91, 93.

[34] Radnóti Mikós: *Kaffka Margit. A Színek és évek új kiadása alkalmából.* In: Radnóti Miklós*: Próza. Novellák és tanulmányok.* Szerk.: Réz P. Bp., 1971, 284–287, 287. = In: *Radnóti Mikós összegyűjtött prózai írásai.* Szerk.: Ferencz Gy. Bp. 2007, 357–359, 359. Idézi még Ferencz Győző monográfiája. Ld.: Ferencz 2005, 297.

[35] Radnóti Miklós: Kaffka Margit 1918–1938. In: Radnóti 1971, 375–37. = In: Radnóti 2007, 366–377. Valamint Ferencz 2005, 297.

[36] Radnóti Miklós: Kaffka Margit. In: Radnóti 1971, 406–414. = In: Radnóti 2007, 387–392.

[37] Ferencz 2005, 292.

[38] Ferencz 2005, 295.

[39] Ferencz 2005, 296.

Az értekezés fogadtatása, kritikák, ismertetők:

Ferencz kötete a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma által 1934-ben kiadott disszertáció „élénk kritikai visszhangjáról" írt, felsorolta a jelentősebbeket, érdemiként és hosszabb terjedelemben azonban csak Rónay György írását ismertette. A kritikus Radnóti dolgozatával két dologban vitatkozott. Bírálata a Kaffka szocializmusát túlhangsúlyozó aspektust és Radnótinak az életművel szembeni esztétikai kifogásait helytelenítette. Rónay meglátása szerint Radnóti éppen azokat a problémákat hagyta figyelmen kívül, melyek valóban a kor problémái.[40] A monográfia keretei nem tették lehetővé a kritikai visszhang panorámáját, de a többi, hosszabb, rövidebb ismertető, bírálat is tartalmaz lényegi észrevételeket. Az írások a megjelenés utáni időből, az 1934-es, 1935-ös időszakból származtak.

Kállay Miklós a disszertációról a *Képes krónikáb*an jelentkező állandó könyvfigyelő rovatában tájékoztatta olvasóit. Kaffka „mély asszonyiságáról" „elmélyedő tanulmányt" író szerzőként nevezte meg Radnótit. Kállay a legfontosabbnak a lélektani elemzést tartotta, szerinte ez adta az egész kor mentális keresztmetszetét, megértésének kulcsát. A Kaffka-életmű az ő meglátása szerint is fejlődési vonalba helyezve olvasható. Az értekezés a „vidéki nyűgöktől való lázadó elszabadulással kezdődik és a „női probléma világvárosi megoldási lehetőségeinek nagy korregényéig" jut el. Kállay értelmezésében Kaffka műve nagyon is benne gyökerezik korában s azok a problémák, amelyeket felvet és megoldani próbál, átmeneti jelentőségűek egy ma már teljesen lezárt kérdésben. Az ismertető szerint ezért nem érdekli már a mai kort Kaffka Margit, aki minden nagy tehetsége mellett mint író is halott. Radnóti tanulmánya teljesen érthetővé teszi ezt a „magában eléggé szokatlan irodalmi jelenséget".[41]

Szabados András a *Láthatár* Könyvszemle rovatában írt rövid recenziót. A könyv műfaját Szabados tárgyán és tartalmán túlnőtt tanulmányként határozza meg. A kötet eszerint „szellemével, világnézetével dokumentálja szerzője gondolkodásának szociális állásfoglalását." A kötetet az elvégzett munka teljesítményén túl egyéni teljesítménynek, a lélek és forma fejlődésének vizsgálatát tökéletesen megvalósító írásnak tartja. Ő is felismeri a szövegből erősen kihallatszó szubjektumot: „Az idézetek, amelyekkel előadását megvilágítja, állításait bizonyítja, magát Radnótit is megvilágítják." Mert aki ilyen műgonddal, ennyi ízléssel, hozzáértéssel tudta kiválasztani őket – az maga is íróművész. Rajongója az írásművészetnek, a magyar szónak, a stílusnak. Radnóti Miklós könyve a legteljesebben adja vissza írójának világszemléletét és sajátos egyéni arcát." Sőt, a recenzens a dolgozat nyelvi megformálásában, a tudományos stílushoz igazodó többes szám használatában is többet, lelki okokat sejtett. Szerinte Radnóti egyedül érezte magát gondolataival, és lelki cinkostársat keresett, akivel igazolhatja magát, és ez az olvasó. Ez az elképzelés talán nem helytálló, a dolgozat nyelvi megformáltságában érzésem szerint a kor tudományos elvárásaihoz igazodó szokásról lehet csak szó. Szabados hiányosságként ismeri fel „a stílus gátoltságát" de érzi az önálló tudományos hang alakulását. Amit többen líraiságnak, költői hangnak látnak az ő olvasatában sajátos, egyedi stílus: „Úgy érezzük, mintha egy jóleső,

---

[40] Rónay György: *Radnóti Miklós: Kaffka Margit művészi fejlődése*. Vasárnap 1934. nov. 25. 23. sz. 468. Idézi Ferencz 2005, 298.

[41] Kállay Miklós: *Körutazás könyvországban*. Képes Krónika 1934. 36. sz. 25.

széles mosoly vonulna végig a könyvön, és ez a láthatatlan, belülről jövő meleg mosoly csak igazi íróművészek sajátja."[42]

Solt Andor az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben megjelent tanulmányában a Kaffka-életmű értését a lírából kiindulva képzelte el. Az értekezést az önkifejezés élményéből fejlődő elemzésként tárgyalta. A stíluselemzés, a nyelvi kifejezés tényét szem előtt tartó, a „lelkiség alaprétegéig" hatoló vizsgálatát helyes iránynak tartja. A végkövetkeztetést problematikusnak érezte és a stiláris jegyek hibáira is felhívta a figyelmet. Véleménye szerint „Radnóti ügyesen alkalmazza ezt a nehéz kutató eljárást, s bár mesterkélt és sokszor homályos stílusa megnehezíti a megértést, eredményei közt sok a megfigyelés és a helyes megállapítás, így elsősorban az, hogy Kaffka egész költészete »mindvégig nem szabadul kísérletező jellegétől«. Radnóti tanulmánya csak ott válik vitathatóvá, ahol az elemzésről áttér az összefoglalásra. Dolgozatának bevezetésében a századforduló irodalmi életét jellemzi – elmosódottan, kevéssé jellemzően. Befejező, Kaffka irodalomtörténeti helyét kijelölő megállapításai pedig a kelleténél szűkebbre vonják az írónő hatásának és életszerűségének határait".[43]

Feleky Géza f. a *Magyar Hírlap*ban f. g. monogrammal közölt cikkében a tizenhat éve halott Kaffka Margitról és a róla megjelent munkákról értesítette olvasóit. Radnóti könyvét örömmel üdvözölte. Véleménye szerint az értekezés a „legszebb mintákból kiindulva, a legjobb példák szerint végig vitt pozitív elemzése egy bonyolult és összetett írói egyéniségnek". A kötet teljes joggal viseli a *Kaffka Margit művészi fejlődése* címet, mert valóban nem áll meg a felszínen, valóban a lényeget keresi és találja meg Kaffka írói alkotásaiban. Eközben mindig vannak frappáns szempontjai, ezek közt említi meg Feleky a Balassi Bálint hagyományának folytatásáról írt gondolatokat.[44]

Rónay Mária a Kaffka-kortárs tudásával fogalmazta meg kritikai észrevételeit a *Literatura*ban megjelent ismertetőjében. Bírálata a már említett, később Radnóti által is problematikusnak tartott és később módosított végkövetkeztetést vizsgálta: „Nem tudunk igazat adni a kitűnő Radnóti Miklósnak, aki most megjelent komoly értékű könyvében [...] azt írja, hogy Kaffka Margit ouvre-je észrevétlenül kihullott az irodalomból. »Talaját vesztett irodalom a Kaffka Margité« – mondja Radnóti és ezt az állítását azzal indokolja, hogy Kaffka »központi problémája az asszony és a társadalom, s a kettő viszonya, ezek pedig megoldódtak már az élet síkján, tehát Kaffka Margit által kifejezett periódusokban nem kelthetnek érdeklődést«. Túlzott optimizmus ez az állítás Radnóti részéről, illetőleg a férfiak magától értetődő tájékozatlansága a női lélek útjain. Dehogy oldódtak meg azok a problémák, amelyeket Kaffka Margit felvetett."

Rónay vitatkozott Radnóti megállapításával, mely szerint a lélekábrázoló regénynek e fajtájára nincs sem szükség, sem olvasóközönség. A pszichológia gyors fejlődése és az általa felvetett témák iránti érdeklődés a megújuló regényhez is közönséget teremtett. Ezen a ponton ellentmondást fedez fel a dolgozatban, mert a Kaffka önanalízisét hangsúlyozó

---

[42] Szabados András: *Könyvszemle. Radnóti Miklós: Kaffka Margit művészi fejlődése (Szegedi Fiatalok kiadása)*. Láthatár 1934. 6. sz. 13–15.

[43] Solt Andor: *Radnóti Miklós: Kaffka Margit művészi fejlődése. Szeged, Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma 1934. 8–r. 104.* Irodalomtörténeti Közlemények 1934. 4. sz. 413.

[44] f. g. (Feleky Géza): *Kaffka Margit szegény és gazdag, szürke és fényes élete.* Magyar Hírlap 1934. július 15. 158. sz. 23–24.

részeket már éppen a modernség, frissesség jegyében olvassa az elemzés. Rónay és Radnóti egyetértettek azon a ponton, hogy az irodalom korabeli állapotában kevesen művelik „szinte freudi képzettséggel" az irodalmat, ebben Rónay szerint Kaffka megelőzte az analitikus regényírókat. Emiatt kor- és időszerűnek tartja írásait.[45] Rónay szerint Kaffka írásait tényleg nem olvassák, de azért nem olvassák, mert nem kaphatók a könyvei (Hasonlót majd Schöpflin is megfogalmaz). Radnóti írását hézagpótlónak, a kritikus a megemlékezés szép csokrának tartja. A „kegyeletes szeretet virágai" voltak ezek a sorok, amiket maga Rónay Mária is jelképesen helyezett el Kaffka sírján. Felidéződik ezzel egy másik, sokszor elmondott történet, a hála valódi virágcsokra, amelyet a Radnóti *Napló* tanúsága szerint a költő maga vitt Kaffka sírjára.[46]

A *Délmagyarország* 1934. december 25. száma szerző nélkül, röviden számolt be a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma által kiadott könyvekről, köztük a három doktori dolgozatról, Baróti, Ortutay és Radnóti szövegeiről.[47] Rövid ismertetőt közölt még Gogolák Lajos a *Budapesti Hírlap* 1934. augusztus 5. számában, Turóczi-Trostler József a német nyelvű *Pester Lloydban*, érzékeny méltatást írt Bálint György a *Pesti Napló* augusztus 5-én megjelent számában.

Schöpflin Aladár, Kaffkáról szóló és Radnóti által is felhasznált írások szerzőjeként a *Nyugat*ban *Kaffka Margitról* című írásában az 1935-ös év két témába vágó értekezését, Radnóti és Ágoston Julián dolgozatát hasonlította össze. Radnóti dolgozatát meggyőzőbbnek tartotta, szerinte a költő „fölényesebben, hűvösebben nyúl a Kaffka Margit élete munkájához, és tárgyilagosabban, nyilvánvalóbb tudományos módszerrel bírálja". A líraiságot, a közvetlen stílust meglepő módon nem a költő, hanem éppen Ágoston dolgozatában gondolta zavarónak. „Ágoston nem titkolja, hogy szeretet és elragadtatás vezette a témához. Érdekes, hogy aki mint költő is bevált, már szárazabban szól." Rónayhoz hasonlóan ő is Kaffka elfeledésének tényével polemizált, a szöveg tipizálási vágyával kapcsolatban pedig óvatosságra intett. Azt a politikumot, amit Fejtő természetes módon erényként fogalmazott meg, máshogy látta: „Nem szabad mindenben a típust látni, a Mária évei hősnője már a regény írásakor nem volt típus, ma még kevésbé az".[48]

Fejtő Ferenc a *Szocializmus*ban ismertette a disszertációt, a Radnóti által „marxista esztétikaként" meghatározott módszer metodológiáját helyezve középpontba. Véleménye szerint Radnóti a szellemtörténeti módszer és az eddigi magyar Kaffka-kutatások bőséges, de kritikus felhasználásával új, és teljes képet rajzolt a szerzőről. A szellemtörténeti módszert „talpára állítja", elemző magatartását „nem a vizek fölött szállongó elvontság, hanem a kornak, társadalomnak, osztálynak lüktető, valóságos szellemisége" irányítja. A kritika az életmű korában és osztályában tárgyalt sajátosságait emelte ki, az „asszonyi jellegzetességek" politikai vonásait, Kaffka saját szocializmus-humanizmus értelmezését részletesen, és jól elemzett problémákként tárgyalta. Fejtő a szerző nyelvteremtő avatottságát a választott téma kutatásához idomuló, arra alkalmas szempontnak tartotta. A disszertáció végkövetkeztetését a sokat emlegetett lelki beállítottság hasonlóságára építette, ezt a kritikus erénynek és nem hibának tartja: „Radnóti végkövetkeztetése nagyon elüt a megszo-

---

45 Rónay Mária: *Kaffka Margit az író és az asszony*. Literatura 1934. aug. 15. 241–245.

46 Radnóti 1989, 10.

47 *A szegedi fiatalok új könyvei*. Délmagyarország 1934. december 25. 44.

48 Schöpflin Aladár: *Kaffka Margitról*. Nyugat 1935. jan. 1. sz. 58–59.

kottól. Az értekezések írói a legméltóbban elfelejtett írókról is szinte kötelezően állapítják meg a nagyságot. Radnóti szeretettel foglalkozott tárgyával és mégis megőrizte a szükséges distanciát. Szerinte Kaffka „kihullott a rostán" mert nem „teremtett", hanem ábrázolt, önkifejezést adott, de az én, amellyel kifejezett, nem ért el az igazi mélységekig."[49]

Szinnyei Ferenc az *Irodalomtörténet*ben együtt ismertette a három Sík-tanítvány doktori értekezését. Baróti Dezső, Ortutay Gyula és Radnóti Miklós doktori dolgozatai meglátása szerint a modern szellemtörténeti irányt követték. Mindhárom újraértékelésre, új szempontok fölvetésére, a tárgyalt írók új irodalomtörténeti megvilágítására törekedett. Különösen Ortutay Tömörkényről írt dolgozatát dicsérte, jó bibliográfiája, és a korábbi kutatásokat összefoglaló szemlélete miatt.[50] A Radnóti-dolgozatnak, ahogy Szinnyei írja, már a címe is hangsúlyozta, hogy „nem akar teljes monográfia lenni". A bírálat szerint a költői egyéniség, líra és próza tartalmi és formai fejlődésének elemzésében igen sok a finom megfigyelés. A szerző azon állításával viszont egyet ért, hogy „Kaffka Margit mindenestül saját korának írója s így harca is a korral eltűnő". Szinnyei felfogása szerint minden író korának kifejezője, ha nem így lenne, mindegyik letűnne korával együtt. Bíráló megjegyzése, hogy az értekezés nem ad igazi képet Kaffkáról. A sok „fejlődésben", elvont analizálásban elmosódik maga az írói arckép. Hibául rója fel, hogy az előadás „nem elég logikus és világos, sokat ismétel, ide-oda ugrál, igen sokat idéz, de a maga nézeteit annyira összekeveri másokéival, hogy néha alig állapítható meg, mi az eredeti fejtegetéseiben". A líraiság, kötetlen hang sok helyen elfedte a tudományos eredményeket, ezt Szinnyei finom figyelmeztetés formájában üzente a szerzőnek: „Nagyon kérjük fiatal tudósjelöltjeinket, hogy ne tévesszék össze a tudományt a lírai költészettel. A tudós az igazságot keresi, és ha megtalálta, már a maga meggyőződése szerint közli másokkal. Ez a közlés azonban célját téveszti, ha nem jelenik meg logikus, rendszeres, világos formában, mert különben csak az igazság elködösítésére vezet."[51]

Forgács Antal a *Gondolat*ban közölt elemzésében ugyancsak esztétikai elképzelései, politikuma mentén vizsgálta a dolgozatot. Fejtő gondolatainak párhuzamát olvashatjuk itt, a szellemtörténetet, a dialektikus módszerek kritikájában Radnóti elképzeléseinek is megfelelő módon, a dolgozat erényei. „Irodalomtörténészeink és esztétáink szellemi és formatörténeti szempontokon nemigen jutnak túl műveikben, azok, melyek társadalmi szempontokat vetnek fel egy-egy író fejlődésvonalának felvázolásánál, a szellem– és formatörténeti szempontokat hanyagolják el szívesen. Önmagában pedig mindkét módszer mechanikus. Kaffka Margit művészi fejlődéséről írott könyvében Radnóti a szellem– és formatörténeti szempontoknak a szociális szempontokkal való szintézisét igyekszik megteremteni, s az úttörők bátorságával, dialektikusan közelíti meg anyagát. A baj csupán az, hogy ez a dialektika gyakran kanyarodik el az idealizmus irányába. Radnóti látja ugyan, hogy az esztétikai kérdések mögött politikum húzódik meg, s mégis így elemzi a kialakuló naturalizmust." Az első fejezet tézisét Forgács nem tudja elfogadni. Szerinte a sorrend éppen fordított, a „lázadás" alapját nem a naturalizmus adja, hanem ez a lázadás az alapja

---

[49] Fejtő Ferenc: *Szegedi fiatalok*. Szocializmus, 1935. febr. 2. sz. 89.

[50] Szinnyei Ferenc: *Szegedi doktori értekezések. Radnóti Miklós: Kaffka Margit művészi fejlődése. Baróti (Kratofil) Dezső: Dugonics András és a barokk regény. Ortutay Gyula: Tömörkény István*. Irodalomtörténet 21 (1935) 28–29, 28.

[51] Szinnyei 1935, 29.

a naturalizmusnak, amelyet éppen az új életszemléletnek megfelelő megnyilatkozási formákat keresve teremtett meg. „Radnóti nagy alapossággal vázolja fel Kaffka Margit fejlődésének útját az anarchista asszonyi lázadástól az önként vállalt tudatos szocializmusig. Kezdetben csak ez az asszonyi lázadás irányítja Kaffka lelkivilágát, de ebben az időben is szociális lelkiismerete a legmagasabb fokon érzékeny. Az asszonyiság nála mint az emberi elnyomatás szimbóluma jelenik meg [...] szocialistának vallja magát, noha szocializmusa inkább érzelmi, mint tudományos alapokon nyugszik." A dolgozat eredménye a recenzens szemléletében éppen az, hogy nem értékeli túl Kaffka szocializmusát. Forgács a disszertáció végkövetkeztetésével egyetért, azt továbbszőve fogalmazza meg, hogy ez az életmű már csak „kordokumentum", amely nem „ad útmutatást a jövőre."[52]

Kultusz, arc, identitás:

Török Sophie *Hol az én életem?* című, *Nyugat*ban közölt írásában Kaffka recepciójáról és a visszaemlékezésekről szólva fontosnak érezte kiemelni az arcrajzolás gesztusát.[53] Radnóti dolgozata ilyen lélekből és formából kibontakozó arcot rajzol. Ezt a szándékát a hibák ellenére is meg tudta valósítani. Nem titkolta hogy ennek a képnek az ábrázolása saját identitása megteremtésében is segítette, talán éppen ezért tartotta fontosnak megtenni és főleg megírni (!) a mester előtt tisztelgés már idézett gesztusát. A doktori védés után néhány héttel Fannival együtt felkeresték Kaffka sírját, ahol Radnóti beszámolója szerint olyan jelenet játszódott le, mely Kaffka elfelejtettségének szimbólumaként lett része magánmitológiájának. A *Napló* 1934. július 13-i bejegyzésben ezt olvashatjuk: „Drágával lenn jártunk a Farkasréti temetőben. Kaffka sírjára vittünk virágot." A temetőőr hivatalnoknak persze nem jelentett semmit a név: „Mintha Nagy Jánost keresném. [...] Keresgélés után megtaláljuk a sírt. Bádoggal borított, kopott fejfa, bádog tábla. A sírt benőtte a zöld. Elhanyagolt, magányos."[54] A nem feltétlenül szenvedélyből választott téma beépül a gondolkodásba, költői magatartásba. A megrajzolt költői arcképnek, Radnóti Miklós arcának része lesz.[55] Olyan ember identitásának része, akiről tudjuk, nem állt távol a szellemi család imaginárius közegének megteremtése. Erre az egyik legszemléletesebb, legtöbbet idézett példa a Komlós Aladárnak írt levél esete. A levélbe, melyet naplójába is bemásolt Radnóti az Ararát–almanachba írás felkérését utasította el. Érdekesebb azonban, hogy hiányzó zsidó identitása helyett képezte meg azt a fiktív családot, amelyet a magánvallás részévé tett: „Hogy is kezdjem... A szobám falán három „családi kép" van, három fényképmásolat. Barabás egyik meglehetősen ismeretlen Arany-festményének másolata, ugyanerről a festményről egy külön fej, és Simó Ferenc egy nemrégiben fölfedezett festményének másolata az öreg Kazinczyról. A Kazinczy-képről [...] de az Aranyról is sokan [...] megkérdezik:

---

[52] Forgács Antal: *Kaffka Margit művészi fejlődése. Radnóti Miklós könyve (Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadása).* Gondolat Antológia. Bp., 1978, 369–370.

[53] Török Sophie: *Hol az én életem? Kaffka Margit emlékezete*. Nyugat 1937. jan. 1. sz. 5.

[54] Radnóti Miklós: *Napló*. Bp., 1989, 10.

[55] A Radnóti-arckép megképződését, az értelmezői közeg arcképkészítő törekvését összefoglaló tanulmány Vári György: *„Mert annyit érek én, amennyit ér a szó" Kultusz, figuráció és kulturális emlékezet összefüggései Radnóti Miklós költészetében*. In: uő: *„Az angyal a részletekben..."* Pozsony, 2004, 9–22.

»a nagybátyád?« vagy »a rokonod?« – Igen – felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban, nagy- vagy dédbátyáim ők."[56]

A Kaffka-disszertáció olyan ember életművébe épült be, aki doktori címét szívesen használta. Büszke volt rá, csakúgy, mint sokszor hangsúlyozott magyar költő voltára. Hogy számára az önépítés hasonló gesztusai fontosak voltak, az életrajz sok részletéből tudhatjuk. Gondoljunk utolsó kérésként megfogalmazott, a halál és az önként vállalt mártírium mitikus minőségeivel telítődött soraira a bori noteszből: „Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit tartalmazza."[57]

[56] *Erőltetett menet. In memoriam Radnóti Miklós.* Szerk.: Réz P. Bp., 1999, 210. Az identitás bonyolult mintázatairól folyó diskurzusban ezt a pillanatot idézi fel Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz.* Bp., 2005, 540., valamint Vári György már idézett kritikájában. V. Gy. 2007, 209–210.

[57] Radnóti Miklós: *Bori notesz.* Facs. Kiad. Bp., 1970, 13.

JON ROBERTS

Radnóti Miklós verseinek fordítása elé

Radnóti Miklós, az 1935-ben a szegedi egyetemen végzett magyar költő három versének új angol fordítása olvasható az itt következő oldalakon. Radnótinak már egyetemista korában megjelentek versei és versfordításai. Az 1930-as évek végén már elismert új hang volt a magyar költészetben. Élete 1944-ben ért véget a Győr melletti Abda határában. A gyalogmenet hónapokkal korábban indult el a szerbiai munkatáborból, és a Rába közelében a menetet kísérő katonák lelőtték a legyengült költőt. Az alábbi versek közül legalább egyet abban a munkatáborban írt, amelynek a neve több eclogája és más versei végén olvasható.

Mivel előtte már mások is lefordították angolra Radnóti jelentős verseit, úgy illik, hogy a jelen fordító szóljon néhány szót. Noha végig pontosságra törekedett az előadásmód és a hangulat tekintetében, nem állítja, hogy az alábbi fordításoknak különösebb esztétikai értékkel bírnának. A versek fordítójaként annyit kér csupán az olvasótól, hogy tekintse egységes egészként a költő pásztori sorozatát, mivel az, formáját és témáját tekintve a klasszikus irodalmakban gyökerező, rendkívül jelentős alkotás a huszadik század irodalmi kánonjában. E kánon olyan költőket foglal magában, mint Ezra Pound és W. H. Auden, és olyan írókat, mint James Joyce és Hermann Broch. A fordító véleménye szerint az itt részben bemutatott sorozat, amely egy olyan költő alkotása, aki szerette és ismerte a klasszikus római költészetet, annak műfajait és formáit, még nem kapta meg az azt megillető elismerést sem a költő hazájában, sem pedig a világ angolul beszélő részein.

A számkivetésről, veszteségről és a háborúról szóló más, nagy és szívrendítő, karra illetve magányos hangra írt verseihez hasonlóan Radnóti pásztori sorozata egyrészt időtlen, másrészt tragikus módon nagyon is kötődik a maga korához. Talán mert az egyes eclogákat éveken át írta és olyan versekkel együtt, amelyeket ma a költő legnagyobb műveiként tartanak számon, ezekre a versekre kevesebb figyelem jutott minden megdöbbentő formai és tematikai összetettségük, erőteljesen alluzív jellegük és tónusuk ellenére, mely utóbbiban a sztoikus tartózkodással egyensúlyoz a nyers érzelem. Nem kérdéses, hogy a költő maga is már 1942 áprilisában sorozatnak tekintette e pásztori költeményeket; ekkor írta meg az Eclogák verses előhangját *Száll a tavasz…* címmel. Vagyis az első három ecloga után írta meg az előszót. Nincs kizárva, hogy ha a testi gyengeség és a korai halál nem töri ketté költői pályáját, írt volna még két eclogát, hogy neki is annyi legyen, amennyit Vergilius írt ifjúkorában. És mégis, talán csak a néha *Töredék*-ként emlegetett *Hatodik eclogát*, valamint a *Hetedik eclogát* tarják vitathatatlanul méltónak arra, hogy a kései és utolsó nagy versek csoportjában (*Nem tudhatom…*, *Levél a hitveshez*, *Gyökér*, *Á la recherche…*, *Erőltetett menet* és *Razglednicák*) foglaljanak helyet.

A fordító még azt is hozzátenné, hogy nem ő az első az Eclogák csodálói között, aki azt szeretné, hogy jelentős lírai sorozatként tekintsenek rájuk, hiszen erre már kísérletet

tett a Magyar Helikon 1979-ben megjelent *Eclogák* kiadása is. Dédelgetett álma, hogy az Eclogák csodáira az itthoni közönség mellett ráébrednek egyszer majd a modern magyar költészet iránt érdeklődő angol nyelvű olvasók is.

Talán érdekelheti az olvasót, hogy e fordításokat két, együtt ritkán tapasztalható érzés indította el: a csodálat és a szelíd felháborodás. A fordító a Magyar–Amerikai Fulbright Egyesület égisze alatt Szegeden, az Egyetem Angol-Amerikai Intézetében töltötte a 2002/2003. tanévet. Érkezése után alig egy héttel az a szerencse érte, hogy nem messze a Dugonics tértől, egy kávéházban felolvasóesten vehetett részt, ahol a műsoron szereplő két költő — egy magyar és egy angol — egyike felolvasta magyarul az *Erőltetett menetet*. Mivel akkor néhány szónál nemigen tudott többet magyarul, a fordító persze semmit sem értett ebből a számára akkor még különben is ismeretlen nagy költeményből a „bolond" szón meg a „Fanni" néven kívül, mely utóbbi természetesen a költő hitvesére utalt. A fordító azonban mélyen megindult, és szinte elszédült egyrészt a költemény hangulata, másrészt Radnóti hexametereinek reá gyakorolt erős hatása miatt. Az angol költő által előadott változatból viszont eltűnt az eredeti verbális és hangzási ereje. És ami még rosszabb volt, vagy akkor legalábbis úgy tűnt a fordító számára, az angol költőt valami finnyásság vagy téves illemtudás arra késztette, hogy a „Fanni" helyett a „she" nőnemű személyes névmást használja (amelynek nincs is magyar megfelelője). A fordító eltökélte, hogy helyrehozza azt, amit a mai napig mélységes költői igazságtalanságnak tart. Azóta alaposan tanulmányozta a szóban forgó fordítást, és más kifogásolni valót alig talál Radnóti versének akkor előadott angol nyelvű változatában. Változatlanul azonban az a meggyőződése, hogy abból a fordításból teljesen hiányzik az eredeti személyes ereje. Saját fordításában gondosan visszahelyezte „Fanni" nevét a versben az őt megillető helyre.

A fordító végezetül köszönetet szeretne mondani magyar kollégáinak, hallgatóinak és barátainak minden tőlük kapott bátorításért és tanácsért. Neveik kezdőbetűinek használata sajnos csupán tökéletlen anonimitást biztosít e nagylelkű és bölcs személyeknek, és így, fájdalom, nem lesznek minden tekintetben biztonságban az olyan kellemetlenkedő alakoktól, akik majd őket hibáztatják azokért a hibákért, amelyeket a fordító követett el a megértés, a dikció, valamint az ízlés terén, mindazonáltal sorakozzanak itt e kezdőbetűk a fordító mindegyikük iránt érzett határtalan hálájának csekély és méltatlan jeleként: NGy, CRM, MÁ, KÁ, VZ, NS, SzE és SzT.

Száll a tavasz...

ELŐHANG AZ ECLOGÁKHOZ

Csúszik a jég a folyón, foltosra sötétül a part is,
olvad a hó, a nyulak meg az őzek lábanyomán már
kis pocsolyákban a nap csecsemőnyi sugára lubickol.
Száll a tavasz kibomolt hajjal, heverő hegyek ormán,
tárnák mélyein és a vakondok túrta lyukakban,
fák gyökerén fut, a rügy gyöngéd hónalja tövében,
s csiklandós levelek szárán pihen és tovaszáguld.
S szerte a réten, a domb fodrán, fodros tavakon kék
lánggal lobban az ég.

Száll a tavasz kibomolt hajjal, de a régi szabadság
angyala nem száll már vele, alszik a mélyben a sárga
sárba fagyottan, alélt gyökerek közt fekszik aléltan,
nem lát fényt odalent, sem a cserjén pöndörödő kis
zöld levelek hadait nem látja, hiába! nem ébred.
Rab. S a rabok feketén gyürüző vad bánata csobban
álmaiban s föld és fagyos éj nehezült a szivére.
Álmodik és mellét nem emelgeti sóhaja sem még,
lent nem pattan a jég.

Néma gyökér kiabálj, levelek kiabáljatok éles
hangon, tajtékzó kutya zengj, csapkodd a habot, hal!
rázd a sörényed, ló! bömbölj bika, ríjj patak ágya!
ébredj már aluvó!

1942. április 11

Spring Flies…

PREFACE TO THE ECLOGUES

Glides now the river ice-melt, mottling the darkening ice-bank,
now melts the snow in hare's prints, even now in deer's tracks,
in small pools thus made there, infant sun's rays paddle, plash.
Spring flies, lets down her hair, lights upon mountain ridges,
tunnels deeply into mine shafts, delves into mole holes,
trips along tree roots, barely stirs gentlest buds in stem joints,
among ticklish leaves and delicate shoots rests, rushes off again.
And over high meadows, rolled hills, ruffled ponds
blue skies burst into flame.

Spring flies, lets down her hair, but the ancient freedom
no longer flies with her, her old angel's asleep in the depths,
frozen deep in yellow mud, among insensate roots he lies,
down there neither light he sees, nor the huddled leaves,
small and green, spending the gnarled bush. Captive,
he won't wake. And the prisoners of blackly twisting wild grief
thrash in his dreams, and earth, frozen night weigh down his heart.
He dreams, no heaving sighs escape his breast
nor crack the ice beneath.

Keen you dumb roots! Sound, leaves, your keenest cries!
rage, mad dog, drown in froth! Thrash, fish, the foam!
shake, horse, your mane, thunder bull, stream bed rumble!
sleeper, now awaken!

1942 April 11

Hatodik ecloga

(Töredék)

Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben hitt s tajtékzott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek.

Oly korban éltem én e földön,
mikor besúgni érdem volt s a gyilkos,
az áruló, a rabló volt a hős, -
s ki néma volt netán s csak lelkesedni rest,
már azt is gyűlölték, akár a pestisest.

Oly korban éltem én e földön,
mikor ki szót emelt, az bujhatott,
s rághatta szégyenében ökleit, -
az ország megvadult s egy rémes végzeten
vigyorgott vértől és mocsoktól részegen.

Oly korban éltem én e földön,
mikor gyermeknek átok volt az anyja,
s az asszony boldog volt, ha elvetélt,
az élő írigylé a férges síri holtat,
míg habzott asztalán a sűrü méregoldat.

.....

Oly korban éltem én e földön,
mikor a költő is csak hallgatott,
és várta, hogy talán megszólal ujra -
mert méltó átkot itt úgysem mondhatna más, --
a rettentő szavak tudósa, Ésaiás.

1944. május 19

Sixth Eclogue

A Fragment

I lived on this earth at a time
when man, driven or fallen low,
lacking orders, killed for pleasure,
and sham embraced, in error raged,
ensnared himself in vile obsession.

I lived on this earth at a time
when murderers, informants,
and robbers drew heroes' praise –
and anyone silent or slow to applaud,
was reviled, as one with plague afflicted.

I lived on this earth at a time
when those who would speak must lie
low, gnaw their fists past all shame.
The land's riotous, and fate, appalling,
grins, drunk with blood and filth.

I lived on this earth at a time
when mother's curse children got
and woman gladly child lost,
the living, their plate thick with poison,
envied the worm-eaten dead.

.....

I lived on this earth at a time
when the poet lived in silence
and waited for one who might speak –
for who else might utter a fitting curse
but Isaiah, awful knower of awful words.

1944 May 19

Hetedik ecloga

Látod-e, esteledik s a szögesdróttal beszegett, vad
tölgykerités, barakk oly lebegő, felszívja az este.
Rabságunk keretét elereszti a lassu tekintet
és csak az ész, csak az ész, az tudja, a drót feszülését.
Látod-e drága, a képzelet itt, az is így szabadul csak,
megtöretett testünket az álom, a szép szabadító
oldja fel és a fogolytábor hazaindul ilyenkor.

Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok,
Szerbia vak tetejéről búvó otthoni tájra.
Búvó otthoni táj! Ó, megvan-e még az az otthon?
Bomba sem érte talán? 's van', mint amikor bevonultunk?
És aki jobbra nyöszörg, aki balra hever, hazatér-e?
Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?

Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva,
úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron;
zseblámpát, könyvet, mindent elvettek a 'Lager'
őrei s posta se jön, köd száll le csupán barakunkra.

Rémhirek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben,
szétdarabolt lázas test s mégis egy életet itt,-
jóhírt vár, szép asszonyi szót, szabad emberi sorsot,
s várja a véget, a sűrü homályba bukót, a csodákat.

Fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat, a bolhák
ostroma meg-megujúl, de a légysereg elnyugodott már.
Este van, egy nappal rövidebb, lásd, ujra a fogság
és egy nappal az élet is. Alszik a tábor. A tájra
rásüt a hold s fényében a drótok ujra feszülnek,
s látni az ablakon át, hogy a fegyveres őrszemek árnya
lépdel a falra vetődve az éjszaka hangjai közben.

Seventh Eclogue

Can you see, it's getting dark: and the wild fence of oak, edged
with barbed-wire, and the barracks, hovering, evening absorbs.
The listless gaze the frame of our captivity lets go,
the mind alone, the mind alone knows the wire's tension.
Do you see, dear, how only now imagination's loosed so,
and dream, the deliverer, sets free our broken bodies
and all at once the prison camp sets off toward home.

Dressed in rags, heads shaven, snoring, the captives fly
from Serbia's blind peaks to hiding homelands.
Homelands still hiding! O, does that home still exist?
Perhaps no bomb's found it? Is it as when they marched us off?
And who on my left moans, on my right lies, goes home again?
Tell me, is there a home where this hexameter's still known?

Ignoring accents, feeling my way line by line,
thus, here, at dusk, I write this verse just as I live,
weak-eyed, inch-worming across the paper;
flashlight, book, the camp guards have taken everything,
and the mail doesn't come, and only fog falls on our barracks.

In these mountains, amidst rumors and vermin live
the Frenchman, Pole, voluble Italian, dissident Serb,
pensive Jew, as one dismembered fevered body, for all that
a single life awaiting good news, a woman's words, a freeman's fate,
awaiting the end, that descent into murky darkness, miracles.

I lie aplank, an animal captive amidst vermin, the fleas
renew their assault, while the host of flies retreats.
It's evening, and captivity's one day shorter again, see,
life's one day shorter too. The camp's asleep. The moon
shines over the land, her light tightens the wires again.
And through the window, you can see the armed guards'
shadows thrown upon the wall, pace among night sounds.

Alszik a tábor, látod-e drága, suhognak az álmok,
horkan a felriadó, megfordul a szűk helyen és már
ujra elalszik s fénylik az arca. Csak én ülök ébren,
féligszítt cigarettát érzek a számban a csókod
íze helyett és nem jön az álom, az enyhetadó, mert
nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár.

Lager Heidenau, Zagubica fölött, a hegyekben,

1944. július

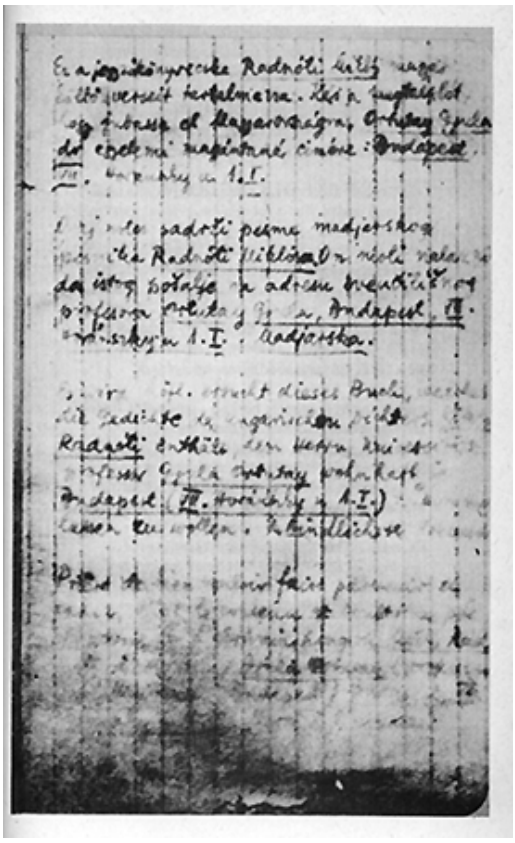

The camp's asleep, dear one, can you see, the dreams awing.
Snorting, one starts, tosses about in a cramped space
and falls asleep again at once, face ashine. Only I sit awake,
the acrid smack of a half-smoked cigarette fills my mouth—
could I but taste your kiss—and dream, restoring muse, comes not,
since I can neither die nor live without you anymore.

Lager Heidenau, above Zagubica, in the mountains.

July 1944

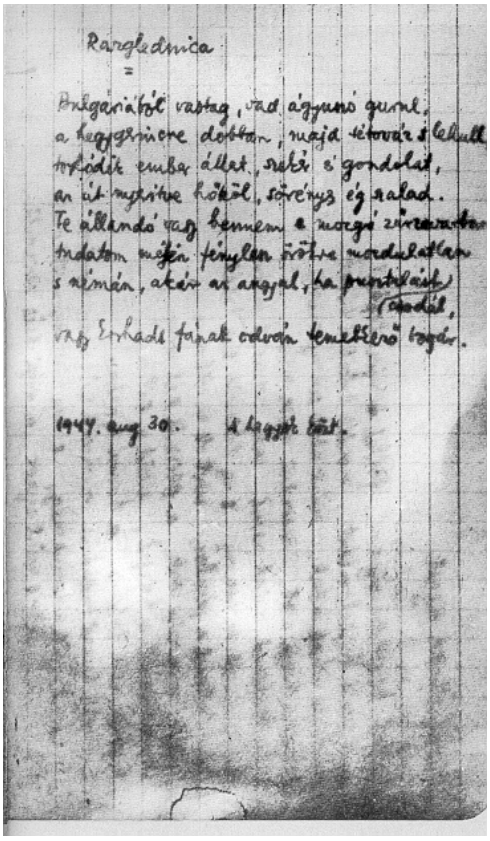
Rarglednica

Bulgáriától vastag, vad ágyúnó gurul,
a hegygerincre dobban, majd csöndre s lelkünk
torpódik emba állat, sikló s gondolat,
az út mentére hűkül, sötétnyúz éj szalad.
Te állandó vagy bennem a morgó zűrzavaron
tudatom mögött fénylen örökre mozdulatlan
s néman, akár az angyal, ha pusztulnak
(csodák,
vagy Erhardt fának odvon lemetsző bogár.

1944. aug 30. A legyőzött bőr.

FENYVESI FÉLIX LAJOS

Májusi reggel

Radnóti Miklós emlékére

Lámpás idő a Várkert rakparti lakásban,
fázós május délelőtt újból arra jártam,
a félhomályban tört fénysugár hullt ragyogva
az asztal-üvegen álló szoboralakra.
Arasznyi, karcsú férfi. A korlátnak dőlve,
a moccanatlan örökpillanat körötte.
Harminc éve már, hogy nagy magányában nézem,
hallgatom néma szavát a hótalan télben,
lomb-arany őszben.. de most, most megakadt szemem
a félig-hunyt arcon, hátra feszülő kezeken,
kopott viharkabáton a szív közelében
nem gyógyuló, égető, mély seb középen.
Nem is seb, ujjbegyek sokezer érintése,
ahogy fohásszal odanyúlt fájva és félve,
könyvfalak költője, Vas István, a hű barát,
forgószékében szivarozva itta jó borát,
s idézte MIKLÓST, komor naplóját olvasva,
emlékezve áttündöklő közös alkonyokra.

Nézem a lámpafényben derengő alakot,
a papírvágó kést, rostirónt, üres lapot,
rég kihűlt pipát, a sok kormos gyufaszálat:
világított a csillagtalan éjszakának,
minden éjfélórán karcsú lánggal áldozott,
támadjon föl naponta a testvérré lett halott!
S beszéljen: a szenvedés jajjal teli kelyhét
hányszor ürítette fenékig ki fogolyként?
puskatusra fröccsent vér befestette az eget,
kezét húzták gödörbe rúgott meztelenek,
birka karámban virrasztotta holtak álmát,

tetves szakállal járta fekete Golgotáját,
és rettegett, éhezett, fogvacogva didergett,
szakadt rongyokba bújva írta, írta a v e r s e t
sort sor alá tapogatva az éji homályban,
várva a jó hírt, asszonyi szót, a csodákat...
de csak az ordító altiszt jött: „Tovább! Tovább!”
ormótlan bakancsban a földi poklon át.

Merengve nézem a töprengő sírkő-férfit,
égbolt-homloka mögött új mondatot épít,
s képzelem: indul mindenség-nehéz lábbal át
köves-földes úton, hogy cipelje a halált,
a keresztre fölszegezett csontsovány társakat,
szögesdrótban vergődő űzött szarvas-sorsokat,
„némán, akár az angyal”: szent s végzetes órában,
tántorogva a sárba-hullás pillanatában,
dőlve szótlan, mindent írva kis füzetbe le,
vércseppjeit itatva megváltó verseibe.

CSAPODY TAMÁS

Darvas Ferenc

Darvas Ferenc (anyja neve: Klein Regina, Budapest, 1919. 09. 06 – Budapest 2008. 03. 14.) kispolgári családból származott, édesapja könyvkereskedő, édesanyja varrónő és háztartásbeli volt. A fővárosi Kölcsey Ferenc gimnáziumban érettségizett (1937), majd elvégezte a Kertészeti Akadémiát (1941). Különböző magyarországi helyeken volt munkaszolgálatos (1941–1943), majd Borba került 1943 júniusában. A visszaemlékezésében részletesen leírt bori munkaszolgálata után és visszavonulása során, az „erőltetett menetből" Cservenkán, a kivégzőgödörből sikerült megszöknie. A Jugoszláv Népfelszabadító Hadseregben partizán lesz (1944. 10. 17.). A VIII. Vajdasági Nemzeti Felszabadító Hadsereg katonája. A háború befejezésének napján szerelt le (1945. május 9.) és hazatért Budapestre (1945. május 21.). Itt kezdetben édesapja lebombázott könyvüzletében dolgozik, majd bányász és politikai munkás lesz. Belép a Szociáldemokrata Pártba (SzDP), majd a Magyar Kommunista Pártba (MKP) és a Magyar Dolgozók Pártjába (MDP). 1947-ben megnősül, felesége – egészen nyugdíjazásig – textilgyári munkás. Tartalékos tiszt (1950–1951), majd különböző mezőgazdasági szakterületeken, különféle beosztásokban dolgozik. Jugoszláviával és a Rajkperrel kapcsolatban kifejtett nézeteiért pártfegyelmit kapott (1955). Az MSZMP-be 1956 után nem lép vissza. Vidéki termelőszövetkezetekben agronómus, közben megszerzi a mezőgazdasági mérnöki diplomát (1962). Az Országos Mezőgazdasági Fajtakísérleti Intézet tudományos munkatársa egészen nyugdíjazásáig (1961–1987).

Forrás: Darvas Gábor és Darvas Dániel által, általam látott ill., másolásra nekem átadott dokumentumok alapján általam összeállított életrajz. Budapest, 2009. január 25.

A 87 éves Darvas Ferenccel halála előtt alig két évvel találkoztam budapesti otthonában, 2006. április 29-én. Darvas Ferenc elmondása szerint a „Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944." című visszaemlékezését azonnal hazaérkezése után, 1944 nyarán írta Budapesten. A gépelt formában fennmaradt, mindössze 10 utólagos kézírással történt apróbb javítást tartalmazó, összesen 31 számozott A/4-es oldal hosszúságú, aláírásával ellátott visszaemlékezést édesapja kérésére vetette papírra. Darvas Ferenc azt is közölte, hogy neki mint 1944-ben 26 éves fiatalembernek nem állt szándékában rögzíteni bori munkaszolgálatának emlékeit, de édesapja ismételten kinyilvánított kívánságának eleget kellett tennie. Darvas Ferenc visszaemlékezését másolásra leadta a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szervezetének (MEASZ) budapesti XX–XXIII. kerületi szervezetének (2007. február 26.). A MEASZ-nál fellelhető példány teljesen azonos a Darvas Ferenctől kapott példánnyal.

* Dr. Csapody Tamás PhD, jogász, szociológus, egy. adjunktus, a bori munkaszolgálat kutatója.

A Darvas Ferenctől megkapott visszaemlékezést teljes terjedelmében, minden vonatkozásban szöveghűen, a kéziratban használt tagolásban közlöm, magyarázó és kiegészítő lábjegyzeteimmel.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani a kézirattal kapcsolatos segítségükért Fancsalszky Gyulánénak, Darvas Gábornak, Darvas Dánielnek és Horváth Ferencnének.

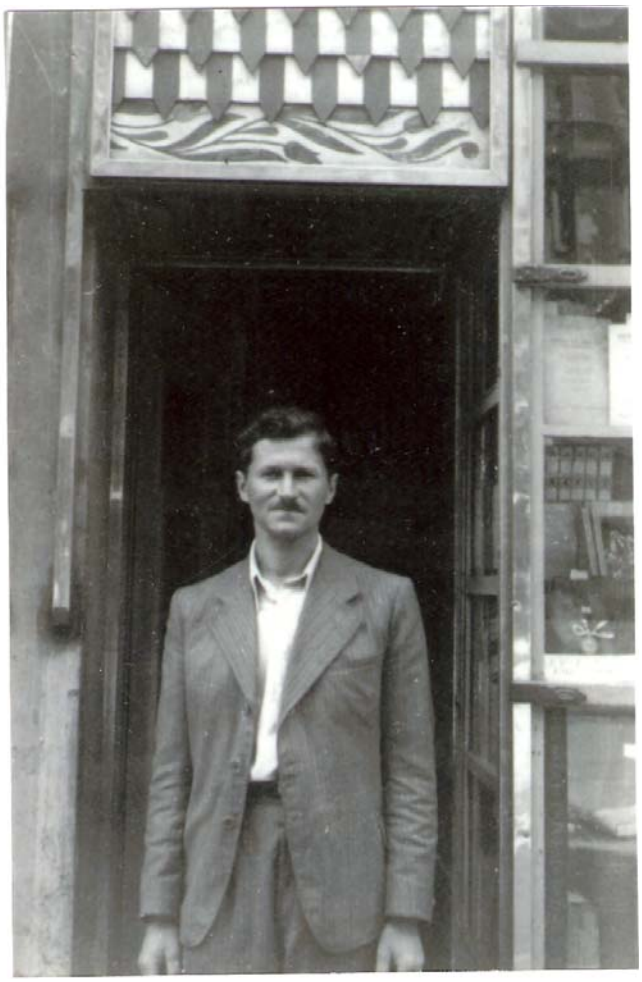

DARVAS FERENC

Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944

1943 júniusának elején kapta meg a szegedi tényleges V. munkaszolgálatos zászlóalj az indulási parancsot.[1] Eleinte teljesen bizonytalan volt az út célja. A hozzátartozók részére háromnapos látogatást engedélyeztek. A második napon megtudtuk, hová indulunk. Zászlóaljparancsnokunk megjelent egy német ezredessel, összehívta a látogatókat és bejelentette, hogy Szerbiába visznek bennünket egy rézbányába dolgozni. A munka nem lesz nehéz, mert mindenhol a gépek dolgoznak, nekünk csak a gépeket kell kiszolgálni. Sehol sem leszünk a föld alatt, mert a bánya nyílt, felszíni fejtés, lakhelyünk kényelmes barakkokban lesz, ágyban alszunk, és a barakkok körül virágos kertek vannak. Kosztunk a német hadi koszt, mely köztudomásúlag jobb, mint a magyar. Ő kinn volt és személyesen meggyőződött mindenről. Az a céljuk, hogy megerősödve kerüljünk haza. A beszéd megnyugtatta hozzátartozóinkat, mi azonban nem hittük, mert a katonaságnál nem szokás a szülői értekezlet, ott minden parancsra történik, melyet nem szokás megokolni.

Június 15-én kb. 1200-an hajóra szálltunk. Mindannyian arról voltunk meggyőződve, hogy bori tartózkodásunknak csak a háború befejezése fog véget vetni, és azt is sejtettük, hogy a változás nem lesz sima. Mégis remény töltött el mindenkit, és azt gondoltuk, két hónap alatt vége lesz mindennek. Semmiféle rosszat és borzalmasat nem akartunk elhinni. A hajóút a Vaskapun keresztül csodálatosan szép volt.[2]

Június 17-én megérkeztük Prahovoba.[3] Itt már várt bennünket egy üres vonatszerelvény. A zászlóalj felszerelését daruval rakták át a vonatba és igen kevés munkánk volt vele. Ez nagyon tetszett nekünk, mert már megszoktuk, hogy az olyan munkát is kézzel kellett elvégeznünk, amihez megvolt az eszköz. Sajnáltuk, hogy vége a hajóútnak, szerettük volna, ha még tovább tart. Az alatt a két nap alatt gondtalanok voltunk, gyönyörködtünk a tájban, nem kellett dolgoznunk és nem láttunk egyetlen keretlegényt sem.

A vonat megindult, és egy pár óra múlva megérkeztünk Zajecsárba[4]. Itt átrakodtunk egy keskeny vágányú szerelvénybe, és rövidesen a hegyek között zakatolt velünk a vonat. Talán két óra hosszat sem tartott az utazás és megérkeztünk a bori Werk vasútállomására[5]. Felvettük hátizsákjainkat és gyalog indultunk tovább Boron keresztül. Az út rövid

---

[1] Pontos nevén: Szegedi V. közérdekű munkaszolgálatos (kmsz.) zászlóalj parancsnokság. Darvas Ferenc az V/4-es századba került.

[2] A vízi szállítás a Szeged–Titel–Belgrád–Pancsova–Prahovo (Tisza-Duna) útvonalon történt.

[3] Prahovo: A szerb–román–bolgár hármashatár közelében, a Duna jobb partján lévő, szerb folyami kikötő.

[4] Zajecsár: A Timok folyó völgyében, a bolgár határ közelében, Bortól légvonalban kb. 35 km-re délkeletre lévő város.

[5] Werk: gyár. Werk vasútállomása: Borban lévő rézbánya vasútállomása; a gyár vasútállomása.

volt és keserves, mert nem tudtuk, hová megyünk, mennyi ideig tart a gyaloglás. Az volt az érzésünk, sohasem fog vége szakadni. Végre váratlanul egy keskeny völgyhöz érkeztünk, és szemünk elé tárult jövendő lakóhelyünk. A völgy alján vasúti sínpár húzódott, a szemben lévő hegyoldalon pedig betontalpazaton álló nagy lapos barakkok hosszú sora látszott. Le a völgybe és föl a táborhoz szerpentin út vezetett – és rövidesen bent állott a zászlóalj a táborban.

Virágos kert sehol sem volt, csak letaposott fű, por, és irtózatosan piszkos és rongyos szerbek. Nem sok jó reménységet keltettek. Elöl egy nagy fehér tábla állott: „Berlin láger" felirattal.[6]

Lassan elhelyezték az összes századokat, csak az én századom, az V/4-es nem kapott még helyet.[7] Végre az egyik barakkból kiköltöztek a szerbek[8], és az lett a miénk. Nekiálltunk kidobálni a piszkos rongyokat, kikeféltük a vaságyakat és kitakarítottunk. Háromemeletes vaságyak voltak, két-két sor összetolva, és a kettős sor között egy keskeny utca. A barakk óriási, mennyezet nélküli épület volt, eredeti rendeltetése szerint garázs lehetett. Mikor beléptünk, mindjárt arra gondoltunk, hogyan fogjuk ezt télen átfűteni. Kis négyzet alakú ablakai voltak, olyan magasan, hogy csak a legfelső ágyról lehetett elérni.

1943. június 17-e volt a megérkezés napja. Péntek–szombat–vasárnapot megkaptuk a berendezkedésre. A németek ugyan azt akarták, hogy mindjárt munkába álljunk, csak a tábor magyar parancsnokának, Balogh alezredesnek[9] közbenjárására engedélyezték a három pihenőnapot. Másnap jobban körülnéztünk. Mindenfelé, körös-körül tölgyerdővel borított hegyek, alattunk a völgyben patak folyt. A szemben lévő hegyoldalon, tőlünk kissé balra más lágerek[10] és a falu csücske látszottak. Szintén bal kéz felé látszott még két hegycsúcs is, jövendőbeli munkahelyünk, a Tagebau[11]. Még a pihenőnapokon megkaptuk a személyi számokat. A jövőben ez helyettesítette a nevünket.

Hétfőn kivonultunk munkára. A mi századunkat a Tagebaura osztották be. A szervezés jó volt. A munkahelyen német mesterek vártak bennünket, és már előre tudták, kik tartoznak csoportjukba. Egy Pozorszky nevű porosz csoportjába kerültem, a csoportban tízen voltunk. A porosz alacsony, szótlan, komoly tekintetű ember volt és nagyon jóindulatú.

A Tagebau nem volt más, mint egy hegy, melyet teraszosan bontottak le, hogy rézérchez jussanak, legalábbis mi így gondoltuk. Mindenütt vöröses, omlós kőzet. A teraszok falai mellett baggerok[12] állottak, és egy keskeny vágányú vasút sínéi futottak. Az első nap nagyon nehezen telt el. A sziklák ontották magukból a hőséget, és a munka is szokatlan

---

[6] „Berlin" láger: Bortól kb. 2 km-re északra lévő központi tábor. A központi láger pontos írásmódja: idézőjelek közé tett „Berlin" tábor. A visszaemlékezésben meghagytam az eredeti írásmódot.

[7] A „Berlin" táborba 1943. augusztus elejéig összesen 15 munkaszolgálatos század, mintegy 3000 zsidó és 160-180 Jehova Tanúja, 16-18 szombatista (reformadventista) és 7 nazarénus munkaszolgálatos érkezett hajóval és vasúton. Utóbbiakat a katonai szolgálat megtagadás miatt ítélték el, és börtönbüntetésüket megszakítva kerültek büntetésből Borba.

[8] A „Berlin" táborban korábban szerb munkásokat és kényszermunkásokat helyeztek el.

[9] Balogh András alezredes (anyja: Schmidt Irma, Gyöngyös, 1895. 12. 12.–????) a bori táborcsoport első csoportparancsnoka.

[10] Minden bizonnyal a „Brünn" lágerről van szó.

[11] Tagebau: felszíni vagy külszíni fejtés.

[12] Bagger: kotrógép.

volt. Az én csoportom feladata új sínek fektetése volt, vagy a régieket kellett a baggerok után tolni, amint azok a hegyfal bontása közben egyre távolodtak. Kioktattak bennünket, hogy figyeljünk a kürtjelre, mert az robbantást jelez. Az első nap mégsem hallottuk a kürtöt, és egyszerre csak zápor módon kezdtek hullani a kövek, szerencsére csak apróbb darabok. A kürtjelzés hangját csak később szoktuk meg. Délben még erősebb volt a napsütés, és sehol egy fa, csak csenevész bokrok árnyékában tudtunk meghúzódni. Az ebédünk egy darab kenyér, margarin, egy kevés gyümölcsíz és feketekávé volt. Ez tulajdonképpen a vacsora volt, az ebédet este a lágerben kaptuk, levest, főzeléket egy kevés hússal. Azért fordították meg az étkezés rendjét, mert az ebédet nem tudták kihozni a munkahelyre.

Így múlt el lassan az első nap. Kanyargós hegyi ösvényen, megkerülve a hegycsúcsot, vezetett az út a lágerbe. Hosszú időre ez lett mindennapos utunk. Még útközben lehetett hallani az esti nagy robbantások dörgését. Szembe velünk jöttek az éjjeli munkára menők. Éjjeli és nappali csoportokra oszlottunk, és hetenként váltottuk egymást.

Az első munkanapon megtörtént az első haláleset. Este egy bajtársunk más utat választva, a teraszok alatt indult hazafelé, és az esti robbantások sziklái maguk alá temették. Ott van eltemetve, a lágertől nem messze, a későbbi halottakkal, egy mező szélén.[13]

Már az első napokban megtiltották a faluba való bejárást. Azzal indokolták, hogy a piacon felverjük az árakat. Az igazi ok azonban szerintünk az volt, hogy megakadályozzák a szerbekkel való barátkozásunkat. A lágerben maradt szerbeket is máshová telepítették.

A munkahelyen kezdetben szerbekkel és románokkal dolgoztunk együtt, ők tanítottak be bennünket. Rövidesen azonban ezek is eltűntek, és igen kevés kivétellel minden munkahelyen munkaszolgálatosok dolgoztak. Mérnökök, mozdonyvezetők, fűtők, gépészek, villany- és vízszerelők, robbantók, alagútfúrók és egyebek, mindenhol zsidók voltak, csak az irányítás volt a németek kezében. A Werk, a gyár volt az egyedüli hely, ahol főleg külföldi munkások, foglyok dolgoztak, de ide is beosztottak közülünk sok szakembert.[14] A baggerok gépészei németek voltak[15], de a másodgépész, az olajozó, a fűtő zsidó volt. A németek a bori rézbányában nem tudták végrehajtani fejlesztési terveiket, és ez nem utolsósorban a zsidóknak köszönhető. A Tagebau területén vagy 35 bagger működött. Ezek munkaképességétől függött, mikor lehet elérni a rezet tartalmazó réteget. A 35 bagger sohasem működött egyszerre. Emlékezem olyan időszakra, hogy heteken át csak két-három darab volt üzemképes, mert a többit szét kellett szedni üzemzavar miatt. Egy szétszedett bagger legalább egy hétig nem dolgozhatott. Később, mikor az alagútban, a Stollenbauban[16] dolgoztam – saját tapasztalatomból mondhatom –, órákon át járattuk üresen a fúrógépet, vagy rossz fúrót tettünk bele. A gyárban az esztergapadoknál, amikor nem volt el-

---

[13] A „Berlin" tábor déli lábánál létesített munkaszolgálatos temetőben legalább 47 munkaszolgálatost temettek 1943–1944 között. Ők valamennyien balesetben vagy betegségben hunytak el.

[14] A bori bányavidéken összesen mintegy 50 000 magyar, szerb, görög, olasz, francia és román munkás, kényszermunkás és hadifogoly dolgozott.

[15] Jugoszlávia német megszállása után a német tulajdonba került bori bányák felügyeletét a német katonai munkaszervezet, az Organisation Todt (OT) látta el. Az OT alkalmazásában álló német vagy osztrák todista munkások, munkavezetők és katonák általában harci vagy frontszolgálatra alkalmatlanok voltak, vagy pedig maguk is büntetésből kerültek ide.

[16] Stollenbau: a vízbetöréstől védő bányaalagút, a Tilva mika hegy alatt.

lenőrzés, gépalkatrész helyett öngyújtókat gyártottak. Minden munkahelyen megtalálták a szabotázs lehetőségét.

A láger távolról sem hasonlított ahhoz a paradicsomhoz, ahogyan azt nekünk és hozzátartozóinknak idehaza elmesélték. Rengeteg volt a légy. Ezek a nagy, nyitott latrinákban termettek meg. Borban pedig az utcára dobták ki a szemetet. A rothadó szemét állandó és undorító bűzt árasztott. Ez a légytömeg lehetett az oka, hogy az első napokban az emberek nagy része bélhurutot kapott. A láz hirtelen magasra felszökött, de a láger orvosa még 38 fokos lázzal is munkára küldött bennünket. A láz ugyan hamar elmúlt, de a hasmenés továbbra is megmaradt. Vagy két hónap kellett ahhoz, hogy a járvány csökkenni kezdjen. A járvány és a gyönge koszt sok embert legyengített.

A legkibírhatatlanabb élet a mi századunkban, az V/4-es században volt. Őrmesterünk, Végvári József, mindent kitalált életünk megkeserítésére. A többi századokban, ha nem számítjuk rab voltunkat, úgy kezdtek élni az emberek, mint a munkások. A csoportok önállóan jártak ki meg be a munkahelyre, szabad idejükben is viszonylag békében élhettek, eljárhattak egymás barakkjába is. A mi barakkunkat azonban mindenki elkerülte, mert Végvári minden látogatót kizavart. Reggel egyszerre volt ébresztő. Ha nem ment egyszerre, meg kellett ismételni. A hegyi ösvényen sorban vonultunk ki munkára, de lépést kellett tartani. Ha nem volt lépéstartás, kint a munka megkezdése előtt tartott Végvári büntetőgyakorlatot. Erre mindig volt lehetőség, mert a mi századunk már jóval hét óra előtt a munkahelyen volt. Este csak csoportban, zárt kötelékben mehettünk a táborba, mert Végvári állandóan járta az utat és figyelte a századot. Az első hónapokban éjjelente, a bélhurut miatt nagy volt a jövés-menés a latrinára. Végvári egyszer megtiltotta a kijárkálást, és odaállította a barakk ajtajába fegyveresen az ügyeletes honvédet. Az emberek kénytelenek voltak csajkába és kulacsba végezni szükségüket. A bűz kibírhatatlan volt. Szerencsére ez az állapot nem tartott sokáig. A németek összevissza cserélgették a csoportokat, a csoportokban az embereket, és így a századköteléket nem lehetett megtartani. Lehet, hogy Végvári is kezdett beleunni, vagy talán figyelmeztetést kapott, végül is lassan meglazult ez a rabfegyelem.

Már az első napokban kiderült, hogy nem elég a mosdóvíz. Este gyorsan elfogyott a víz a fürdőbarakkban. Aki később érkezett, nem tisztálkodhatott. A németek megígérték újabb források feltárását. Hozzá is fogtak, de olyan lassan ment a munka, hogy még a tizennegyedik hónapban is sorban állással lehetett hozzájutni egy kevés vízhez.

Az étel kevés volt, és tápértéke gyönge. Amíg az étkeztetés a németek kezében volt, nem volt okunk panaszra. Rövidesen azonban a magyar G. H.[17] vette át az élelmezés irányítását. Ezek azután ellopták a nyersanyag nagy részét, részben a magyar tiszti konyha és a keretlegénység konyhája részére, másrészt saját egyéni céljaikra. Az ellopott konzerveket átadták zsidó bizalmasaiknak, ezek meg eladták nekünk. Így a hazulról hozott pénz, óra, és más értéktárgy az ő zsebükbe vándorolt.

Mi úgy segítettünk magunkon, ahogyan lehetett. Ha a lágerben volt baj, a németeknek, ha a munkahelyen ért bennünket sérelem, a magyar parancsnokságnál tettünk panaszt. Ez célra is vezetett egy ideig. Balogh alezredes féltékenyen védte mind a saját, mind a magyar hadsereg önállóságát, s tiltakozott minden jogsértés ellen. Már az első hónapokban

[17] G. H.: Gazdasági Hivatal. Az alakulatok ellátásáért felelős és az ellátást végző katonai szervezet. A Gazdasági Hivatal állományába tartozó katonákat géhásoknak nevezték.

előfordult, hogy egyes német mesterek verték a hozzá beosztott embereket. Egyszer Balogh alezredes egy ilyen verés miatt bevonultatta a Stollenbau minden munkását a lágerbe. A munkahelyre ügyeletes tiszteket küldött ki, és ő maga is gyakran tett látogatást a munkahelyeken. A magyar parancsnokság ezekben az időkben elsősorban a saját szuverenitását védte és nem bennünket, mégis ez a magatartás kedvezően befolyásolta a mi helyzetünket is.

Az első időkben a posta sem működött rendesen, mivel nem volt önálló tábori számunk. Leveleinket a német posta továbbította. Amikor pedig megkaptuk a tábori postaszámot[18], az írást megtiltották, és csak szabályozott időközönként küldhettünk egy-egy előre nyomtatott szövegű tábori levelezőlapot.

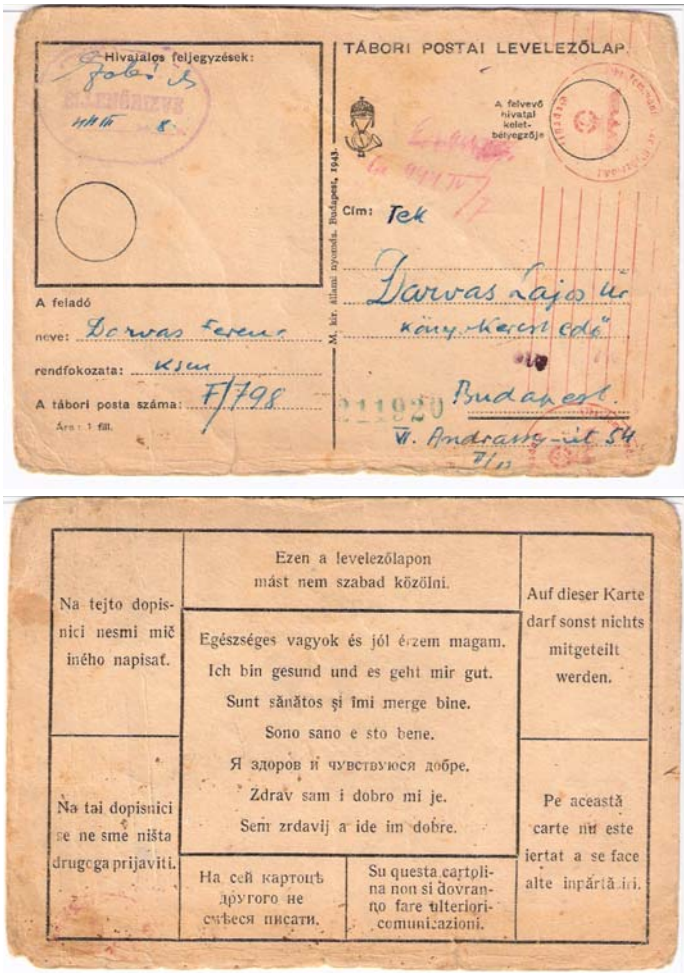

[18] Darvas Ferencnek, a hivatalos ellenőrzés szerint 1944. április 7-én kelt tábori levelezőlapján szereplő postaszám: F 798. A korábbi német postaszáma: Deutsche Feldpost: 45083/Ung.

Balogh alezredes a maga módján igyekezett igazságos lenni. Hogy igyekezetét milyen mértékben táplálta az emberiesség vagy a magyar hadsereg önállóságának védelme, azt megállapítani nem lehetett. Tény az, hogy ottlétünk első vasárnapján minden századból bizalmiakat jelöltetett ki. Összehívta az egész zászlóaljat és nagy beszédet tartott. Kijelentette, hogy a németek ígéreteikkel őt is félrevezették, és megígérte, mindent megtesz, hogy a megígért dolgokat megkapjuk. Ilyen gyűlést a későbbiekben több alkalommal is tartott, és felszólított bennünket, hogy mondjuk el panaszainkat. Panaszkodni azonban nem nagyon mertünk. A munkahelyen elkövetett vétséget szigorúan büntette, ilyenért két óra kikötés járt[19]. Igyekezett meggátolni a keretlegénység túlkapásait is, már amennyire ez lehetséges volt. Még a tiszteket is szigorúan fogta, nem is szerették őt ezért.

1943 augusztusában mesterünk szabadságra ment, és csoportomat áthelyezték a Werkbe egy építkezésre. Másodmagammal a betonvashajlításhoz kerültem, egy bánáti pallér, Palatinus Imre keze alá. Itt nagyon jó sorunk volt. A mester rendes ember volt, mi ketten pedig szinte függetlenek lettünk. Ketten külön, önállóan jártunk a munkába. Mindennap a városon jártunk keresztül, és elmentünk mindennap a piacra is. Emberekkel érintkezhettünk, és amíg pénzünk volt, olcsó áron vásárolhattuk a jóízű gyümölcsöket. Sokszor voltam tanúja, amint a német katonák kimérették a gyümölcsöt a parasztasszonyokkal, és azután fizetés nélkül elvitték, vagy csak egyszerűen belemarkoltak a kosarakba. A városka tele volt német katonákkal, német feliratokkal, katonai otthonokkal, és a mozit is csak ők használhatták. Berendezkedtek otthonosan.

Nem sokkal a mi csoportunk után még két csoport érkezett Borba. A zsidó munkaszolgálatosok létszáma kb. 3000 fő lett. Ezeket már másik lágerekben helyezték el, a környező községekben.[20] A legnagyobb láger azonban a „Berlin láger" maradt. Az első két hónapban kialakult a láger mindennapi élete. A katonai fegyelem erősen meglazult. A keretlegénységgel csak munka után voltunk együtt, de akkorra már ők is ki voltak fáradva, mert időközben Balogh alezredes elrendelte részükre a mindennapi gyakorlatozást. Meglazultak a századkötelékek is. A németek összevissza osztották el az embereket, ahogyan a feladatok megkívánták. A századok csak este voltak együtt a barakkban, de még akkor sem teljes létszámban, mert az éjszakások hiányoztak.

Lassanként nagyobb piac alakult ki a tábor mellett, mint a községi piac. Lehetett itt mindenfélét kapni. A falubeliek gyümölcsöt és süteményt hoztak, a mieink pedig ruhadarabjaikat árulták, amíg volt nekik ilyen. 1943 nyarán még tartott az otthonról hozott holmikból és pénzből. Már ezekben az első időkben is láttam olyanokat a lágerben, akik rongyokban jártak, annyira eladogatták mindenüket. Volt olyan, aki azért került ilyen helyzetbe, mert nem rendelkezett elég önfegyelemmel, mások meg hittek az akkor elter-

---

[19] Kikötés: a magyar hadseregben használt büntetési mód: a munkaszolgálatost a két, összekötött kezénél fogva, hátulról, egy rúdon keresztül felhúzták 1×2 vagy 2×2 órára. A lábujjak érinthették a talajt, de a kínzás fokozása érdekében gyakran a testet magasabbra húzták, így a lábujjaik nem érintették a földet.

[20] 1943. augusztus elejéig érkeztek meg az összesen mintegy 3000 főt számláló munkaszolgálatos századok. Ezek a századok, két kivételtől eltekintve, valamennyien a „Berlin" táborba kerültek. A 108/81. és 108/84. század került a Bortól kb. 9 km-re északra lévő „München", majd innen 1943 novemberében a még északabbra lévő „Voralberg" táborba.

jedt rémhíreknek, hogy csak három hónapig maradunk, és visznek bennünket haza, mivel a németek nem teljesítették ígéreteiket.

Pár vállalkozó szellemű ember kezdeményezésére kialakult egy csoport, amely vasárnaponként előadást rendezett. Volt közöttünk színész, énekes, irodalomban jártas ember, előadóművész, akik nívóssá tették ezeket az előadásokat. Eleinte a tisztek, az alezredes, sőt németek is megjelentek az előadásokon. Volt sok humoros szám is, melyben kifigurázták a ferde intézkedéseket. Amint azonban merészebb lett ez a humor, bevezették a cenzúrát. A napi munkaidő 10 óra volt. A munka utáni pihenő azonban nem volt zavartalan. Állandó volt a belmunka, amely tábor- és barakktakarítási munkából állott. Ezek a rendkívüli munkák semmire sem haladtak, mert elég volt a napi tízórás nehéz munka. Ezért állandó belmunkásokat jelöltek ki. Közülünk azokat, akik gyöngék voltak a kinti munkára, és rajtuk kívül a harmadik csoporttal érkezett szektásokat. Ezek nem voltak zsidók, de azért kerültek ide, mert vallásuk értelmében nem voltak hajlandók fegyvert fogni. Mi nazarénusoknak neveztük őket.[21] Egy teljes század volt belőlük, tőlünk teljesen elkülönítve volt a körletük. Jó viszonyt velük sohasem lehetett kialakítani. Velünk szemben gyűlölettel, vagy jó esetben közömbösen viselkedtek. Azt mondták: megérdemeljük a sorsunkat, mert bűnösök vagyunk.

A vasárnap pihenőnap volt. Lejártunk a völgybe a patak mellé mosdani, fürödni, mosni és heverészni a fűben. Az volt a fontos, hogy ne legyünk a lágerben, és elkerüljük a különböző zaklatást.

1943 őszén csoportomat áthelyezték a Stollenbauba. Ez egy alagút volt, amelynek el kellett volna vezetni a patak vizét régi medréből, – hogy milyen célból, azt nem sikerült megtudnom.[22] Ezt az alagutat nem fejezhették be a németek. Szerencsések voltunk ezzel az áthelyezéssel, mert az alagútban nem szenvedtünk a téli hideg miatt. A munkaidő itt csak 8 óra volt, és három műszakban dolgoztunk. A beosztás hetenként változott. Különösen a délutános beosztást szerettük. Ilyenkor este 1/2 11 felé értünk a lágerbe. A későn érkezőknek a szakácsok nagyobb adag vacsorát hagytak, és a meghagyott étel sűrűbb is volt. Másnap délelőtt több volt a szabadidőnk is. Bajunk csak a tisztálkodással volt. A fúrógép keltette sűrű, finom por ellen semmilyen ruha sem védett, belepte arcunkat, testünket. Ez elviselhető lett volna, ha van elég víz, de ezzel állandó nehézségeink voltak. A Stollenbau nem volt olyan veszélyes munkahely, mint pl. a Tagebau. Ha robbantás után gondosan megtisztítottuk a falakat és a mennyezetet, nem történhetett baleset. Tudtommal ezen a munkahelyen egyetlen halálos baleset sem történt. A felügyelet is lazább volt, mint kint. Két mester volt, egy német és egy szerb. Ha jöttek, már messziről észrevettük őket, mert acetilén lámpájuk fényesebben égett, mint a mienk. A feladatunk volt a homlokfalon lyukakat fúrni a robbantáshoz, a robbantás után pedig elszállítani a törmeléket. Egy műszak alatt két robbantás is lehetséges lett volna, de a szabotázs itt is folyt. Mivel a mesterek

---

[21] „Szektások", „jehovások" („jehova század") vagy „nazarénusok" a korábban már említett Jehova Tanú, szombatista (reformadventista) és nazarénus munkaszolgálatosoknak a táborban használatos elnevezései voltak. A nevezett kisegyházak tagjaiból álló, 801-es különleges munkás (klgs.) század 1943. augusztus elején érkezett a harmadik csoporttal Borba.

[22] A bányákba rendszeresen betört a nyugati irányból folyó Borska reka (Bori patak). A németek földalatti járatba akarták vezetni a gyakran megáradó patakot, hogy így biztosítsák a bánya zavartalan működését.

nem lehettek állandóan velünk, a fúrógép üresen járt. Ebbe a németeknek bele kellett nyugodniuk. Általában a munkaidő hatodik órája felé jött a szerb mester, aki egyben a robbantómester is volt. Elvégezte a robbantást, és mi megkezdtük a törmelék elszállítását.

Az ősz meghozta az első szökéseket is. Nevekre már nem emlékszem, de a megszöktek legtöbbje a visszacsatolt Felvidékről és Délvidékről való volt. Szigorú intézkedéseket vártunk, de a szökésekkel kapcsolatban kiadott parancsok meglepően enyhék voltak.

1943 őszén és telén viszonylagos jólét volt a lágerben. Egyesek annak is megtalálták a módját, hogy pénzt kaphassanak hazulról. Valószínűleg a hazautazó tisztek vagy honvédek segítségével. Megjött az engedély arra is, hogy otthonról csomagot küldhessenek. A csomagot egyszerre kellett feladniuk a hozzátartozóknak. Két ilyen lehetőség volt. Már az első csomag megérkeztekor kiderült, hogy a csomagok egy részében pénzt és más értékes dolgot küldtek az otthoniak. A második csomagot már felbontva kaptuk meg, és ellopták belőle a jó téli ruhaneműt is. Ennek ellenére a csomagok fokozták kitartásunkat, és úgyahogy az elhasználódott ruhaneműt is sikerült felújítani. Szerencsére a tél sem volt hideg, de azért nemegyszer megtörtént, hogy a hegyi szél méteres hóval fújta be a barakkok ajtaját. Az óriási barakk átfűthetetlen volt. A barakk közepén levő két kis tűzhely csak arra volt jó, hogy ételt melegítsünk rajta, már aki odafért. A szabadidőt leginkább az ágyban töltöttük, mert ott nem fáztunk.

Ennek a télnek végén fordult rosszra a sorsunk, amely idáig rabság volt ugyan, de elviselhető volt. Balogh alezredest leváltották, és helyébe Marányi alezredest nevezték ki a munkaszolgálatos egységek parancsnokává.[23] Mi volt az oka a személycserének, nem tudom. Lehet, hogy a németek túl önállónak találták. Marányi Bort pokollá változtatta, és halálát okozta sok szerencsétlen embernek.

Megérkezését követő vasárnap gyűlésre vezényelték a századokat, és Marányi beszédet mondott. Gyalázkodó szavaira, melyben a hazaárulástól kezdve minden volt, már nem emlékszem, de a végén ezeket mondta: „A maguk piszkos fajtája okozta ezt a háborút, kevés a kilátás, hogy élve hazakerülhetnek." Az ő megjelenése Borban, eddigi alávaló helyzetünket még lealázóbbá tette. Eddig mégis volt egy hely, ahol orvoslást remélhettünk sérelmeinkre, ti. Balogh alezredes. Ő kivizsgálta a panaszokat, orvosolni is próbálta. Marányinál ez megszűnt, ő teljesen átadta magát a németeknek. Beszédében tudtunkra is adta, hogy hozzá panaszra nem mehetünk, a németek azt tehetnek velünk, amit akarnak. A keretlegénységnek kiadta a parancsot a legszigorúbb bánásmódra, és hivatalossá tette a testi fenyítést, mégpedig olyan formában, hogy a honvédek, tisztesek és tisztek ott, akkor és úgy verhetik meg a munkaszolgálatosokat, ahogyan akarják.

Eddig minden század együtt lakott a századhoz tartozó honvédekkel. Ez most megszűnt. Külön barakkba költöztek, egy keret század alakult. Megszűntek a parancsnokaink lenni, ők őrszemélyzet lettek, mi pedig nyíltan rabok. Balogh alezredes parancsnoksága idején még bizonyos mértékig úgy érezhettük, hogy a magyar honvédséghez tartozunk, úgy-ahogy ránk is vonatkozik a szolgálati szabályzat, mint magyar állampolgárok, a magyar állam védelme alatt állunk. Most már tudtuk, hogy sehova sem tartozunk, teljesen és mindenkinek kiszolgáltatott rabok vagyunk. A honvédek ettől kezdve olyanok lettek, mint

[23] Balogh András alezredest 1944 januárjában váltotta fel Marányi Ede (anyja neve: Dörgő Katalin, Pétervárad, 1896. 10. 07 – Markdorf [Németország], 1985. 10. 20.) alezredes.

a veszett kutyák. Óvakodni kellett tőlük, kerülni kellett őket, és örülhettünk, ha nem rúgtak belénk.

A koszt rövidesen teljesen leromlott. Eddig ugyanis csak a tiszti konyha volt külön, a keretlegénység velünk étkezett. Marányi parancsára a honvédek is külön konyhát kaptak és külön étkeztek. A németek 10 naponként adták ki a nyersanyagot az egész magyar csoport részére, ezt pedig a magyar G. H. osztotta el a tiszti konyha, a keretlegénység és a munkaszolgálatosok részére. Mivel a tél végén egy hónapig a konyhára voltam beosztva, láttam az élelmiszerek elosztását. Az arányok ilyenek voltak: 4 zsák cukorból, 10 napra kettő a keretlegénységé (kb. 150 ember), kettő a mienk (több mint 2000 fő). Egy munkaszolgálatosnak egy étkezésre 2 dkg bárány vagy konzerv hús, nekik kb. fejenként 30 dkg marha-, borjú- vagy disznóhús. A németek, meg kell hagyni, ebben becsületesek voltak, a nyersanyagot tényleg a hadikoszt normái szerint adták ki. A főzéshez disznózsírt adtak, a reggelihez vajat vagy margarint, és ugyanezt a vacsorához is. Ezenfelül minden 10. napon külön adag vaj vagy margarin járt volna. A magyar G. H. ebből elvette a keretlegénység részére a disznózsír teljes mennyiségét, a munkaszolgálatosok ételéhez csak a vaj vagy margarin egy részét hagyta meg. A jobb minőségű ételeket teljesen ellopták: pl. ementáli sajt, vagy jobb minőségű konzerv.

Étrendünk a következőképpen alakult: reggeli: feketekávé vagy tea; ebédre levesszerű főzelék, amelyben nyomokban húsfoszlányok voltak; vacsorára híg leves. Vasárnaponként hideg vacsorát kaptunk, tíz fő egy 90 dkg-os húskonzervet. Ugyanezt a honvédek hárman, de legfeljebb négyen kapták. A honvédek akkor kaptak gyümölcsízt, amikor akartak, de a levestészta tetemes része is az ő konyhájuk részére jutott. A lisztet a németek rántás céljára adták. Ezt teljes egészében a keret konyhája kapta. A mi konyhánk részére egy „Bratlingspulver”[24] nevű anyagot hagyott meg a G. H., melyet darált hús készítésre kellett volna felhasználni, de mi ezt használtuk a leves és főzelék sűrítésére. Mivel ebből keveset adtak, kevés jutott az ételbe is. A pudingporból sem kaptunk semmit.

Helyzetünket tovább rontotta egy szerencsétlen kimenetelű szökési kísérlet. Vagy 12 ember szökött meg együtt és egyszerre, de olyan szerencsétlen módon, hogy még a szökés napján elfogták őket, és másnap már bent is voltak a lágerben. Kettő kivételével, akiket előbb végeztek ki, belökték őket egy teljesen sötét krumpliverembe. Egy féléven keresztül szenvedtek itt a szerencsétlenek. Akkor a megmaradt tízet is agyonlőtték. Kezdetben minden éjjel felhozták őket a honvédek az ebédlő barakkba, és egész éjjel ki voltak kötve. Zsámolyt állítottak alájuk, azután kirúgták a zsámolyt úgy, hogy teljes testsúlyukkal a csuklójukon lógtak. Közben zuhogtak az ütések és a rúgások, és forgatták őket a kötélen. Aki elájult, azt leengedték, és amikor magához tért, újra kezdődött az egész. Nem tudom, hány héten át folyt ez így minden éjjel. Egy idő után, talán a keretlegények is beleuntak, hetenként egyszer vagy kétszer kínozták őket. Egy alkalommal valahová kísérték őket, akkor láttam meg, mi lett belőlük. Karjuk megnyúlt, csuklójuk sebes volt, össze voltak görnyedve és a bőrük sárga volt, mint a halottaké, szemük pedig hunyorgott a világosságban az állandó sötétség miatt; szakálluk megnőtt. Hónapok múlva engedélyezték részükre hetenként egyszer a fürdést és borotválkozást.

Marányi parancsára összeült a hadbíróság. Elnöke egy hadbíró százados volt, nevére nem emlékezem. Két embert halálra ítéltek, a többi tízet állítólag életfogytiglani börtönre.

---

[24] Bratlingspulver: szója alapú élelmiszer-kiegészítő.

Az elterjedt rémhírek szerint (ilyenek mindig voltak) Marányi mind a tizenkettőt agyon akarta lövetni. A viszonylag „enyhe" ítélet a hadbíró jóindulatának köszönhető.

A két ember kivégzését végig kellett néznünk.[25] Az ítéletet a láger mellett két domb közötti hajlatban hajtották végre. Az egyik domb oldalán állottunk mi, a munkaszolgálatos századok, egy tömbben. Velünk szemben, a másik domb alján történt meg a kivégzés. A fölöttünk lévő dombon felénk szegezett géppuskákat állítottak fel, és fegyveres honvédek vettek bennünket körül. Pedig egyáltalán nem voltunk veszedelmesek. Talán a meghívott németeknek akarták mutatni bátorságukat. Oldalt állottak a tisztek és a meghívott németek, hölgyeikkel és kutyáikkal. Csevegtek és nevetgéltek, igen jó hangulatban voltak. Hosszas várakozás után megérkezett Marányi és a hadbíróság, ők is elhelyezkedtek. Végre feltűnt a domboldalon, fegyveres honvédek között a két elítélt. A szokásos formaságok után a hadbíró elrendelte az ítélet végrehajtását. Az idősebbet egy őr kíséretében félreállították, a fiatalabbat, aki jobban meg volt törve, odakísérték a domb aljába, letérdeltették, szemét bekötötték. Ekkor négy fegyveres lépett elő: Végvári, Német[26] és Mácsai őrmesterek, és egy szakaszvezető, akinek a nevére már nem emlékszem. Egy magyar tiszt vezényelte a tüzet, a német vendégek pedig fényképeztek. Közben a másik elítélt, aki nem messze állott tőlem, bár háttal fordították, végignézte az egészet, és megjegyezte: „Ennyi az egész?" Ezután odavezették őt is. Sokkal keményebben tartotta magát, mint a másik. Szemét bekötötték, de még a lövések előtt elkiáltotta magát: „Éljen Magyarország!" – és vége lett neki is. Az elterjedt rémhírek szerint a négy kivégző önként jelentkezett. Ezt el is lehet hinni, mind a négy híres kegyetlenkedő volt. Már az előbb említettem, hogy a rémhírek szerint Marányi mind a tizenkettőt halálra akarta ítéltetni. Ezt az is bizonyítja, hogy a kivégzés előtt vagy tíz nappal, parancsot adott egy sírgödör ásására. Az ásáshoz minden este, munkaidő után szedték össze az embereket. Nekem szerencsém volt, elkerültem ezt. Akik ott voltak, azok mondták el, hogy a gödör nem kétszemélyes volt, hanem elfért volna bőven mind a tizenkettő. Az ásásnál honvédek voltak a felügyelők, akik felhasználták az alkalmat a kegyetlenkedésre, és egyáltalán nem titkolták el, hogy milyen célra készül a gödör. A többi tíz sem kerülte el szerencsétlen sorsát, csak nekik még egy pár hónapig kellett kínlódni, amíg rájuk került a sor. [27]

A szökés eredményeképpen szögesdrótkerítéssel vették körül az egész lágert. Bár én azt hiszem, hogy ez szökés nélkül is bekövetkezett volna. A kerítést csak öt lépésnyire lehetett megközelíteni. Minden ruhadarabunkra, elöl és hátul egy 20 cm átmérőjű csillagot kellett ráfesteni sárga lakkfestékkel. A sárga karszalagot természetesen már régen viseltük. A lágert ezután csak a kapun keresztül lehetett elhagyni, ahol fegyveres őrség állott. Öröm lett munkára járni, mert a körülkerített lágerben kín lett az élet. A tábor körül megszűnt a piac. Igaz, hogy pénzünk a vásárlásra már alig volt, de a piacnak megvolt az a kellemessége is, hogy szabad emberekkel lehetett összejutni. A patakhoz sem járhattunk már le. Ennek hiányát csak tavasszal kezdtük igazán érezni, mert megnyitottak ugyan újabb forrásokat, de a vezetékes víz elsősorban a konyhára és ivásra kellett. Mosdásra a lágerben

---

[25] Reisset és Friedmann zsidó munkaszolgálatosok kivégzésére 1944 elején, más források szerint 1944 tavaszán került sor.

[26] Minden bizonnyal Németh honvédról van szó.

[27] A németek által, magyar közreműködéssel történt kivégzésükre 1944. szeptember 13-án került sor a Bor mellett lévő ún. négyes kilométerkő környékén lévő bori téglagyárban.

alig volt lehetőség. Egyszer egy héten, vasárnap, volt ugyan fürdő, de oda elsősorban a kazánfűtők, olajozók, mozdonyvezetők kerülhettek be, vagy más igen szennyező munkát végzők.

Megszűntek a vasárnapi előadások is, nem volt ehhez már kedve senkinek, de nem is engedélyezték volna.

Külön tortúra lett a lágerből ki- és bejárni. Az egy mesternél dolgozó emberek csak egy csoportban, egyszerre mehettek ki. Minden csoport élére kineveztek egy parancsnokot, és reggel, mikor elhagyták a lágert, a parancsnoknak szabályosan jelentkeznie kellett az őrnél, felmutatni a hivatalos kivonuló cédulát. Az őrség nagy része rosszindulatú volt, és mindenben hibát kerestek. Rossz volt a jelentkezés, szabálytalanul tisztelgett a parancsnok, rossz volt az elvonulás. Ezt annyiszor csináltatta újra az őr, ahányszor jólesett neki, olyan büntetést adott, amilyet akart. Reggel, munkába menet idején, keveset akadékoskodtak, erre parancsot is kaptak. A németek ugyanis nem tűrték a késést. Este, a visszatérésnél annál jobban játszottak kényükre-kedvükre. A lágerbe belépni csak a német mester által aláírt kivonuló cédulával lehetett, az egész csoportnak egyszerre. Mivel egy csoporton belül is több munkahelyen dolgoztak az emberek, és nem mindig végeztek egyszerre, nemegyszer előfordult, hogy egy csoport órák hosszat várt éhesen és fáradtan a kapu előtt a későbben jövőkre. Ha az őr rossz kedvében volt, vagy szórakoztatni akarta a szolgálaton kívüli honvédeket, mindenbe és mindenkibe belekötött. Gyakran volt motozás is, mert megtiltották a vásárlást. Akinél találtak 5 dkg lekvárt, amit a munkahelyén sikerült vásárolnia, azt bevitték az őrszobára, és félholtra verték.

Marányi megjelenése óta sorsunk csak annyival lett könnyebb, hogy nem laktunk már együtt a keretlegénységgel. Pihenő időben kevesebb lett a zaklatás, a barakkokba alig jöttek be, de útjukba kerülni nem volt ajánlatos. A láger útjai a sár miatt farácsokkal voltak fedve. Ha munkaszolgálatos került az útjukba, egyszerűen félrelökték, vagy félrerúgták a sárba. Ezért kerültük őket, mint a veszett kutyákat.

Ilyen körülmények között értük meg Borban 1944 tavaszát. Megérkezett a harmadik csomag is, de ezt már nem adták ki részünkre. Azt mondták, majd megőrzik, és megkapjuk, ha szükségünk lesz rá. Sőt Marányi elrendelte a bakancsok elkobzását is, mondván: kímélni kell azokat, hogy ne kopjanak. Faszandált vagy fatalpú bakancsokat osztottak ki. Ettől azok szenvedtek leginkább, akik a Tagebaun dolgoztak. Keserves kín volt mászkálni le meg fel a hegyre.

Engem még tavasz elején a konyhára osztottak be, nem tudom, miért. Úgy emlékszem, hogy cserélték ott az embereket. Egy hónapot töltöttem a konyhán, de ez bőven elegendő volt ahhoz, hogy megutáljam az egészet, és belelássak, mi folyik a G. H.-ban. A raktárosok, szabók, cipészek és más belső munkások a munkaszolgálatosok közül kerültek ki. Ezek közül kerültek ki a keretlegénység emberei, akiknek segítségével loptak és kereskedtek. Mindenképpen szerettem volna elkerülni a konyháról – és váratlanul megjött a jó alkalom. Parancs jött, hogy minden századtól ki kell cserélni két konyhai munkást fehér karszalagosra (keresztény vallású zsidó)[28]. Én azonnal jelentkeztem, hogy munkára akarok menni. Úgy néztek rám, mint a bolondra.

---

[28] A zsidótörvények szerint zsidónak minősülő személy, aki nem a zsidó, hanem valamelyik keresztény egyház tagja volt (ún. „kikeresztelkedett” zsidó). A „kikeresztelkedett” zsidók fehér karszalagot, míg a nem „kikeresztelkedett” zsidók sárga karszalagot viseltek Borban.

A balul végződött szökés után egy ideig megszűntek a szökések. De március második felében megtudtuk, hogy a németek március 19-én megszállták Magyarországot, és még aznap és a következő napokon is, több embernek sikerült megszöknie. A szököttek között sok volt a visszacsatolt Felvidékről és a Kárpátaljáról való, mert az ő hazaírt levelezőlapjaik válasz nélkül jöttek vissza. Szerencsére ez alkalommal senkit sem sikerült elfogniuk.

A konyhaszolgálat utáni új munkahelyem Bortól 4-5 km-re, egy Krivelj[29] nevű falucska melletti mészkőbányában volt. Eleinte vagy húszan jártunk ide dolgozni. Korán reggel indultunk el, jóval korábban, mint a többiek. Maga az út megérte a korai felkelést, megváltás volt a drótkerítés után. Mezőkön, réteken, szántókon és erdőn mentünk keresztül, minden kíséret nélkül, teljesen szabadon. Ha velünk szemben parasztok jöttek, köszöntünk egymásnak, és erre az egy órára szabad, másokkal egyenrangú embereknek éreztük magunkat. Megszökni mégsem mertünk. Tudtuk, hogy a környéken nem partizánok, hanem csetnikek vannak.[30] Szökni tehát csak hozzájuk lehetett volna. Márpedig róluk olyan híreink voltak, hogy nincsenek rossz viszonyban a németekkel.

Munka után igyekeztünk minél későbben beérni a lágerbe. Útközben kipihentük magunkat és megmosdottunk. Mire mi késő este megérkeztünk, az őrség talán már beleunt az akadékoskodásba, talán már kiszórakozták magukat, tény, hogy nem szóltak hozzánk egy szót sem. A bányában, Kriveljben, rajtunk kívül románok dolgoztak, rendes bérmunkások. A bánya felügyelője egy szlovén volt. Három teraszon robbantották le a mészkövet. Ezt kellett összetörni kőtörő kalapáccsal, csillébe rakni és leönteni a továbbító akna nyílásába. Az aknából egy kötélpálya csilléibe került a mészkő, a kötélpálya pedig Borba, az olvasztóba szállította a mészkövet. A szlovén felügyelő a román munkások teljesítményének a felét követelte tőlünk. A kőtörés nekünk szokatlan és nehéz munka volt, de a fél teljesítményt el tudtuk végezni. A németek azonban ezzel nem elégedtek meg. Egy német mestert küldtek a nyakunkra. Szigorúan megkövetelte tőlünk a románok teljesítményét, a napi 10 csille összetörését, elszállítását, páronként. A románok már délután három óra körül készen voltak, és úgy látszott, nem is nagyon erőltették meg magukat. Mi azonban nem, vagy kínkeservesen teljesítettük a normát, mert a munka, a kőtörés munkája szokatlan volt, nem ismertük a fortélyait, nem tudtuk szakszerűen megcsinálni kalapácsainkat, le is voltunk gyengülve, és mindezek felett rabok voltunk. Ha a teljesítmény kicsi volt, a német szitkozódott és fenyegetőzött, hogy feljelent bennünket, mert szabotálunk. Mégsem cseréltünk volna a többiekkel, mert a lágerben lakóknál szabadabbak voltunk. A németet rábeszéltük, intézze el, hogy kiköltözhessünk a kőbányába: ha nem lesz a napi kétszeri út, jobban fog menni a munka. Van ott egy üres barakk, abban el fogunk férni. A német ráállott, sikerült elintéznie, és mivel több emberre is szüksége volt, vagy nyolcvanan költöztünk ki Kriveljbe. A kiköltözés megváltás volt részünkre a láger után. Nem volt drótkerítés, nem voltak honvédek, és a koszt is jobb volt. Minden vasárnap bementünk a lágerbe és egy hétre felvételeztük a nyersanyagot. Sót annyit kaptunk, amennyit akartunk, és ez nagyon jó cserecikk volt. Babot és más főzelékfélét kaptunk érte a parasztoktól.

Talán június lehetett, amikor két társunk, Zsilinszky és Spitzer megszökött. Én tudtam róla, hogy szökni fognak, mert hívtak engem. Én azonban haboztam, nem akartam a cset-

---

[29] Krivelj Bortól és egyben a „Berlin" tábortól északra lévő falu.

[30] Draža Mihajlović vezetése alatt lévő szerb szabadcsapat, amely a háború elején az emigráns kormányt támogatta és angolbarát volt, de 1942-től kezdve együttműködött a németekkel.

nikekhez kerülni, akikről egyre több hírt kaptunk, hogy együttműködnek a németekkel. Így azután nélkülem mentek el. A szökés után pár nappal a szlovén felügyelő meg a német mester elmondta nekünk, a románoktól hallották, hogy rátaláltak két felakasztott fiatalemberre, akiknek személyleírása ráillett Spitzerre és Zsilinszkyre. Állítólag a csetnikek akasztották fel őket. Mi ezt a mesét hazugságnak tartottuk, csak azért találták ki, hogy elijesszenek bennünket a szökéstől. Sajnos azonban erről a két emberről azóta sem hallottam semmit.

A szökés után egy szakaszvezetőt és egy őrvezetőt küldtek ki hozzánk. Szerencsére a szelídebbek és nem az ügybuzgók közül kerültek ki, és mivel bőven megkapták a kosztjukat, örültek ők is, hogy nincsenek a többiek között, nincs parancsnokuk. Még így is, a két honvéd felügyelete alatt, sokkal szerencsésebbek voltunk, mint a lágerbeliek. Az esték csendben és békében teltek el. Fát, mezőt és erdőt, Szerbia magas hegyeit láttuk magunk körül. A szobák kicsik voltak, tisztán tudtuk őket tartani, volt bőven víz is, rendesen tisztálkodhattunk.

Még kora tavasszal, mikor a lágerben voltam, történt a szerencsétlen, Csillag[31] nevű bajtársunk esete. Csillag kitűnő rajzoló volt, nem tudom, ki és hogyan fedezte fel ezt a tehetségét, de bejárt a tisztekhez rajzolni, ez volt a munkája, nem volt más beosztása. Hogy miket rajzolt a tisztek részére, azt sem tudom. Egyszer azonban elfogták egy feketén hazaküldött levelét. Ebben rajzban és írásban kigúnyolta a tiszteket, és Marányit, a parancsnokot is. Azt beszélték, hogy az előbbi parancsnoknak, Baloghnak volt egy szeretője, egy szerb leány, és Marányi a beosztással átvette őt is. Állítólag, többek között, erről is szólt az elfogott levél. Mikor a levél elfogása után Csillagot behozták a lágerbe, már akkor nem lehetett ráismerni, felismerhetetlenné volt verve. Először egy külön verembe zárták, rongyokba öltöztették, mint a többi foglyot. Később összezárták az első szökésből ki nem végzett 10 emberrel, és minden éjjel azokkal együtt vitték kikötésre és kínzásra.[32]

1944 júniusának elején érkezett meg a negyedik csoport munkaszolgálatos Borba, mintegy 3000 ember.[33] Velük együtt Borban és a környező hegyekben 6000 körül mozgott az elszállásolt munkaszolgálatosok száma.[34] Ők, úgy látszik, már nagyon jól tudták, hogy hova jönnek, mert különösen sokan szöktek meg közülük. A szökések többsége sikerült, csak tíz embert fogtak el. Sorsuk a többiekkel együtt a krumpliverem, az éjszakai kikötés és kínzás lett. Esténként és vasárnaponként nemcsak a krumpliverembe zártak kerültek sorra, hanem azok is, akik ellen a munkahelyről feljelentés érkezett. Az elbánás hasonló volt: többször ismételt kétórás kikötés, súlyosbítva veréssel és kínzással.

A hangulat a Berlin lágerben egyre feszültebb és izgatottabb lett. Különösen attól kezdve, mióta mindennapos lett fölöttünk az amerikai bombázógépek vonulása. A növekvő türelmetlenséget, úgy látszik, észlelték a parancsnokságon is, mert összegyűjtötték

---

[31] Csillag Albert (Budapest, 1917. 06. 08 – Bor, 1944. 09. 13.) rajzoló, grafikus, könyvillusztrátor.

[32] Csillag Albertról lásd részletesebben: Csapody Tamás: A hiányzó negyedik oldal. Csillag Albert grafikus bori munkaszolgálata. Népszabadság, Melléklet, 2008. április 5., 6. oldal.

[33] A kizárólag zsidó munkaszolgálatosokból álló negyedik csoport végig vonattal utazva érkezett meg Borba.

[34] A negyedik csoportba érkező kényszermunkásokat a Bor és Zsagubica közötti út mellett lévő 6–8, és Laznica faluban lévő táborban helyezték el (külső táborok). Döntő többségükben a Bor-Kostolac (Belgrád) közötti keskeny nyomtávú vasútvonal építésén dolgoztak.

a századokat és Marányi[35] mondott beszédet, ennek az volt a lényege, ne reménykedjünk, hogy hazamehetünk, és március 19-én a német megszállással az történt, aminek már régen meg kellett volna történnie. A front híreit azonban nem lehetett eltitkolni, és rengeteg a sorsunkkal kapcsolatos rémhír terjedt el. Tudtuk, hogy rövidesen változásoknak kell bekövetkezni, csak azt nem lehetett tudni, hogyan következnek be ezek a változások.

Szeptember 6-án Kriveljben nagy ünnepségek voltak, a parasztok nyíltan ünnepelték Péter király születésnapját.[36] Tőlük azt is megtudtuk, hogy az oroszok már Bulgáriában vannak. A bolgár határ pedig Kriveljtől 40–50 km-nél nem volt messzebb. Ezen a napon engem valamiért beküldtek a lágerbe, nem tudom már, miért. Ott megtudtam, hogy minden munkahelyen beszüntették a munkát. Mire visszaérkeztem Kriveljbe, már ott volt a bevonulási parancs. Összepakoltunk és szorongva indultunk be a lágerbe. Az volt az érzésünk, hogy ott mindannyiunkat összegyűjtenek és végeznek velünk. Egy társammal megbeszéltük, hogy bevonulás közben megszökünk. A csoport végére maradtunk, és amikor egy erdőn mentünk keresztül, megállottunk, mintha a hátizsákunkat igazítanánk. A terep is jó volt, erősen sötétedett is már, és úgy tudtuk, hogy mind a két honvéd a csapat elején menetelt. Már éppen el akartunk tűnni az erdőben, amikor valaki ránk szólt: „Hát maguk mire várnak?" Az egyik honvéd volt – hogyan került oda, nem tudom. Mi valamit mondtunk a hátizsákról, ő ránk ordított: siessünk a többiek után. A szerencsétlenségben az volt a szerencsénk, hogy nem jelentett föl bennünket. Menet közben vörös füstfelhők emelkedtek az égre, a fölgyújtott lágerek füstjét láttuk. Útközben találkoztunk is a felgyújtott lágerek lakóival. Ők is vonultak be a Berlin lágerbe.

Újra meg kellett szokni a Berlin lágert: a bezártságot, az állandó izgalmakat, a poloskák és legyek tömegét, a vízhiányt. Ezeken felül a létszám is megkettőződött, hiszen mind a 6000 embert a Borban lévő 3 lágerben zsúfolták össze.[37] Úgy látszik, volt olyan láger, ahol a parancsnok emberséges volt. Az egyik kihelyezett láger parancsnoka nem tette kötelezővé a bevonulást Borba. Ahogyan elbeszélték, vagy hatvanan meg is szöktek.[38]

Valami 10 napot töltöttünk így bezárva, munka nélkül a lágerben. Hírforrásaink elapadtak, hiszen a legtöbb értesülést a munkahelyeken lehetett szerezni. Csak az a kevés ember járt még be a városba, akik a Werkben dolgoztak. A németek ugyanis leszerelték a gépeket, hogy Németországba szállíthassák, és ezek a még bejárók segítettek a csomagolásnál. Ők maradtak a hírhozók.

A koszt teljesen leromlott a zűrzavar, az utánpótlás megszűnte, és a megnövekedett létszám miatt. A kenyérfejadag lecsökkent, volt olyan nap, amikor nem kaptunk kenyeret. Valamelyik nap tudtunkra adták, hogy rövidesen indulunk haza, Magyarországra. Belgrádig gyalog megyünk, onnan pedig vonaton. Mindenki lázasan készülődni kezdett. Volt, aki kis kocsit eszkábált össze, amelyen majd szállítani fogja holmiját. Visszakaptuk az elkob-

---

35 Marányi Ede alezredes életrajzát lásd: Csapody Tamás: Átváltozások. Marányi Ede – avagy „Fehér Antal" – bori táborparancsnok élete. Népszabadság, Hétvége, 2008. június 7., 6-7. oldal.

36 I. Karadjordjevic Péter (Belgrád, 1844. 07. 01 – Belgrád, 1921. 08. 16.) az „egyesítő király". Nincs arra adat, hogy a parasztok mit ünnepeltek Kriveljben.

37 A három bori láger: „Berlin", „Brünn" és „Süd" (Jug).

38 A külső táborokból való bevonulás minden esetben kötelező volt és az végrehajtásra is került, szökések azonban nagy számban előfordultak.

zott bakancsokat, és akinek nagyon elrongyolódott a ruházata, annak némiképpen pótolták a ki nem osztott csomagokból.

Egy napon, ebéd után, parancsot kaptunk: mindenki menjen be a barakkba, és még az ablakon sem szabad kitekinteni. Annak a barakknak ablakai, amelyben én is laktam, éppen a krumpliveremre nyíltak. Felmásztam a felső ágyra és onnan leselkedtem ki, mindent nagyon jól láttam. Egy német teherautó állott meg a verem előtt, kiszállott belőle egy pár német katona, és egy fehér köpenyes, vöröskeresztes karszalagos, talán orvos lehetett. Kinyitották a verem ajtaját, a foglyok kijöttek, feltuszkolták őket a teherautóba és elhajtottak. 25 ember volt akkor a veremben. Húsz ember, akiket szökés közben elfogtak, hárman szökés gyanúja miatt, a rajzoló, és egy pedig, egy szerencsétlen, tévedés áldozata. Az egybegyűjtés utáni napokban ez a szegény ember a mosdóban állt, fürdeni akart, és a sorára várt. Bejött egy ember alsónadrágban a fürdőbe, őt félrelökte, szó nélkül, és be akart menni fürdeni. Ez hirtelen dühében pofonvágta az alsónadrágost, akiről kiderült, hogy honvéd. Azokat a honvédeket, akik azelőtt nem voltak a századnál, nemigen ismertük, különösképpen alsónadrágban nem – meg nem is volt szokás, hogy a honvédek a mi fürdőbarakkunkba járjanak, volt a részükre külön fürdőhelyiség. Ezt a szegény bajtársunkat azonnal elvitték az őrszobára, félholtra verték, és belökték a krumpliverembe. A foglyok elszállítása azonnal elterjedt az egész lágerben, sejtettük, mi vár rájuk. Balsejtelmünk másnap be is igazolódott. Egy bajtársam, aki még kijárt a Werkbe csomagolni, beszélt olasz hadifoglyokkal, ezek elmondották, hogy ők temették el a 25 munkaszolgálatost, akiket a németek agyonlőttek.[39]

1944. szeptember 16-án megjött az indulási parancs. Egy hétre való élelmiszert osztottak ki, mert ennyi idő alatt kellett számításuk szerint gyalog eljutnunk Belgrádba. Onnan majd vonattal utazunk tovább. Az egyheti adag két 40 dkg-os cipó, és egy 90 dkg-os húskonzerv volt fejenként. Este elkészítettük csomagjainkat. Szeptember 17-én, vasárnap hajnalban, még sötét volt, talán három óra lehetett, amikor megindult mintegy 3500 munkaszolgálatos, tele jó reménységgel, a messzi haza felé. A menet parancsnoka Pataki Ferenc főhadnagy[40] lett. Ő ment elöl a tisztekkel, egy csoport honvéddel és két géppuskás lovaskocsival. Mi négyes sorokban meneteltünk, századonként. A menet végére voltak beosztva azok, akik kis kézikocsin vitték holmijukat. A menetet zárta az utóvéd, egy csoport honvéd géppuskás kocsikkal, Juhász Pál főhadnagy[41] parancsnoksága alatt. Ő már előre fenyegetőzött: aki lemarad, azt agyonlövi. Már az indulási parancsban is figyelmeztettek bennünket arra a megállapodásra, amelyet a magyar és német parancsnokság a csetnikekkel kötött. A csetnik egységek figyelemmel követik a menetet, és a lemaradókat felkoncolják.

---

[39] A korábban említettek szerint a bori, ún. négyes kilométerkő közelében lévő téglagyárnál végezték ki őket a németek, a magyar katonai keret közreműködésével, 1944. szeptember 13-án. Közülük 22 főt exhumálták 1950. március 2-án. A nevük ismert. Végső nyughelyük a szabadkai zsidó temetőben található.

[40] Pataki Ferenc főhadnagy (anyja neve: Horváth Rozália, Szentes, 1913.–????).

[41] Háborús bűncselekmények elkövetéséért Juhász Pál tartalékos főhadnagyot (anyja neve: Bugyi Anna, Földeák, 1906. 03. 02 – Budapest, 1947. 03. 18.) a népbíróság halálra ítélte és kivégezték. Perében (Nb. 4948/1946.) Darvas Ferencet tanúként hallgatták meg (Budapest, 1946. 10. 07.). Juhász Pál díszsírhelye a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található.

A menetelés jó hangulatban kezdődött, lépést tartottunk, sőt énekeltünk is. Ez a jó hangulat egészen a délelőtti órákig tartott, amíg ki nem sütött teljes erejével a nap, és be nem kanyarodtunk a hegyek közé. Az út azonban mindig meredekebb lett, a nap mindig erősebben sütött, most már elmaradt a lépéstartás és megszűnt az ének. Hogy terhükön könnyítsenek, az emberek kezdték eldobálni ruhadarabjaikat. Pokrócok és kabátok repültek az út szélére. Volt azonban néhány ember, aki gyűjtötte, zsákba szedte az eldobált holmikat, már amit fel tudott szedni, de csodálatos módon cipelte tovább, saját holmijával együtt, a nehéz zsákot is. Az út mindig meredekebb és kanyargósabb lett, és voltak már lemaradók is. Itt-ott kukoricaföld is volt az út mellett. Beszaladtunk és kukoricát törtünk, evvel akartuk pótolni a kevés ennivalót, amelyet az egyhetes útra kaptunk.

Elnéptelenedett lágereket hagytunk magunk mögött, sok összelőve és felgyújtva. A lágerekben autóroncsok és rengeteg szerszám, talicskák, ásók, csákányok. A talicskákért nagy volt a tülekedés, egyesek azt gondolták, avval könnyebb vinni a hátizsákot. Pár kilométer után azonban már az út mellett lehetett látni a félre dobott nehéz talicskákat. Mellettünk ide-oda cirkáltak német páncélos járművek, megrakva katonákkal. Úgy tűnt, mintha az utat biztosítanák, csak azt nem tudtuk, ki ellen.

Az első napi út célja egy hegyi láger volt, Bortól kb. 30 km-re lehetett, nevére nem emlékezem. 30 km ilyen meredek utakon nehéz teljesítmény volt. A hosszú szerpentineken kilométerekre húzódott szét a menet. Az én századom az oszlop elején volt, és amikor mi egy hegy tetejére értünk, magunk alatt láttuk a szerpentinen messzire elnyúlva kígyózni az emberek hosszú sorát. Már alkonyodott, amikor egy erdei lágerhez értünk. Itt megálltunk és be kellett várni a lemaradókat. A sötétben indultunk tovább az ismeretlen messzeségben levő láger, aznapi célunk felé. Jeges szél kezdett fújni, és alig álltunk már a lábunkon a fáradtság és a hideg miatt. Menet közben elaludtunk, és ha nekiütköztünk az előttünk levőnek, abból tudtuk meg, hogy megállt a menet. Egymás után maradtak el mögöttünk az elhagyott lágerek. Talán 11 óra lehetett, amikor a sötétben hirtelen előtűnt egy csomó barakk körvonala. A menet megállott, ez volt az első nap végcélja.[42] Át voltunk fázva a jeges széltől, s azt reméltük, hogy a barakkokban kapunk helyet. Ott azonban csak a honvédek és a nazarénusok, vagy ahogyan később neveztük őket, a jehovisták alhattak, a mi helyünk kint volt a szabad ég alatt. Magunkra terítettük, amink volt, összebújtunk. Keveset aludtunk, de valamennyire kipihentük magunkat.

A menetelés második vagy harmadik napján történt az út első halálesete. A szerpentin út egy nagy kanyarodójához értünk, és az a kisebb csoport, amelyben én is meneteltem, a földeken keresztül, hogy lerövidítsük az utat, átvágtuk a kanyarodót. Alighogy kiértünk az útra, egy lövés hallatszott. Hátranéztünk és egy embert láttunk az úton feküdni. Csak a csúfnevére emlékezem: Tripolisznak hívtuk. Azt beszélték, hogy egy Pál nevű zászlós[43] lőtte agyon, mert kukoricát szedett. Biztosan senki sem tudta, ki adta le a halálos lövést, de a közelében Pál tartózkodott, és ilyesmi fel is tételezhető arról az emberről.

A második napi alvóhely egy kisváros terén volt.[44] Itt váratlanul kiegészítették élelmezésünket. Halkonzerveket, kétszersültet és más apróságot kaptunk. Azt hallottuk, hogy a visszavonuló németek hagyták el, mert nem volt elegendő szállítóeszközük. Az út első

---

[42] A láger a „Heidenau" tábor, ahol Radnóti Miklós volt kényszermunkás.

[43] Az V/4. munkaszolgálatos századnál szolgáló Paál József zászlós.

[44] Zsagubica főtere. Zsagubica Bortól kb. 50 km-re északnyugatra lévő, Bor után az első város.

hetében még egyszer kaptunk utánpótlást, attól kezdve, míg én együtt voltam a csoporttal, három héten keresztül, semmit. Abból éltünk, amit az úton összeszedtünk, és amit a jószívű szerb lakosság dugva adni tudott.

Belgrádig hat napig tartott az út. A városok közül, amelyeken átvonultunk, Petrovac[45] és Pozsarevac[46] nevére emlékezem. Felejthetetlen pillanat volt, amikor a hegyekből kiérve egy nagyobb folyóhoz értünk. Talán a Morava volt. Itt végre megfürödhettünk, megtisztálkodhattunk. A Dunát emlékezetem szerint Szmederevo[47] környékén pillantottuk meg, és egy kora délután, a menetelés hatodik napján értünk Belgrád határába.

Hatnapos utunk során sok szerb falun mentünk keresztül. A szerbek jó szívét és irántunk való szívességét soha nem lehet elfelejteni. Ha ők nem segítenek rajtunk élelemmel, nemigen bírjuk az utat. A honvédek igyekeztek megakadályozni, és aki kilépett a sorból, puskatussal verték vissza. De a menetfegyelem felbomlott már a menetelés első napjaiban. A menetoszlopok széthúzódtak, és a honvédek nem lehettek ott az oszlop minden pontján. Szerencsések voltak a visszacsatolt délvidéki területről valók, akik tudtak szerbül. A szerb lakosság sokat elbújtatott és megszöktetett közülük. Biztosan tudom, ekkor sikerült megszöknie egy újvidéki bajtársamnak, Lipkovits Pista hegedűművésznek is.

Szép emlékem maradt a Belgrád előtti útszakaszról. Barátommal, Barok Lacival, már egy pár napja a lemaradás taktikáját alkalmaztuk. Így volt ez azon a kora délutánon is, amikor elértük Belgrád határát. Ezen a részen szőlők, présházak és kis nyaralók voltak. Ketten letértünk egy mellékútra, és egy kis nyaralóhoz értünk, ahol egy szerb család tartózkodott. Én németül megkérdeztem, ihatunk-e vizet a kútból. A férfi is tört németséggel válaszolt, hogy lehet. Míg mi vizet ittunk, a felesége sonkát, vajat, kenyeret készített nekünk. Amíg megettük, kérdezősködtek, honnan jövünk, kik vagyunk. Mi szerettük volna megkérni, hogy bújtassanak el bennünket, de nem mertük, tudtuk, hogy ha mi itt vagyunk, akkor még a németeknek is ott kell lenniük Belgrádban, és az rájuk nézve veszélyes. Sajnos ők sem ajánlották fel ezt a lehetőséget részünkre. Így azután elbúcsúztunk és továbbmentünk. Szép emlék maradt a kedves emberi beszélgetés.

Nemsokára utolértük a többieket. Az egész csoportnak meg kellett várnia az estét. Sötétedéskor indultunk meg Belgrád felé. Mielőtt beértünk volna a városba, német katonaság csatlakozott hozzánk, és végighúzódva a menetoszlop mindkét oldalán meneteltek mellettünk. Talán vasárnap este lehetett, mert Belgrád utcáin sok volt a sétáló ember, akik megállva nézték a keserves menetet. Bennünket pedig szinte futva hajszoltak keresztül a városon, talán azért, hogy senkivel se válthassunk egy szót se, senki meg ne szökhessen. A kétségbeejtő, megállás nélküli rohanás több mint egy óra hosszat tartott, és még csak nem is sejtettük, mi a végcél. Zimonyba hajszoltak bennünket, valamilyen kiállítási terület lehetett, ahol megállottunk, az ott lévő épületek külsejéről gondolom, hogy az lehetett.[48] A fáradtságtól szinte lerogytunk a magas, poros fűbe, és ott el is aludtunk.

Két napig voltunk ezen a helyen. Kínos volt a bizonytalanság, mi fog történni velünk. A beígért vonat sehol sem volt. A harmadik nap hajnalán újra megindultunk Belgrád felé. Ugyanaz a szörnyű rohanás a városon keresztül, de most a Dunához. A híd romokban he-

---

[45] Petrovac: Zsagubicától 40 km-re északnyugatra lévő város.

[46] Pozserevac: Petrovactól 38 km-re északnyugatra lévő város.

[47] Szmederevo (Szendrő) Belgrádtól 38 km-re délre, a Duna jobb partján lévő város.

[48] A zimonyi nemzetközi vásár elhagyott csarnokaiban helyezték el őket (szajmistei tábor).

vert. Nagykompon, német autók és tankok közé préselve keltünk át a Dunán a bánáti oldalra. Utunkat gyalog folytattuk tovább, és délutánra Pancsevora értünk. A vásártéren táboroztunk le. Amikor megállottunk, a lakosság körülállt bennünket és nézte, mit csinálunk. Egy honvéd, nem tudom miért, megütött valakit közülünk. Ekkor egy szerb fiatalember a körülállók közül, nekiugrott a fegyveres honvédnek, felháborodásában, amiért egy védtelen embert bántani merészelt. Társai fogták le és vitték el onnan.

Másnap, amikor továbbindultunk Pancsevoról, elkezdett esni az őszi eső. Utunk bánáti falvakon vitt keresztül. Az utcák mindenütt néptelenek voltak. A sarkokon fekete ruhás volksbundista katonák[49] álltak, senkit sem engedtek ki a sorból, sem az embereket a házakból. De a szerbek, életüket kockáztatva is, igyekeztek rajtunk segíteni. Ki-kiugrottak a kapun, és annak, éppen akit elértek, átnyújtottak egy-egy darab húst és kenyeret. A falukon itt is futva hajszoltak bennünket keresztül. Az éjszakai pihenés mindig szabadban volt, akár esett az eső, akár nem.

Másnap egy páran elhatároztuk, hogy lemaradunk, mert így könnyebben jutunk élelemhez, és azt gondoltuk, hogy így elkerüljük azt a kínkeserves futólépéses menetet a falvakon keresztül. Akkor még nem gondoltuk, hogy milyen veszélyes dolog a lemaradás. Mi 2–3 km-rel lemaradva mentünk a menet után. Ketten voltunk, Barok Laci és én. Mikor elértünk egy falut, azt hittük, nem lesz már ott katonaság, de bizony ott állottak a volksbundisták. Szerencsénk volt, részben, mert nem lőttek ránk, és mert tényleg tudtunk szerezni ennivalót. De csak a szerbek adtak. A német lakosok bezárkóztak házaikba. Sohasem felejtem el, hogy mikor a falu végére értünk, egy idős ember szaladt felénk, valami volt a kabátja alá dugva. Mikor odaért hozzánk, egy nagy egész kenyeret nyomott a markomba, valamit mondott szerbül, és elszaladt. Biztosan mögöttünk is voltak lemaradók, mert időnként sűrű lövöldözés hallatszott hátulról. Az eső zuhogott, mi pedig siettünk a menetoszlop után. Este kivételesen, talán azért, mert egész nap zuhogott az eső, egy magtár padlására szállásoltak be bennünket. Úgy csuromvizesen feküdtünk bele a nagy halom búzába. Olyan volt ez, mint egy vizes borogatás, de legalább meleg volt.

A következő napokon már nem mertünk lemaradni. A lövöldözés mind sűrűbb lett. A szerbektől kapott ennivaló gyorsan elfogyott. Az utánpótlást a szántóföldről próbáltuk megszerezni, bár ez szigorúan tiltva volt. Kukoricát, tököt, félig rohadt dinnyét próbáltunk szerezni. Akik ezzel próbálkoztak, azokra lőttek. A háromnapos bánáti út alatt legalább 30 embert lőttek agyon a volksbundisták. Egy esetre különösen jól emlékszem. Egy I. századbeli ember, egy pihenő alkalmával szükségét végezte a szántóföld szélén. Közben parancs jött az indulásra, és ő sietve kezdett öltözködni, de egy német rálőtt. A lövés csak megsebesítette, és ő szegény orvosért kezdett kiáltozni. A sváb odalépett hozzá: „nesze orvos" – mondta –, és fejbe lőtte. Ezen a napon is voltak lemaradók. A mi századunkból dr. Kalmár Gábor és Lénárd Károly. Ettől a naptól fogva, többé nem láttam őket.

---

[49] Volksbundista katonák: a Volksbund, a német Népi Szövetség felfegyverzett sváb tagjai, más néven „volksdeutschok". Nem kerül a visszaemlékezésben megemlítésre, de itt és a további szövegben minden bizonnyal a helyi sváb, népi-német „polgárőrségekről", „rendfenntartó alakulatokról", a Deutsche Mannschaft-ról (DM) van szó.

Minél jobban közeledtünk Titelhez[50], annál nagyobb volt a hajsza, annál nagyobb volt a lövöldözés. Közel voltam a menet végéhez, amikor elértük a titeli Duna hidat. Rohamlépésben hajtottak át bennünket rajta, közben hátul ropogtak a fegyverek és hallottam az ordítozást: „Ugorj be, ugorj be a vízbe, mert lövök!" – Hogy beugrott-e valaki, nem tudom, de nagy volt hátul a kavarodás és a lövöldözés. Sebesült több is volt, tőlünk a századból is volt egy. Bánáti útvonalunk nagyjából a következő volt: Pancsevo–Glogonj–Szefkerin–Opovo–Titel[51].

Mikor végre átjutottunk a titeli hídon, úgy éreztük, itthon vagyunk, magyar földön vagyunk. Megkönnyebbültünk. De gyorsan ki kellett józanodni. Már a határőrök is barátságtalanok voltak. Nem kaptunk sem ellátást, sem rendes éjjeli szállást. Pajtákba, kocsiszínekbe zsúfoltak bennünket, egymás hegyén-hátán ülve töltöttük el az éjszakát. Másnap Újvidék felé indultunk, estére értünk oda. Egy épülő gyárban kaptunk szállást. A kapukat szigorúan őrizték, de néhány újvidékinek mégis sikerült megszöknie. Két napot töltöttünk Újvidéken és ezalatt élelmezés nem volt. Átfeküdtük mind a két napot, mert így nem éreztük annyira az éhséget. Alig vártuk már az indulást, mert menet közben mindig hozzá lehetett jutni valamilyen élelemhez.

Harmadnap újra útnak indultunk a szabadkai műúton. Barok Lacival megint lemaradtunk a főcsapattól, élelmiszer-szerzés céljából. Este Szenttamásnál[52] értük őket utol. A szabadban táboroztunk, és sokan készültek tüzet gyújtani. Valamilyen oknál fogva megtiltották a tűzgyújtást. Egy munkaszolgálatos nem engedelmeskedett elég gyorsan a parancsnak, odament hozzá egy honvéd és a helyszínen agyonlőtte. Másnap reggel megnéztem a halottat. Egészen közelről lőtt a fejébe, mert a lövedék szétroncsolta a koponyáját. Másnap reggel Szenttamástól nem észak felé, hanem nyugat felé, a Ferencz-csatorna[53] partján folytattuk az utat. Ketten újra lemaradtunk, több falun mentünk keresztül, volt olyan is, ahol csángó telepesek laktak[54]. Közben német autók robogtak el mellettünk, és az autókból lőni kezdtek ránk. Mi az árokba hasaltunk, majd szökellve és futva értük el a főcsapatot. Akkor nem is tudtuk, hogy milyen veszedelmes dolog volt a lemaradás. Csak később hallottam – amikor a szabadulásom után véletlenül összeakadtam egy emberrel, aki a csángó faluban lakott – a faluban lezajlott tragédiáról. A következőket mesélte el ez az ember: a faluból elmenekültek a csángók, ő, mivel nem volt közülük való, a húgával ott maradt és a postán átvette a telefon kezelését. Egy napon, abban az időben, amikor a mi csoportunk arra vonult, több munkaszolgálatos nyitott be hozzájuk, s enni kértek; a húga éppen húst sütött, adott hát mindegyiknek egy darab húst és egy darab kenyeret. Amikor a munkaszolgálatosok kiléptek az ajtón, németek mentek arra, akik az ott lévő munkaszol-

---

[50] 1944-ben Titelnél, azaz a Tiszánál húzódott a magyar–német (jugoszláv) határ. Bácska Magyarországhoz tartozott, míg a Bánát Németországhoz.

[51] A Temes folyó bal partján lévő délbácskai faluk: Glogonj: Galagonyás; Szefkerin: Szekerény; Opovo: Opáva.

[52] Szenttamás (Bácsszenttamás/Srbobran) Újvidéktől kb. 27 km-re északra lévő település.

[53] Ferencz (Ferenc József) csatorna: Duna–Tisza–Duna-csatorna.

[54] Bácska Magyarországhoz csatolás után, 1941. május–júniusban, a kitelepített dobrovoljácok (délszláv önkéntesek) helyére moldvai csángókat és bukovinai székely családokat, összesen mintegy 13 200 főt telepítettek le 14 bácskai községben, összesen 25 telephelyen (szálláson). A partizánok előretörése elől 1944 őszén elmenekültek és a mai Magyarország területén telepedtek le.

gálatosokat agyonlőtték. Az egyik azonban nem halt meg, csak megsebesült, és amikor a németek elmentek, bevitték a húgával a szobába, az asztalra fektették és elkezdték bekötözni. Ekkor egy német tiszt nyitott be hozzájuk. Kérdezte: mit csinálnak, és amikor látta, hogy egy munkaszolgálatos fekszik ott, úgy, ahogyan ott feküdt, szó nélkül agyonlőtte. Ezek nem lehettek mások, mint a mi csoportunk lemaradói, akik még kettőnknél is jobban lemaradtak.

Estefelé értünk be Cservenkára.[55] Az utcákon autó oszlopok és a menekülő német lakosság szekerei álltak, vagy haladtak. Bennünket a téglagyár felé irányítottak.[56] Mikor bevonultunk a gyár területére, hallottam, amikor az egyik tiszt odaszólt a napos tisztnek: holnap reggel nyolckor indulunk. A gyár területén szerteszét szóródva helyezkedtünk el. Egy nagy csoport valamiféle padlásra vonult fel, mi többiek a téglák között és disznóólszerű alkotmányok között húzódtunk meg. Másnap reggel, október 6-án pénteken, már jó késő volt, amikor felébredtem. Csodálkoztam, miért nem indultunk el 8 órakor. Akkor mondták a többiek, hogy mindenütt német őrök vannak, a honvédeket sehol sem lehet látni. Mindenkin látszott a félelem, sejtettük, hogy szörnyű dolgok fognak következni, de magunknak sem mertük nyíltan bevallani. Végre jött egy csoport honvéd, a csomagjaikért jöttek, melyeket zsidókkal cipeltettek kis kézikocsikon. A honvédektől próbáltunk érdeklődni, hogy mi lesz velünk, de kitérő válaszokat adtak. Nem sokkal ezután egy pár feketeruhás SS-katona érkezett a táborba. Környékbeli svábok lehettek, mert magyarul is tudtak. Egyik egy nőt is hozott magával, úgy látszik szép látványosságnak szánt bennünket. Látható utálattal lépegettek közöttünk, majd valószínűleg valamelyik parancsot adhatott a borotválkozásra, mert egyszerre elterjedt ez a parancs, és mindenki borotválkozni kezdett.

A délelőtt folyamán egy Barla Szabó nevű szakaszvezető[57] egy tepsiben sült disznóhúst hozott be a téglagyárba és árusítani kezdte közöttünk. Egy kisebb szelet ára 10, egy nagyobbé pedig 20 pengő volt. Ő biztosan tudta már, mi készül, és ki akarta húzni belőlünk azt a pénzt, amit a szabadulás pillanatára tartalékoltunk. Nekem is volt 10 pengőm, de olyan undort kaptam ettől az aljas rablástól, hogy nem voltam képes vásárolni tőle. Nem sokkal később egy Tálas nevű hadapród[58] jött be, ő is a csomagjait kereste. Akik ismerték, kérdésekkel rohanták meg. Azzal biztatta őket, hogy munkára visznek bennünket. Később az a hír terjedt el, hogy gyülekezzenek a fehér karszalagosok. Barok Lacival közéjük álltunk, gondoltuk, munkára mehetünk, de megszabadulunk ettől a kínzó bizonytalanságtól. De nem történt semmi, biztosan álhír volt. Amint ott ültünk a fehér karszalagosokkal, valaki jajgatni kezdett, amint verték kegyetlenül. Egy falusitól kenyeret akart átvenni, de egy

---

[55] Cservenka (Crvenka) Szenttamás és Zombor között félúton elhelyezkedő település. A bori munkaszolgálatosok gyalogmenete, Radnóti Miklóssal együtt, 1944. október 6-án ért Cservenkára.

[56] Glässer-Rauch-Welker téglagyár.

[57] Barla Szabó Zoltán/Szabó Imre Zoltán szakaszvezetőt (anyja neve: Nagy Mária, Miskolc, 1916. 02. 19 – ?) jugoszláv és különböző magyar népbíróságok különböző hosszúságú börtönbüntetésekre ítélték háborús bűncselekmények elkövetéséért.

[58] Tálas András hadapródőrmester (anyja neve: Konrád Anna, Demecser, 1915. 01. 04 – Budapest, 1947. 02. 27.). Népbíróság ítélet nyomán kivégezték. Díszsírhelye 1994-től a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található. A kivégzett bori keret katonáiról részletesebben lásd: Csapody Tamás: Felmagasztosult keretlegények. Népszabadság, Hétvége, 2007. november 24. 2-3. oldal.

honvéd észrevette, és ütlegelni kezdte. Később odajött hozzánk, a feje a felismerhetetlenségig eltorzult az ütésektől.

Talán dél lehetett, amikor németek érkeztek és sorakozóra adtak parancsot. A századbeosztások megszűntek, úgy, ahogy jöttünk a gyülekezőhelyre, összekeveredve, kellett sorakozni. Ez bizony rossz jel volt. Elvittek egy csomó embert, majd később megint visszajöttek, s megint ugyanannyinak kellett elvonulni. Hányan lehettek, nem tudom, hová tűntek, nem tudom.[59]

Eljött az este, se étkezés, se munka. Másnap elvittek vagy 100 embert munkára, állítólag lőszerszállítás céljából. Később a jehovistákat vonultatták el.[60] Indulás előtt leszámolták őket, egy fővel többen voltak. Először hallgattak, de végül is kiadták azt a munkaszolgálatost, aki közéjük állt.[61] A Tálas nevű hadapród kezdte verni a szerencsétlent, állítólag agyon is lőtte. Az bizonyos, hogy meghalt az az ember.[62]

Este 6 óra felé, már sötét volt, sorakózóra kaptunk parancsot, tízes sorokba kellett felállani, hátizsák nélkül. Megindultak a találgatások. Valaki azt mondta, azért kell a tízes sor, mert tizedelni akarnak; közben elölről valami csörgést hallottunk, erre is kész a magyarázat, biztosan konzervet osztanak, 10 fő kap egy konzervet. Nem tudom mióta álltunk már ott, amikor 50 erős embert kerestek munkára. Először jelentkezni akartam, a mellettem álló Barok Lacit biztattam, hogy jelentkezzünk. Úgy gondoltam, kijutni ebből a bezártságból hasznos lehet, talán a sötétben és zűrzavarban meg is lehet szökni. Ő azonban lebeszélt. Azzal érvelt, hogy ezektől a fasisztáktól minden kitelik, hátha hazudnak, nem is munkára visznek, biztonságosabb a nagyobb tömegben. Így hát hallgatva rá, maradtam. Viharlámpával sisakos német katonák mentek el mellettünk, és megengedték, hogy leüljünk. Nem tudom, mennyi idő telhetett el, amikor megengedték, hogy lefeküdjünk. Nyugtalanok voltunk, alig aludtunk. Talán éjfél lehetett, amikor nagy zajt, kiabálást hallottunk a téglagyár másik oldaláról, a németek ordítoztak. Mi még vártunk, nem keltünk fel. Átmeneti csönd után hallottuk, hogy jönnek felénk a németek, embereket hajszolnak maguk előtt. Fölugrottunk mi is, akkor már egy csomó ember futkosott összevissza, senki sem tudta mit csináljon. Az SS-ek nem adtak semmilyen utasítást, puskatussal terelték a tömeget. Mikor az egyik SS hozzánk ért, magyarul szólt, hogy a hátizsákot hagyjuk a helyén. Valaki, pár lépésre tőlem, mindenáron fel akarta venni a csomagját. Amikor a második felszólításra sem engedelmeskedett, a német agyonlőtte. Gyorsan hat embert kért, aki elviszi a halottat. Először senki sem engedelmeskedett, csak amikor lövöldözéssel fenyegetőzött, léptek ki hatan. Azután kezdődött újra a terelés a puskatussal. Akkor értettem meg, milyen érzése lehet az állatnak, amikor a nyájat kutyával és ostorral irányítják. Ha bal felé hajtottak bennünket, a jobboldalt állókat ütötték puskatussal, ha jobb felé, akkor a bal-

---

[59] A németek két 500 fős csoportot állítottak össze és halálmenetben, közülük sokakat meggyilkolva hajtották őket Zombor felé. Az egyik csoportban volt Radnóti Miklós, aki csoportjával Mohácsig, míg a másik csoport Bajáig gyalogolt.

[60] A Jehova Tanúkat a cservenkai téglagyár egyik szárítójának padlására zárták be és október 8-án reggel hajtották őket Zombor felé. A létszámellenőrzésre október 7-én este került sor.

[61] Más források szerint miután Tálas András felfedezte az illetőt, az futásnak eredt, de sikerült elfognia.

[62] A Tálas András által meggyilkolt zsidó munkaszolgálatos a felvidéki vagy kárpátaljai Jakobovits Hermann volt.

oldaliakat. Akik a tömeg szélén voltak, a veréstől való félelmükben lökték a többieket. Így, egymást tiporva tereltek bennünket egy óriási téglaégető kemence belsejébe. Közben lövöldöztek is. Valaki jajgatni kezdett, hogy meglőtték a lábát. Én közel állottam a kemence ajtajához. Egyszerre kiabálás hallatszott, mindenki kifelé, de ugyanakkor egy csomó ember nyomakodott be az ajtón, a kemence belseje felé. Nem lehetett tudni, mit is kell csinálni. Végre kiment egy csomó ember. Én még haboztam, mit is tegyek. Végül úgy gondoltam, kimegyek, jobb lesz a szabadban, mint egy kemence belsejében. Mikor kiugrottam, egészen egyedül állottam kint, tőlem pár lépésre három német. Én futni kezdtem, ők pedig lőttek utánam, hallottam és éreztem a lövedékek sivítását. A kemence sarkánál megállottam, nem tudtam, merre forduljak. Ekkor észrevettem, hogy előttem a földön, egy térségen ül egy csomó ember, gyorsan én is odaültem közéjük.

Amikor egy kicsit magamhoz tértem és szétnéztem, láttam, hogy előttünk nem messze van a téglagyár kapuja, és mindenhol SS-őrök állanak. Az egyik parancsot adott, hogy mindenki feküdjön le és aludjon. Szorosan egymás mellett ülve, egymásra borultunk. Beszélni tilos volt, de a suttogást nem lehetett megakadályozni. Egy SS-katona, akit a többiek „Német”-nek szólítottak, elkezdte összeszedni az órákat. Azt gondoltuk, talán ez javít a helyzeten. Nekem azonban nem volt órám, így nem is adtam oda semmit. Míg ez folyt, megjelent a Barla Szabó nevű szakaszvezető, aki előző nap a húst árulta, és kezdte összeszedni a jegygyűrűket és más arany holmit. A pénztárcámban volt két kis, nem sokat érő arany fülbevaló, amit az első csomagban kaptam, ott volt elrejtve egy ruhakefében. A húgomé volt, soha nem volt szívem eladni. Most elővettem és eldobtam, ne legyen soha senkié. Sok értéket nem tudott már összeszedni Barla Szabó, kifogytunk már mindenből.

Alighogy befejeződött ez a gyűjtés, jobb oldalról, ahol a gyártelep téglakerítése húzódott, elkezdtek kattogni a géppisztolyok és puskák. Most már semmi kétség nem volt afelől, mivégre vagyunk mi itt összegyűjtve. Egy idő után abbamaradt a lövöldözés, majd kézigránátok robbantak, végül egészen csönd lett. Valószínűleg még az este „munkára” vitt 50 embert lőtték akkor agyon.

Négy SS-katona jött és 20 jelentkezőt kért. Én eléggé a csoport elején ültem. Tudtuk, miért kell a 20 ember, és először senki sem mozdult. Engem olyan érzés fogott el, senkitől sem várhatom, hogy helyettem jelentkezzék, és fölálltam, és fölállott a többi 19 is. 5 négyes sorba kellett sorakozni: elöl, hátul, jobbra és balra egy-egy, összesen 4 SS-katona kísért bennünket. Hátranéztem, van-e ismerős közöttünk. Egy volt, Kohnnak hívták, segéd volt a körúton, egy rövidáruüzletben. Felesége és kislánya volt. Ő is megismert és rám mosolygott. Amikor a kapun kiléptünk, az utcán jobb felé, az előbbi lövöldözés irányába fordultunk. Bennem még mindig nem halt ki a remény és az életösztön, és elhatároztam, mindent pontosan megfigyelek, hátha valahogyan meg lehet szabadulni. Egy fával szegélyezett utcán meneteltünk, balra tőlünk volt a vasútállomás és a vasúti sínek, jobboldalt húzódott a téglagyár magas kerítése. Nem sokat meneteltünk, amikor jobb felé befordultunk a téglagyár másik kapuján, újra a gyár területére.

A kapunál megálltunk. Bal felé hosszú fészerek látszottak, előttem pedig valamilyen emelkedés, a mögött pedig, a lövések fényében, egy levágott domboldal tűnt föl. Úgy tetszett a sötétben, mintha valami fal előtt álltak volna az emberek. Sem sírás, sem könyörgés nem hallatszott, csak egyszer kiáltotta valaki: „Gyere Béla, haljunk meg együtt”. Amint a szemem hozzászokott a sötétséghez, akkor vettem észre, hogy amit én emelkedésnek

láttam először, az egy árok hosszan elnyúló széle. A terep bal felé hirtelen lejtett, és valószínűnek látszott, hogy ott az árok nyitott. Az árok szélével párhuzamosan, rajvonalban álltak az SS-ek, egymástól 5-6 méternyire, és akit eléjük küldtek, azokat agyonlőtték, bele az árokba. Azt is észrevettem, hogy a levágott domboldal, bal felé, félkörben húzódik.

Rövid várakozás után odajött hozzánk egy német, és kettesével az SS-ek elé parancsolt bennünket. Egy sovány télikabátos emberrel az árok nyitott széle felé húzódtam. A sírgödör szélén két hulla feküdt. A német intett, dobjuk be őket. Nagy nehezen cipeltük oda a holttesteket, és legurítottuk az árok oldalán. Még fel sem egyenesedtem, amikor közvetlen mögöttem, gyors egymásutánban két lövés dördült el. Hirtelen fölegyenesedtem és szembefordultam a mögöttem 6-8 méterre álló némettel. De éreztem, hogy tehetetlen vagyok és visszafordultam az árok felé. A télikabátos munkaszolgálatos már sehol sem volt. A fordulat pillanatában újra lövés dördült, és hallottam a lövedéket a fülem mellett fütyülni. Ekkor magamhoz tértem, éreztem, hogy ki kell használnom az alkalmat, és szinte kényszerítettem magam, és beledőltem az árokba. A hasamra fordultam és fejemet odatámasztottam a gödör falához. Alatta hullák feküdtek. Olyan érzésem volt, mintha megsebesültem volna, de semmilyen fájdalmat nem éreztem. Közben arra is gondoltam, mi lesz, ha betemetik az árkot. Sok időm nem volt a gondolkodásra, mert hirtelen egy test zuhant rám. Azután még több is, talán kettő vagy három, úgy, hogy deréktól felfelé teljesen eltakartak. Azután géppisztoly-sorozatot hallottam és kézigránátok robbanását. Lassan minden elcsöndesedett, de mozogni nem mertem, csak néha-néha próbáltam lazítani a rajtam fekvő testek nyomásán. Úgy látszik, sokan nem kaptak halálos sebet, mert egyre erősebb lett a nyögés és jajgatás. Sejtettem, hogy a németek most nem lehetnek a közelben. Mozogni erősebben még mindig nem mertem. A rajtam fekvő testek közötti réseken mind több fény hatolt be hozzám, tudtam, hogy itt a reggel. Ezután egyik pillanatról a másikra megszűntek a nyögések, és már lépteket lehetett hallani a gödörben. Csak itt-ott hallatszott egy-egy nyögés, gondolom, a súlyos sebesültek voltak, akik már semmivel sem törődtek. A németek jöttek le a gödörbe, és a még élőket lövöldözték agyon. Háromszor ismétlődött meg ez a szörnyű ellenőrzés. Hallottam, amint valaki kérte, hogy végezzenek vele. Nem messze tőlem hörgött valaki. Közeledtek hozzá a léptek, csattant a puska závárzata és hallatszott a lövés. Az ellenőrzések során volt olyan pillanat, amikor úgy éreztem, jobb volna bevégezni mindent. De ez csak egy pillanatig tartott. Elhatároztam, hogy az utolsó lehetőséget is megkísérlem a szabadulásra.

Később, amikor újra erősödött a nyögés és jajgatás, s biztos voltam benne, hogy eltávoztak az SS-ek, elhatároztam, hogy kiszabadítom magam, nincs már vesztenivalóm. Egy erősen rántottam magamon és szabad voltam, de a biztonság okáért egy pár percig még fekve maradtam. Azután szétnéztem. Tőlem bal felé, amerre az árok vége zárt volt, a halottak szép rendben egymás mellé voltak fektetve, de azután egymás hegyén-hátán, összevissza, egymásra halmozva hevertek a holttestek. Azután jobbra néztem, és az árok tényleg nyitott volt, úgy, ahogyan azt az éjjel megállapítottam. A látvány szörnyű volt, de erőt kellett venni magamon, mert habozásra nem volt idő. Elkezdtem kúszni az árok nyitott vége felé. Még ketten kúsztak kifelé. Az egyik századbeli bajtársam, az újvidéki Potteszmann Vilmos[63] volt, a másikat nem ismertem. Potteszmannak a könyökén volt kisebb

[63] Potteszmann (Potesman/Potasman) Vilmos (anyja neve: Rotschild Lujza, Szabadka, 1920. 12. 03.–) erdőmérnök, mérnök. A Darvas Ferenc által elmondottakkal megegyező visszaemlékezése

sebesülése, de a karját jól tudta mozgatni. Odaértünk a gödör nyitott végéhez. Lelapultunk a magas fűben és hallottuk, hogy még egy negyedik ember is kúszik kifelé. Tovább kúsztunk még egy kicsit, és pár ugrással bent voltunk az éjjel megfigyelt fészerek között. A fészerek párhuzamos sorokban állottak egymás után. A harmadik sorban cserépszárító tetők voltak egymásnak támasztva, és olyanok voltak így, mint a kémények, magasságuk több mint két méter volt. Gyorsan felmásztam a fészer gerendáin és beugrottam az egyikbe, és ugyanoda mellém, Potteszmann is bemászott. A harmadik társunk a mellettünk lévő kéménybe bújt be. Alig egy pár perc múlt, alig helyezkedtünk el, amikor futó lábak dobogása és kiáltozás hallatszott: „Erre mentek, itt voltak!" – Mi megmerevedtünk, nem is lélegzettünk. Elrohantak mellettünk[64], azután valaki elkiáltotta: „Itt van, itt van!" – Két lövés után csönd lett, de az üldözők egyike végigment minden fészersoron, és a puskatussal megkopogtatta mindegyik csőszerű alkotmányt. Ellépett a mienk előtt is, rávert a puskatussal, és továbbment. Csöndes lett minden, és utána az egész nap folyamán nyugtunkat hagyták. A világosban sehová se mehettünk, de elhatároztuk, hogy amint bealkonyodik, tovább kell mennünk. Az volt a fontos, hogy addig senki fel ne fedezze búvóhelyünket. A mellettünk rejtőző bajtársunk meg volt sebesülve, és úgy látszik, sebláza lehetett, mert folyton elaludt és hangosan hortyogott. Ezért állandóan résen kellett lennem, és amint meghallottam a hortyogást, egy fadarabbal nyúltam át hozzá és felébresztettem. A csönd nagy volt és mozdulatlanul kellett várnunk az estét. Egy idő után újra lépések és kiáltozások hallatszottak; – valaki könyörgött: „Hadapród úr, nem csináltam semmit!" Szitkozódtak, majd egy lövés csattant.[65] Megint csak a nagy csönd vett körül bennünket, azután gyerekhangok hallatszottak. Tőlük talán még jobban féltem: ha játék közben ránk találnak, beárulnak bennünket. De szerencsénk volt. És végre esteledni kezdett. A teljes sötétséget vártuk. Egyszer csak a távolból felhangzott a németek éneke. Ha ezek elmentek, és már be is sötétedett, nem volt mire várnunk tovább. Gyorsan lehúztam a bakancsom, hogy ne üssek zajt, kimásztam a rejtekhelyről és előrekúsztam a kerítés felé. Potteszmann nehezen mozgott, mert előző nap ellökte egy német autó és sántított az egyik lábára. Ezért visszamentem érte. Mire visszaértem, már neki is sikerült kimásznia. A harmadik társunk nem akart velünk jönni, hiába kértük, ő ott maradt. Vagy hat fészersoron mentünk keresztül, amikor elértük az éjjel látott domboldalt. Felsegítettem a dombtetőre Potteszmannt is. Itt átmásztunk a gyár kerítésén és egy szőlőbe jutottunk. Jobbra bizonytalan volt a terep, fák és bokrok! Előttünk pedig egy présház volt. Tudtam, hogy tőlünk balra kell lenni az utcának és a vasúti síneknek, tehát oda kell kijutnunk. Balra fordultam tehát,

---

megjelent: Pottesmann Vilmos: A fasiszta megszállók és támogatóik zsidóellenes gaztettei Jugoszláviában. Ötödik rész. Bácska és Baranya. A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság Zsidó Hitközségi Szövetségének kiadása. (Kézirat) Belgrád, 1952. 78–79. oldal. Budapesti Zsidó Levéltár, XX-G 85.32. Az izraeli Naharian élő Potasman Vilmos mindezt személyes találkozásunk alkalmával megerősítette (Naharia, 2008. október 17.).

64 A Tálas András népbírósági perében (Nb. 3281/1945.) Darvas Ferencet tanúként hallgatták meg (Budapest, 1946. 10. 07.). Az itt elmondottak szerint, a hátramaradt magyar osztag tagjai: Tálas András hadapródőrmester, Barla-Szabó szakaszvezető, Molnár István és Surányi János honvédok és mások voltak.

65 A Tálas András népbírósági perében (Nb. 3281/1945.) Darvas Ferencet tanúként hallgatták meg (Budapest, 1946. 11. 30.). Az itt elmondottak szerint a hadapródőrmester Tálas András volt.

de Potteszmann meg akart állani szőlőt enni. Én azonban nem engedtem. Tovább húztam a kerítés felé. Átmásztam, és őt is átsegítettem. Az utca szerencsére néptelen volt. Jobb felé fordultam, és a kerítés mellett kifelé indultunk a faluból. Sem az utca, sem a kerítés nem volt hosszú. Ahogy mindkettő véget ért, jobbra megint előttünk volt az erdővel borított domb. A domb közepén egy mély út látszott. Rátértünk erre, átvágtunk a dombon, és végre előttünk voltak a szántóföldek. Az utat is elhagyva északkeletnek tartottunk. Most kezdtem elhinni, hogy megszabadultunk.[66]

SMRT FAŠIZMU – SLOBODA NARODU!

Štamparija GLOBUS Subotica 1944.

NARODNO-OSLOBODILAČKA VOJSKA
I PARTIZANSKI ODREDI
VOJVODINE

VOJNIČKA
LEGITIMACIJA

Godina 1944

Jedinica ili ustanova: Bojna komora Štab III vojv. brigade
Ime i prezime: Darvas Franjo
Datum rođenja: 1919-IX-6
Odakle je (Mesto i srez): Budimpešta
Čin i zvanje: Borac
LIČNI OPIS:
Stas: Srednji
Lice: okrugao
Oči: smeđe
Usta: pravilna
Nos: pravilan
Brkovi: na brijo
Osob. znaci:
Svojeručni potpis: Darvas Franjo

Broj legitimacije: 2
Od kada je u NO vojsci: 17-X-1944
Čime je naoružan (broj puške): Egl. C-3343
Napomena promena jedinice:
Datum: 30-X-1944
Žig: STAB III VOJVODANSKE BRIGADE
Politkomesar:
Komandant:

[66] A cservenkai téglagyárban 1944. október 7-én éjjel mintegy 680–1000 magyar, bori zsidó munkaszolgálatost végeztek ki német katonák, magyar katonák közreműködésével. A kivégzetteket két alkalommal exhumálták: 1944 októberében és 1957. november 4–5-én. Mintegy 700 kivégzett munkaszolgálatos földi maradványait a zombori zsidó temetőbe helyezték végső nyugalomba, és közös síremléküket 1964. április 14-én avatták fel. A cservenkai téglagyár mai, bejárati épületének falán szerb és magyar nyelvű tábla emlékezik a mészárlásra.

Szerkesztői asztal

Radnóti-számunk a Nemzeti Kulturális Alap Radnóti-emlékévet támogató programja segítségével valósult meg.

*

Negyven éves az Új Forrás. Tatabányán megjelenő laptársunk márciusban ünnepelte működésének 40. évfordulóját. A folyóiratnak további sikereket kívánunk!

*

A Tiszatáj Könyvek sorozatban jelent meg Bíró-Balogh Tamás *Tollvonások* című tanulmánykötete, melynek bemutatója április 21-én volt a bölcsészkar konferenciatermében. A szerzővel Lengyel András irodalomtörténész beszélgetett.

Júniusi számunk tartalmából

ACZÉL GÉZA, BÁGER GUSZTÁV, DOBAI PÉTER, LÁSZLÓFFY CSABA versei

Összeállítás fiatal írók műveiből

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ tanulmánya

Beszélgetés *Géczi János*sal és *Szörényi László*val

Ára: 500 Ft
Előfizetőknek: 400 Ft

Új könyveinkből:

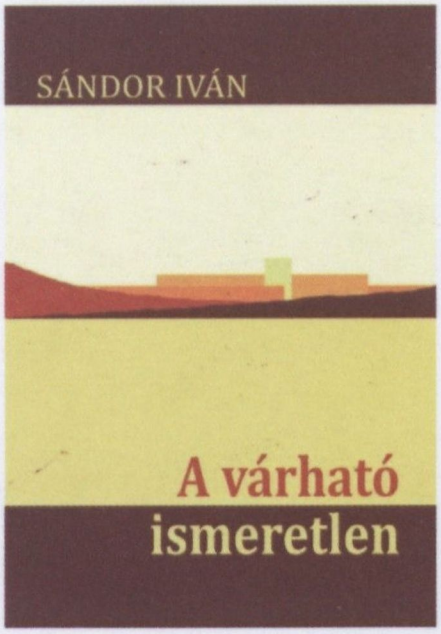

2900 Ft

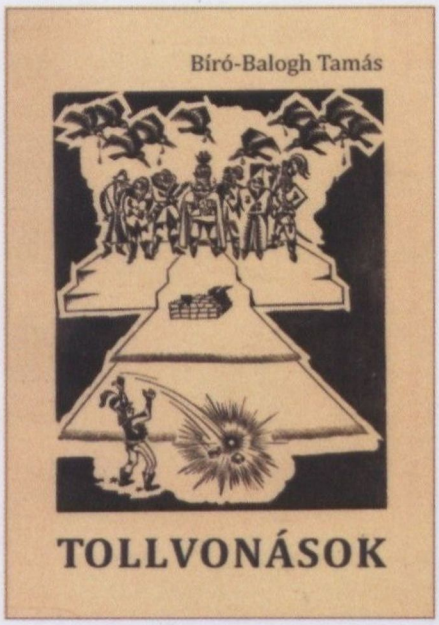

1850 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

9 770133 116008 09005